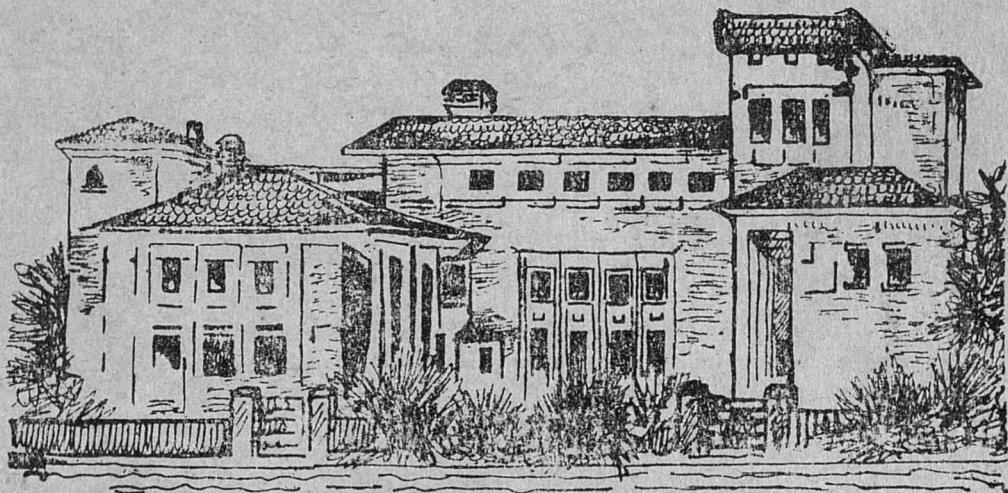

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGĂ”

REVISTA ISTORICĂ

fondator N. Iorga

Serie nouă, tomul 2, 1991

3–4

Martie—Aprilie

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

www.dacoromanica.ro

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

„REVISTA ISTORICĂ” apare de 12 ori pe an.

În țară abonamentele se primesc la oficile poștale și difuzorii de presă din întreprinderi și instituții. Prețul unui abonament este de 180 lei.

Cititorii din străinătate se pot abona adresându-se la ROMPRES-FILATELIA, Departamentul Export-Import, presă P.O. Box 12-201, Telex 10.376 prsfii r — București, Calea Griviței nr. 64—66.

COLECTIVUL DE REDACTIE

ION APOSTOL — *redactor şef adjunct*

MIHAI OPRIȚESCU
NAGY PIENARU

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite pe adresa colectivului de redacție al revistei „REVISTA ISTORICĂ”.

Adresa Redacției
B-dul Aviatorilor nr. 1
71 247 — București, tel. 50 72 41

REVISTA ISTORICA

SERIE NOUĂ
TOM II, NR. 3 – 4
Martie – Aprilie 1991

S U M A R

IOAN CHIPER, Obiective, mijloace și metode ale diplomației române în anul 1911 (I) 121
 NICOLAE DASCĂLU, Italia și Dictatul de la Viena din 30 august 1940 (II) 137

OVIDIU BOZGAN, Din istoria Universității din București în perioada 1861–1940 (I) 153
MARIUS OPREA, Carte și societate în București la începutul epocii moderne 171

ISTORIE UNIVERSALĂ

LOUIS ROMAN, Genealogia și demografie istorică 183

DOCUMENTAR

MARIAN STROIA, O sursă mai puțin cunoscută despre localități din Dobrogea la începutul epocii moderne : însemnările lui F. F. Berg (1826) 199

MEMORII. CORESPONDENTĀ. INSENNĀRI

I. C. FILITTI — Jurnal (III) (*Georgeta Penelea Filitti*) 205

VIATA STIINTIFICA

Laboratorul de studii otomane în anul 1989 (*Dorin Matei*); Al VII-lea Simpozion Național de Numismatică (*Eugen Nicolae*); Seminarul internațional „De la Roma la a treia Româ” — Roma, aprilie 1990 (*Dan Berindei*); Relațiile externe ale Institutului de istorie „Nicolae Iorga” (mai—iulie 1990) (*Eugen Denize*) 215

RECENZII

MIHAI BĂRBULESCU, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1987, 204 p. (Constantin C. Petolescu) 223

„Revista istorică”, tom II, nr. 3–4, p. 117–234, 1991

CATHERINE DURANDIN, <i>Nicolae Ceaușescu. Vérités et mensonges, un roi communiste</i> , Edit. Albin Michel, Paris, 1990, 200 p. (Radu Ștefan Vergalli-Ciohanu)	221
YAŞAR YÜCEL, <i>Anadolu beylikleri hakkında araştırmalar. Eretna devleti — Kadi Burhaneddin Ahmed ve devleti — Mutahharlen ve Erzincan emirliği</i> (Recherches concernant les beyliks d'Anatolie. L'État Eretna — Kadi Burhaneddin Ahmed et son État — Mutahharten et l'émirat Erzincan), II, Türk tarih kurumu bası- mcı, Ankara, 1989, 339 p. (Nagy Pienaru)	227
* * * <i>Géographie historique du Monde Méditerranéen</i> , sous la direction d'Hélène Ahrweiler, edit. Université de Paris, I, Paris, 1988), 312 p. (Mariana Cruceanu)	2.0

REVISTA ISTORICĂ

NOUVELLE SÉRIE

TOME II, N° 3 — 4

Mars — Avril 1991

S O M M A I R E

IOAN CIIPER, Objectifs, moyens et méthodes de la diplomatie roumaine en 1941 (I) 121
NICOLAE DASCĂLU, L'Italie et le Diktat de Vienne du 30 août 1940 (II) 137

OVIDIU BOZGAN, Moments de l'histoire de l'Université de Bucarest pendant
l'intervalle 1864—1940 (I) 155
MARIUS OPREA, Livre et société à Bucarest au début de l'époque moderne 171

HISTOIRE UNIVERSELLE

LOUIS ROMAN, La généalogie et la démographie historique 183

DOCUMENTAIRE

MARIAN STROIA, Une source moins connue concernant les localités de Dobroudja
au début de l'époque moderne : les notes de F. F. Berg (1826) 199

MÉMOIRES, CORRESPONDANCE, NOTES

I. C. FILITTI: *Mémoires* (III) (*Georgeta Penelea-Filitti*) 205

LA VIE SCIENTIFIQUE

Le laboratoire d'études ottomans en 1989 (*Dorin Matei*); Le VIIe Séminaire inter-
national „De Rome à la troisième Rome” — Rome, avril 1990 (*Dan Berindei*);
Les relations extérieures de l'Institut d'histoire „Nicolae Iorga” (mai—juillet
1990) (*Eugen Denize*) 215

COMPTE RENDUS

MIHAI BĂRBULESCU, <i>Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa</i> (Pages de l'histoire militaire de la Dacie romaine. La légion V Macedonica et le camp fortifié de Potaissa), Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1987, 204 p. (Constantin C. Petolescu)	223
CATHERINE DURANDIN, <i>Nicolae Ceaușescu. Vérités et mensonges, un roi communiste</i> , Edit. Albin Michel, Paris, 1990, 200 p. (Radu Ștefan Vergalli-Ciobanu)	226
YAŞAR YÜCEL, <i>Anadolu beylikleri hakkında araştırmalar. Eretna devleti — Kadi Burhaneddin Ahmed ve devleti — Mutaharten ve Erzincan emirliği</i> (Recherches concernant les beyliks d'Anatolie. L'État Eretna — Kadi Burhaneddin Ahmed et son État — Mutaharten et l'émirat Erzincan), II, Türk tarih kütüphanesi basimevi, Ankara, 1989, 339 p. (Nagy Pienaru)	227
* * * <i>Géographie historique du Monde Méditerranéen</i> , sous la direction d'Hélène Ahrweiler, édit. Université de Paris, I, Paris, 1988, 312 p. (Mariana Cruceanu)	230

OBIECTIVE, MIJLOACE ȘI METODE ALE DIPLOMAȚIEI ROMÂNE ÎN ANUL 1941 (I)

IOAN CÎIIPER

Într-o cuvântare rostită la 9 mai 1941, cu ocazia înălțării la gradul de sublocotenent a unei noi promoții de ofițeri, generalul Ion Antonescu declara, între altele : „Mi-a fost dat mie, care am luptat și am suferit, care mi-am închinat toată viața și toată lupta armatei și neamului, să primesc în mijile mele zbuciumate țăndările unui neam, a cărui unire și a cărui demnitate mi-au fost singurele țeluri ale vieții. Nu mă zdruncin. Oricite piedici mi-au stat și îmi vor sta în cale le voi sparge în țăndări — ca țăndările pe care le-am primit. Pentru că ceea ce mă conduce, ceea ce mă îndirjește, ceea ce mă asigură este nebîruita credință în drepturile și în dreptatea Neamului Românesc. Aceasta să vă fie temelia carierii, aceasta să vă rămînă ţinta vieții”¹. Cel care se adresa astfel nu era un general oarecare, ci primul ministru și ministrul de externe al țării — mai mult decât atât, era „conducătorul statului” — , cuvântarea sa era un program explicit de politică externă, iar cei care-l ascultau aveau să intre, peste mai puțin de șase săptămâni, în lupta pentru a realiza o parte a acestui program.

Dclarația mai sus amintită nu era una de conjuctură, provocată de condițiile internaționale specifice primăverii anului 1941. Refacerea statului național unitar român era obiectivul primordial al politicii românești pe care generalul Antonescu îl afirmase atât public, cât și în convorbiri oficiale, inclusiv față de cei mai înalți factori ai Axei, încă din toamna anului 1940. Astfel, în cuvântarea rostită la Iași, la 8 noiembrie 1940, cu ocazia onomasticii regelui, generalul Antonescu făcea o aluzie a cărui mesaj era fără echivoc : „V-a dat Domnul, Sire, un nume mare, numele marelui Mihai, numele lui Mihai Viteazul, cel dintii Domn al întregirii românești. Prin fapta lui, prin jertfa lui, prin spiritul lui, care au domnit peste veacuri, el a zidit temeliile veșnice ale Neamului românesc. Vă doresc Sire, ca Dumnezeu să vă înyre din ceașcă să dați numelui cel purtați același răsunet peste veacuri”². În cursul vizitelor întreprinse în luna noiembrie 1940 la Roma și Berlin, șeful guvernului român a expus pe larg istoria poporului român, a relevat nedreptatea care s-a comis prin impunerea unor mari sacrificii teritoriale României în vare anului 1940 și a subliniat energetic decizia poporului român de a-și redobîndi drepturile. În întrevederea din 22 noiembrie 1940, generalul Ion Anto-

¹ Biblioteca Centrală de Stat (în continuare BCS), fond St. Georges, dosar LV/5 (arh. maresal I. Antonescu).

² *Idem*.

nescu i-a declarat lui Hitler că România, care „are cel mai glorios trecut dintre toate popoarele care trăiesc în zona Dunăreană și Balcanică”³, nu va abandona niciodată lupta. I. Antonescu a subliniat că, în regiunile pe care le locuiau, românii au fost primii și ei vor fi ultimii care le vor părăsi. „Greșelile unei singure generații — a precizat generalul, referindu-se la ceea ce el considera a fi unele erori ale cercurilor conducătoare române în perioada interbelică — au fost foarte sever sanctionate. România a pierdut fructele unei dezvoltări de 2000 de ani. Va lupta însă încă odată 2000 de ani pentru a ajunge la locul care, după opinia sa, i se cuvine”, sublinia Antonescu, menționând în continuare, cu evidentă amărăciune de militar, că „Pentru prima dată în istoria sa ea, România, a fost învinsă fără să fi luptat”⁴.

Declarațiile menționate mai sus sunt doar cîteva dintre mărturiile care demonstrează că pentru generalul I. Antonescu scopul fundamental al politiciei externe românești era în toamna anului 1940 — primăvara anului 1941 refacerea statului național unitar român, redobândirea teritoriilor smulse României prin forță și dictat. Acest obiectiv nu era însă unul promovat de o politică personală sau specific regimului politic antonescian, ci decurgea din dezmembrarea României în vîre anului 1940, într-unind adeziunea generală a opiniei publice românești. Deosebiri între promotorii politiciei externe oficiale și reprezentanții unor forțe politice sau unele cercuri militare s-au făcut remarcate abia mai tîrziu și nu în privința scopului, ci în privința căilor și mijloacelor prin care putea fi reconstituit și apărat statul național unitar român.

Evoluția situației internaționale în vara și toamna anului 1940 nu lăsa prea multe alternative diplomatiei române, fie și ipotetice, în privința mijloacelor pentru atingerea obiectivului menționat.

România renunțase la garanțiile anglo-franceze la 2 iulie 1940, dar nu trebuie pierdut din vedere faptul că încă de la sfîrșitul anului 1939, deci încă înainte de căderea Franței, Marea Britanie informase guvernul din București că nu se afla în situația de a sprijini România în cazul unei agresiuni din partea Uniunii Sovietice decit — fapt exclus încă de atunci — dacă Turcia ar fi venit simultan în ajutorul României, iar Italia nu ar fi făcut obstrucții⁵. După desmembrarea României, o circulară a Foreign Office-ului din 5 septembrie 1940 — care se referea la „nefericita Românie”, „țară abundantă și prosperă redusă la un simplu rest al ei, complet aservită și dominată de așa-zisul protector, care este în realitate cel mai mare opresor al ei” și care înregistra sistemul de zone de influență sovieto-german instaurat — sublinia interesul britanic de a sprijini „orice elemente de opozitie, care ar putea exista în România pentru a cauza pe cît mai mult posibil dificultăți lui Hitler în executarea politiciei sale”, dar recunoștea că atît timp cît situația strategică generală în vest nu se schimba „era dificil de văzut ce am putea noi să facem dincolo de a încuraja, după cum am menționat mai sus,

³ Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen 1939—1941, Herausgegeben von Andreas Hillgruber, DTV, (München, 1969), p. 201—202.

⁴ Ibidem, p. 202.

⁵ Public Record Office, Londra (PRO), FO 800, dosar 322/8691, f. 131. Vezi și serioarea secretarului de stat către ministru britanic la București, Sir R. Hoare, din 19 ianuarie 1940 și răspunsul acestuia către vicontele Halifax, din 26 ianuarie 1940 (Idem, f. 135—149).

asemenea rezistență care există deja în România”⁶. Or, în afara acțiunii printre-un număr de agenți, prin care se urmărea mai mult sabotarea producției și prelucrării ţăreiului și care nu putea servi în nici un fel ca punct de sprijin pentru o politică externă antigermană în acel moment, Marea Britanie nu făcea și nici nu putea face nimic pentru România.

O apropiere sau o colaborare cu Uniunea Sovietică a României, ca punct de sprijin contra dominației germane și de redobândire a nord-vestului țării pierdut prin Dictatul de la Viena era nu doar aberantă, ci de-a dreptul periculoasă pentru existența statului național român în condițiile raporturilor specifice germano-sovietice din acel moment și a faptului că și după ce își însușise, sub amenințarea cu forța și cu acordul Berlinului, Basarabia și Nordul Bucovinei, Uniunea Sovietică a continuat să promoveze o politică antiromânească. Această atitudine s-a făcut remarcată nu doar în zilele premergătoare Dictatului de la Viena — atitudine care a contribuit la paralizarea capacitatei de rezistență a României — ci și în luniile următoare. Guvernul sovietic a fost profund nemulțumit de acordarea garanțiilor germane asupra teritoriului românesc, atât cît mai rămăsese după pierderile teritoriale din vara anului 1940, garanții care-i paralizau expansiunea în România și în Balcani⁷. Chiar în condițiile acestor garanții, Uniunea Sovietică a mai impus prin forță o corectare a frontierei româno-sovietice în cursul lunii septembrie-noiembrie 1940⁸ — corectare minoră în sine, dar gravă prin procedeu și cu implicații strategico-economice importante — și a încercat chiar să-și impună hegemonia la Gurile Dunării la sfîrșitul anului 1940 și începutul anului 1941⁹.

Ca urmare, Uniunea Sovietică, care își împărțise zonele de influență cu Germania, sprijinise în 1940 revizionismul Ungariei și Bulgariei contra României, își însușise prin forță părți ale teritoriului național și continua să nutrească intenții de expansiune și dominație asupra României în cadrul programului ei expansiv în Balcani — din care V. Molotov n-a făcut nici un secret în convorbirile cu Hitler, la Berlin, din 12–13 noiembrie 1940 — care promovase și mai promova în acel moment o politică fără echivoc antiromânească, inclusiv prin manifestarea, în continuare, a „interesului” ei pentru Bucovina de sud¹⁰, Uniunea Sovietică deci, nu pu-

⁶ *Idem*, f. 154–157.

⁷ Vezi A. Illgruber, *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Die deutsch-rumänischen Beziehungen 1938–1944*, ed. II-a, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1965, p. 92–93; *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler, 1939–1941*, p. 180; *I Documenti Diplomatici Italiani* (în continuare *DDI*), Nona serie, vol. VI, doc. 502, p. 508–510 (ambasadorul Rosa despre o convorbire cu Molotov, din 28 ianuarie 1941).

⁸ Hoover Institution on War, Revolution and Peace. Archiv (Stanford California), (în continuare *HIA*), Coll. Brutus Coste, Box 1, documentul „Frontiera româno-sovietică în sectorul Dunării Maritime”). La 28 septembrie 1940, trupele sovietice au interzis, cu forța, navigația pentru vasele românești pe întreg brațul Stary-Stambul, iar apoi, la 26 și 28 octombrie 1940, au ocupat, prin luptă, trei insule la sud de ramura principală și navigabilă a brațului Chilia (Selangicul Dalerul Mare și Dalerul Mic). La 5 noiembrie 1940, trupele sovietice au ocupat insula formată din brațul Musura și Canalul Gura Stary-Stambul. Se depășea astfel granița fixată în 1940 și era înălcitată linia frontierei de stat a României fixată prin tratatul de la Berlin, în 1878.

⁹ *Idem; DDI*, 9, VI, doc. 369, p. 355–356.

¹⁰ *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler 1939–1941*, doc. 16 și 17, p. 176–193. Vezi și nota convorbirii dintre J. von Ribbentrop, și V. Molotov în *Akten zur deutsche Auswärtigen Politik (ADAP)*, D, XI, doc. 325, p. 448–455.

tea servi în nici un fel în acel moment ca punct de sprijin pentru o politică de rezistență contra dominației germane și cu atât mai puțin pentru o politică de recuperare a unor teritorii românești.

Fără a se putea, deci, sprijini nici pe Marea Britanie, nici pe Uniunea Sovietică, România se afla într-o Europă dominată de puterile Axei și în zona directă de interese deosebite militar-strategice și economice ale Germaniei. În condițiile date, după pierderile teritoriale suferite și cînd vecinii ei continuau să aspire la acapararea și a altor părți din trupul ei, o opoziție față de dominația germană în toamna anului 1940 — primăvara anului 1941 nu putea avea decît cele mai grave consecințe pentru însăși soarta statului român. Pe de altă parte, generalul Antonescu a luat în seamă faptul că Germania își asumase totuși obligația de a garanta militar, în propriul ei interes, integritatea teritorială a României, aşa cum se prezenta ea în septembrie 1940. Venind la putere în imprejurările cunoscute, generalul Ion Antonescu nu a acceptat însă doar situația de fapt, ci a decis să meargă împreună cu Axa pentru a apăra ceea ce rămăsese din teritoriul național și a încerca să redobindească, cu ajutorul Axei, ceea ce pierduse în mare parte chiar din cauza ei. Înaintarea pe această linie politică — care a fost jalonată de intrarea misiunii militare germane în România, de aderarea la Pactul Tripartit și de acordul economic româno-german din 4 decembrie 1940 — împreună cu opțiuni și convulsii provocate de reflexele pe plan extern ale contradicțiilor regimului politic din România din perioada septembrie 1940-ianuarie 1941, au provocat în mod evident o creștere a dominației politico-economice și a controlului militar ale Germaniei în România. Situația în acest sens s-a accentuat și mai mult în decembrie 1940-ianuarie 1941, odată cu sporirea efectivelor misiunii militare germane și cu acceptarea concentrării și apoi tranzitariei trupelor germane destinate să pună în aplicare „planul Mariță”¹¹. Liderii Partidului Național Liberal și Partidului Național Tărănesc, C.I.C. Brătianu și Iuliu Maniu, la sfîrșitul lunii noiembrie 1940, subliniind că în imprejurările date generalul Antonescu era silit să acorde „mai mult decît ar fi indispensabil” germanilor, își exprimaseră rezerve și preocupare față de aderarea României la Pactul Tripartit¹². Mai tîrziu, într-o nouă scrisoare către generalul Antonescu, din 21 februarie 1941, C.I.C. Brătianu aprecia că „în starea actuală suntem sub ocupația germană, cu tendință de a ne băga în război” și cerea să se manifeste grija pentru situația României la sfîrșitul conflictului, încerca să descifreze scopurile urmărite de Germania și sublinia că „nu putem face politică de aventură și nu trebuie să tablăm pe o singură ipoteză. Rezultatul războiului este cel puțin îndoios”¹³.

¹¹ Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, vol. IV, *Der Angriff auf die Sowjetunion* (autori Horst Boog, Jürgen Förster, Joachim Hoffmann, Ernst Klink, Rolf-Dieter Müller, Gerd R. Ueberschär), Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1983, p. 335—338. A. Hillgruber, *op. cit.*, p. 96—126. Pentru politica externă a României în perioada statului național legionar vezi M. Sturdza, *The Suicide of the Europe*, Los Angeles, 1968; A. Simion, *Regimul politic din România în perioada septembrie 1940 — ianuarie 1941*, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1976, p. 121—168; Traian Udrea, *La politique extérieure de la dictature legionnaire antonescienne (septembre 1940 — janvier 1941)*, în „Revue Roumaine d’Histoire”, tome X, 1971, No. 6, p. 971—990.

¹² Antonescu, *Mareșalul României și războiele de reîntregire*, vol. III, Mărturii și documente coordonate și îngranjite de Josif Constantin-Drăgan, Edit. Nagard, Cannargio Veneția (1989), doc. 16, p. 132—133.

¹³ *Ibidem*, doc. 26, p. 115—116.

În legătură cu această nouă scrisoare a liderului național-liberal este de reținut și contraargumentarea inserată de generalul Ion Antonescu în proiectul de răspus din 25 februarie 1941, reflectînd valorile de judecată care jalonaseră opțiunea sa cu privire la cursul politicii externe române. După ce își formula considerațiile cu privire la evoluția diplomației românești în anii 1936—1940 și la situația internațională în care ajunsese România, generalul Ion Antonescu arăta: „Este, cred, de prisos să mai adaug că politica externă trebuie în mod necesar să țină seama de forțele în prezență. Or, în sectorul Europei de sud-est, aceste forțe nu sunt actualmente decât două, și anume Germania și Rusia. . . În aceste condițuni, v-aș fi foarte obligat să-mi precizați dacă domnia voastră ați prefera o politică alături de Rusia, uneia alături de Germania. Căci, pentru oricine are simțul realităților, nu poate fi altă alternativă. În ce mă privește, rămin convins că o politică alături de puterile Axei este mai proprie a asigura drepturile și interesele noastre, decât o politică alături de Rusia Sovietică. Exemplul statelor baltice, care și-au remis soarta, la începutul actualului conflict, în mîinile Rusiei Sovietice, și care au sfîrșit, aşa cum se știe, mi se pare suficient în această privință. În situația în care se găsea România, la începutul lunii septembrie 1940, cînd am luat conducerea statului, dvs. știți prea bine că orice politică alta decât una alături de puterile Axei, ne-ar fi dus automatic la o soartă asemănătoare cu aceea a Poloniei. . .”¹⁴ De altfel, un punct de vedere asemănător în esență sa era formulat, departe de țară și fără nici un fel de însărcinare oficială sau neoficială, de un diplomat și om politic recunoscut și prin convingerile sale democratice și simpatiile pro-occidentale, dar și prin marele său patriotism, prin inteligență și prin intuiția situațiilor și soluțiilor politice : Nicolae Titulescu. Aflat la Cannes, el a adresat la 10 decembrie 1940 o scrisoare premierului britanic Winston Churchill cerîndu-i să-i faciliteze sosirea în Anglia, „pentru a lupta alături de voi”. Precizînd că „politica voastră este politica mea”, Titulescu scria, într-un moment cînd România aderase deja la Pactul Tripartit : „Erorile țării mele nu trebuie să fie imputate generalului Antonescu ; el a trebuit să primească o grea moștenire și în situația în care se află, el nu poate face altfel”¹⁵.

Avînd deci ca obiectiv al politicii externe refacerea statului național unitar român și în subsidiar protejarea pînă atunci a intereselor magilor de români aflați în afara granițelor țării și cantonată în zona de dominație și control a Germaniei, România a fost confruntată, în primăvara anului 1941, cu împrejurări internaționale substanțial noi, care au ridicat noi probleme în fața diplomației sale.

Pe fondul unei recrudescențe a încordării în relațiile româno-ungare în primăvara anului 1941¹⁶, în zona balcanică s-au produs eveni-

¹⁴ Ibidem. doc. 27. p. 147—148.

¹⁵ PRO, FO 371/dosar 21996/8642, f. 289. Vezi și Titulescu și strategia păcii (coordonator Gh. Buzatu), Edit. Junimea, Iași, 1982, p. 468 și urm.

¹⁶ În acest context, ca urmare a continuării abuzurilor autorităților horliviste contra românilor în nordul Transilvaniei și a unor declarații ale ministrului de externe ungar, întors dintr-o vizită de la Berlin, generalul Ion Antonescu a subliniat într-o cuvîntare rostită la 26 martie, în fața familiilor soldaților căzuți în timpul rebeliunii legionare că „nu va putea exista o adevărată justiție în lume pînă nu se va face dreptate poporului român” (D.D.I., I, VI, doc. 823, p. 781—782).

mente majore, cu implicații substanțiale pentru situația internațională și politică externă a României. Este vorba de agresiunea declanșată la 6 aprilie 1941 de Germania contra Greciei — prevăzută încă din 13 decembrie 1940, prin „planul Marița” — și contra Iugoslaviei — ordonată de Hitler la 27 martie 1941, după lovitura de stat, din aceeași zi, de la Belgrad — și de consecințele acesteia pentru statutul politico-teritorial și balanța de forță din zonă. Guvernul Antonescu și-a dat acordul pentru concentrarea și tranzitarea trupelor germane prin România spre sudul Dunării, fără a fi fost însă introdus în detaliile „planului Marița”¹⁷. Joachim von Ribbentrop l-a însărcinat abia la 5 aprilie 1941 pe Manfred von Killinger să informeze oficial pe Ion Antonescu despre atacul german proiectat contra Iugoslaviei, a doua zi, la 6 aprilie 1941¹⁸, deși în planul aprobat de Hitler erau prevăzute și acțiuni militare germane care își aveau startul de pe teritoriul României¹⁹. Generalul Antonescu a subliniat, în convorbirea cu Neubacher — sosit la Predeal, în locul titularului Legației germane, — că România, care avusese tot timpul relații prietenesti cu Iugoslavia, nu avea nici un fel de revendicări față de aceasta și va rămâne în afara conflictului, dar că în caz că trupe ungare vor pătrunde în Banatul iugoslav, armata română va primi ordin să-i alunge pe unguri²⁰. Generalul Antonescu aflase însă cu două zile mai înainte, cu ocazia vizitei feldmareșalului Walther von Brauchitsch despre plănuita agresiune contra Iugoslaviei și a cerut, atât prin feldmareșal²¹, cât și printr-un demers diplomatic român la Berlin și Roma ca în cazul intervenției Ungariei trupele acesteia să nu acționeze la est de Tisa²². Ministerul german de externe a dat asigurări că trupele ungare nu vor intra în Banatul de vest, iar J. von Ribbentrop a pretins chiar că erau false informațiile despre astfel de intenții²³.

De fapt, Hitler a promis, între altele, Banatul de vest Ungariei, încă înainte de declanșarea agresiunii contra Iugoslaviei²⁴ și a luat în

¹⁷ Andreas Hillgruber, *op. cit.*, p. 123—124.

¹⁸ ADA P, Serie D, Bd. XII, 1, doc. 276, p. 387.

¹⁹ A. Hillgruber, *op. cit.*, p. 124.

²⁰ *Ibidem*, p. 125.

²¹ Antonescu, *Mareșalul României și războaiele de reîntregire*, III, doc. 30, p. 150—151. În convorbirea cu Brauchitsch s-a convenit, arăta Antonescu, ca România să nu participe la conflict pentru a nu „provoca” pe ruși și a putea acoperi, pentru orice eventualitate, flancul și spatele operațiilor germane. În realitate, România nu a dorit să participe, după cum rezulta din toate documentele, la agresiunea contra Iugoslaviei și la dezmembrarea acesteia. „Am atras, însă, atenționarea mareșalului — preciza I. Antonescu — că România, n-ar putea rămâne în pasivitate dacă Banatul iugoslav ar fi ocupat de trupe ungurești”. Totodată, au fost exprimate, indirecț revendicările românești în cazul unor modificări teritoriale în perspectivă.

²² În legătură cu demersul ministrului român la Berlin, Raoul Bossy, vezi HIA, Coll. R. Bossy, *Jurnal* (nota din 4 aprilie 1941; însemnările privind jurnalul diplomatului român mi-au lăsat puse la dispoziție de colțcul Florin Constantiniu, căruia îi aduc și pe acastă cale călduroase mulțumiri). Vezi și ADA P, D, XII, 1, doc. 277, p. 387—388.

²³ ADA P, D, XII, 1, doc. 277, doc. 276, p. 387.

²⁴ Allianz Hitler-Horthy-Mussolini. *Dokumente zur ungarischen Aussenpolitik (1933—1944)*, Akadémiai Kiadó, 1966, Budapest, doc. 94, p. 291—292; doc. 96, p. 295; doc. 102, p. 301—306; ADA P, D, XII, 1, doc. 215, p. 301—306, doc. 261, p. 372; *Ibidem*, XII, 2, doc. 291, p. 401; doc. 311, p. 459—460.

considerare o posibilă acțiune militară ungără în această regiune²⁵. Temerile în legătură cu atitudinea României au fost folosite, cel puțin ca pretext, alături de alți factori, de Ungaria pentru a întîrzi cîteva zile declanșarea intervenției sale militare contra Iugoslaviei²⁶. Dar, în mod cert, atitudinea României a determinat Înaltul Comandament german să ceară ca trupele ungare să nu intre în amintita regiune care a fost apoi trecută, după ocupare, de la 12 aprilie, sub administrația militară germană²⁷. În săptămîna următoare, cercurile guvernante ungare au făcut numeroase tentative de a obține aprobarea Berlinului pentru ocuparea, fie și doar a unci porțiuni din Banat, fie pentru a obține reconfirmarea promisiunii făcute de Hitler²⁸. Guvernul german s-a menținut ferm în privința ocupării Banatului iugoslav de către Ungaria, dar a reînnoit promisiunea făcută Ungariei²⁹. Nemulțumit și temător în legătură cu amînarea dreptului de a ocupa Banatul iugoslav, guvernul ungar a continuat să insiste la Berlin afirmind chiar, la 17 aprilie, că România se pregătește să ocupe în săptămînile următoare această regiune³⁰. În cele din urmă, ministrul ungar la Berlin, Döme Szálójai, a fost primit în audiенță de Hitler, la 19 aprilie 1941³¹. Hitler a început prin a reprosa sever comportamentul trupelor ungare, pătrunse la Novi Sad, față de populația de origine germană — inclusiv împușcarea unor germani — și, apoi, a subliniat importanța României pentru Axă. România, a spus Hitler, „este pentru noi de o extraordinară de mare importanță din punct de vedere economic, ne este necesar petrolul și nu avem nevoie de nici o criză acolo”³². El a remarcat poziția dificilă a generalului Antonescu atacat masiv de opoziție, de unii ca fiind prea radical de dreapta, de alții ca fiind adversar al mișcării legionare. Hitler a menționat că „din partea română nu fuseseră formulate nici un fel de pretenții teritoriale”, dar că ar fi fost interesul, atât al Ungariei, cât și al României ca Banatul de vest să fie ocupat temporar de Germania. El a promis, din nou, că această regiune va fi a Ungariei, dar că trebuia luat în considerare Antonescu pentru că, din punct de vedere militar, Germania abia ar fi putut suporta o răsturnare a situației în România. Dacă în România s-ar fi ajuns la un haos „noi n-am fi în stare să apărăm granițele românești” a precizat Hitler cu evidența trimitere la posibilitatea unei intervenții sovietice. De altfel, Hitler a reliefat insistent necesitatea sprijinirii regimului antonescian prin prizma dublului pericol rus, cel panslavist și cel ideologic, comunist. Căutînd să anteneze nemulțumirea, nerăbdă-

²⁵ A. Hillgruber *op. cit.*, p. 124.

²⁶ ADAP, D, XII, 1, doc. 296, p. 410. Guvernul dc la Budapesta, a cerut însă încă înainte de 6 aprilie ca acțiunca ungără contra Iugoslaviei să fie precedată de aceea a Germanici (*Allianz Hitler-Horthy-Mussolini*, doc. 98, p. 297—299).

²⁷ A. Hillgruber, *op. cit.*, p. 125.

²⁸ ADAP, D, XII, 2, doc. 340, p. 456—457, doc. 344, p. 459—460; doc. 353, p. 468—469; doc. 366, p. 479—481. Guvernul ungar dorea să prevină ca Banatul să fie ocupat de germani sau români sau să fie primit, ca și în cazul altor teritoriilor, drept cadou din partea Germaniei. Preocupările sale au sporit după ce a aflat, prin interindciiul unor informatori, despre conținutul con vorbirii dintre Ion Antonescu și Walter von Brauchitsch (*Allianz-Hiller-Horthy-Mussolini*, doc. 95, p. 293 și doc. 97; p. 296; ADAP, D, XII, 2, doc. 321, p. 437—438. Vezi și nota 1).

²⁹ ADAP, D, XII, 2, doc. 344 și 353.

³⁰ Ibidem, doc. 353, p. 481.

³¹ Ibidem, doc. 371, p. 485—489.

³² Ibidem, p. 486.

rea și temerile guvernului din Budapesta el a cerut o amînare de cîteva luni, subliniind că era pe deplin convins că Tisa era „un fluviu unguresc și nu granița Ungariei”. Sztójay, declarîndu-se parțial convins de argumentarea lui Hitler, a propus ca să se găsească „un echivalent” — pe cera-l vedea posibil înspre Serbia, dar, bine înțeles, nu în Banatul de vest — pentru România, precizînd că „Ungaria ar saluta dacă această problemă s-ar rezolva și s-ar acorda românilor orice, atît timp cît aceasta nu privește provinciile istorice ungurești”³³.

Cu atenția fixată inițial asupra posibilei acaparări a Banatului de vest de către Ungaria și a multiplelor consecințe politice și militar-strategice ale unei asemenea eventualități, diplomația română a trebuit să ia în considerare și mai rapida răsturnare a situației din Balcani. În urma agresiunii puterilor Axei, Iugoslavia a fost desființată ca stat, iar Grecia a fost ocupată și silită să capiteleze. Popoarele celor două țări balcanice au continuat să opună, pe întreg parcursul războiului mondial, o eroică rezistență. Atacul german contra celor două țări s-a produs și prin tranzitarea trupelor Wehrmacht-ului prin România. Nu discutăm aici dacă regimul antonescian putea să evite sau nu acest tranzit, dar este cert că nu a fost în interesul României prăbușirea și dezmembrarea Iugoslaviei și ocuparea Greciei. Situația internațională regională a României s-a înrăutățit însă și mai mult prin faptul că Bulgaria, ca și Ungaria, s-a implicat sub tutela guvernelor de la Berlin și Roma, în conflict și și-a însușit părți întinse din teritoriile iugoslave și grecești. Fără a participa din start la agresiunea germană-italiană, așteptînd înfrîngerea celor două state balcanice agresate pentru a evita o eventuală intrare în joc a clauzelor militare ale Pactului Întelegerii Balcanice, Bulgaria — căreia Hitler îi făcuse promisiuni de satisfacere a revendicărilor sale revizioniste teritoriale — și-a manifestat dorințe expansioniste și mai mari, ajungînd în evidență contradicție cu imperialismul teritorial italian în Balcani³⁴. La 19 aprilie 1941, regele Boris al Bulgariei a făcut, la cererea sa, o vizită lui Hitler, care și-a menținut promisiunea de a sprijini cea mai mare parte a revendicărilor bulgare³⁵. În aceste împrejurări, la 21 — 22 aprilie 1941, la Viena a avut loc o întîlnire a ministrilor de externe ai Germaniei și Italiei, J.von Ribbentrop și G.Ciano, avînd ca obiect împărtîrea teritorială în Balcani și delimitarea sferelor de interese și acțiune a celor două mari puteri în zonă³⁶. La această întrevedere și prin Întelegeri ulterioare cele două mari puteri au convenit să dea satisfacție celei mai mari părți a revendicărilor bulgare³⁷. Astfel, prin teritoriile noi achiziționate pe seama vecinilor săi în perioada septembrie 1940 —

³³ Ibidem, p. 488.

³⁴ Vezi Hans-Joachim Hoppe, *Bulgarien-Hillers eigenwilliger Verbündeter, Eine Fallstudie zur nationalsozialistischen Südosteuropapolitik*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1979, cap. XIII, p. 119—127; vezi și Dimităr Sirkov, *Međunarodnite odnosenija na Bûlgarija (1 mart — 22 iuni 1941)* în *Vâșnălă politika na Bûlgarija 1878—1944*, Sofia, 1978, p. 387—419.

³⁵ Ibidem; vezi și Franz von Papen, *Der Wahrheit eine Gasse*, Paul List Verlag, (1952), München, p. 536—537.

³⁶ Stenogrammele con vorbirii în ADAP, D, XII, 2, doc. 378, p. 496—499 și doc. 385, p. 505—509.

³⁷ Ibidem; vezi și Hans-Joachim Hoppe, op. cil., p. 121 și urm.

aprilie 1941, Bulgaria și-a sporit suprafața cu 50% și populația cu 1/3 ³⁸. La întîlnirea von Ribbentröp—Ciano, de la Viena, au fost discutate de asemenea, și teritoriile fostului stat iugoslav care urmău a fi acordate Ungariei. Ministrul german de externe a subliniat că Hitler promisese, între altele, Banatul iugoslav Ungariei, dar și că România a atras atenția asupra unei minorități românești în acea regiune. Considerind argumentele românești în această privință ca slabe, deși pînă atunci nu fuseseră formulate revendicări ale guvernului de la București, von Ribbentröp remarcă însă că trebuia să se ia în considerare necesitatea de a se acorda României vreo compensație, care, greu de întrevăzut în acel moment, putea fi mai precis fixată ulterior ³⁹.

Evenimentele derulate în primele două decade ale lunii aprilie 1941 în Balcani au schimbat considerabil situația internațională într-o zonă de interes vitale și imediate pentru România, impunînd schimbări de priorități, adăugarea unor noi obiective politice externe promovată de guvernul din București și stabilirea mijloacelor pentru atingerea lor.

Aceiunea pentru formularea unui punct de vedere al diplomației române față de evoluția situației din zonă a fost precipitată de informațiile transmise de miniștrii români la Berlin și Budapesta, în legătură cu iniminența unei conferințe germano-italiene — cea de la Viena, la care ne-am referit mai sus — privind Balcanii ⁴⁰. Situația creată României în acele condiții, în aprilie 1941, era astfel rememorată de Mihai Antonescu, cîteva luni mai tîrziu : „La acea dată România nu avea siguranța redobândirii teritoriale la Răsărit. Nu izbutisem să facem pași noi în acțiunea diplomatică față de Ungaria și trăiam sub amenințarea că prin această conferință, la care noi nu participam, să vedem o Bulgarie mare, întinsă pînă la Timoc, Ohrida și Marea Egee, alături de o Ungarie care era pe punctul să-și anexeze Banatul de Vest și să coboare chiar la Timocul românesc, în timp ce teritoriul nostru rămînea frînt, conform Actului din 1940. Se punea atunci problema echilibrului politic zdruncinat prin dispariția statului iugoslav și care ne amenința prin soluțiuni teritoriale de pace” ⁴¹.

Situația care se contura în Balcani în aprilie 1941 a făcut obiectul unui studiu în centrala diplomației române. Declărîndu-se de acord cu concluziile studiului, generalul Antonescu a făcut, într-o amplă rezoluție ⁴², o serie de precizări de care a cerut să se țină seama în refacerea studiului care urma să-i fie repus atenției după „prealabile înțelegeri cu macedonenii, cu Papacostea și cu Mihai Antonescu” și a dispus, totodată, să se dea, încă din acel moment, instrucțiuni legătîilor române din Berlin și Roma, „ca să știe reperele între care să se miște și să lucreze”. Precizînd că România nu trebuia să intre în conflictul de interese germano-i-

³⁸ Suprafața Bulgariei a sporit de la 103.100 km² la 152.225 km² (Dobrogea de sud — 7695 km²; Tracia — 14.430 km²; Macedonia 27.000 km²), iar populația de la 6.385.900 locuitorî la 8.595.451 km² (cf. Hans-Joachim Hope, *op. cit.*, p. 124).

³⁹ ADAP, D, XII, 2, doc. 378, p. 497.

⁴⁰ HIA, Coll. Dimitrie G. Popescu, Box 3, documentul „Lămuriri pentru arhiva Ministerului, privitoare la acțiunea diplomatică de la 22 iunie 1941 pînă la 6 octombrie 1941 (datat București, 13 octombrie 1941)

⁴¹ *Idem.*

⁴² HIA, Coll. Dimitrie G. Popescu, Box 3, Rezoluția; în copie, nu este datată.

talian, premierul și ministrul de externe român sublinia că trebuie să ridice problema echilibrului politic în Balcani și problema macedonenilor. Ion Antonescu considera că, în privința echilibrului în Balcani, sarcina diplomației române era de a impiedica în orice caz crearea unui „Imperiu bulgar”. Dacă, însă, Germania ar fi acționat în acel sens, atunci România trebuia să revendice „categoric și energetic, atât Banatul sîrbesc, cât și Timocul” din motive politice, etnice și economice. „Bineînțeles — sublinia generalul Antonescu în amintita rezoluție — în prealabil luptăm pentru revindicarea tuturor teritoriilor locuite de români în granițele țării, de la români transnistreni pînă la cei din Ardealul cedat”. În privința românilor macedoneni, trebuia luptat, potrivit rezoluției, „pentru obținerea tuturor libertăților și posibilităților de dezvoltare economică” considerîndu-se că soluția cea mai bună, dar fără sorti de reușită, ar fi fost crearea unui stat albano-macedonean. În consecință, se propunea să nu fie abandonată ideea unui culoar. Obiectivele unei astfel de extinderi a intereselor statului român avea după chiar opinia autorului rezoluției și o funcție anti-panslavistă.

Poziția guvernului român s-a concretizat, sub impactul anunțatei conferințe germano-italiene, de la Viena, într-un memorandum care a fost finalizat și remis miniștrilor Germaniei și Italiei la București, la 23 aprilie 1941. Memorandumul, întocmit de Mihai Antonescu⁴³, prezenta poziția României față de schimbările produse în Balcani, ca și un număr de propuneri și revendicări⁴⁴. Memorandumul sublinia că, potrivit informațiilor deținute de guvernul român, urmău a fi decise importante transformări teritoriale, după dispariția statului iugoslov, în favoarea Bulgariei și Ungariei, ceea ce producea consecințe politice, care afectau profund interesele vitale ale României. Situația apărărea cu atât mai nedreaptă guvernului român, cu cât nu era vorba doar de „echilibru rasial” sau de „echilibru politic al teritoriilor”, ci de faptul că România „își vede astfel din nou lovite drepturile sale etnice, istorice și de conservare politică”, iar Ungaria și Bulgaria erau, în pofida jertelor făcute în ultimul timp de România, „din nou sprijinite în dauna României”. Subliniindu-se că: „Banatul este românesc. Transilvania este românească. O întreagă regiune este românească în Balcani, de la Timoc la Bitolia spre Salonic”, dar că față de România se comiseseră și erau pe cale să se comită nedreptăți, Memorandumul atrăgea atenția asupra consecințelor pentru situația internă și internațională a României dacă se dădea

⁴³ *Idem*, Box 2. Este vorba de o precizare marginală a lui Mihai Antonescu, din iulie 1941. Mihai Antonescu era în acel moment titular la Ministerul Propagandei Naționale, dar încă din 6 februarie 1941, generalul Ion Antonescu dăduse dispozitii ca toate problemele de ordin politic, economic și financiar privind relațiile României cu Germania și Italia să fie prezentate lui Mihai Antonescu „pe care, în interesul unității acțiunii guvernului l-am însărcinat cu tratarea lor” (BCS, fond St. Georges, LV/5, arhiva mareșal Ion Antonescu).

⁴⁴ Memorandumul era însoțit de 7 anexe referitoare la: 1) Prezentarea unității geografice, etnice, istorice și economice a Banatului; 2) Date istorice privind pe macedo-români, care, situați în Macedonia, Epir, Thesalia și Albania, numărău cca 630.000 de oameni; 3) Documente politice privind pe macedo-români; 4,5 și 6) Memorandumuri ale unor reprezentanți ai locuitorilor români din Banatul de vest; 7) Lista unor români din aceeași regiune care au solicitat intrarea trupelor române în Banatul de vest. Textul memorandumului în Antonescu, *Mareșalul României și războaiele de reinregire*, III, doc. 32, p. 153—156. Un rezumat al memorandumului și al anexelor în: ADA P, D, XII, 2, doc. 387, p. 513—514.

curs revendicărilor ungare și bulgare și propunea o revizuire a tuturor granițelor din sud-estul Europei față de toate statele care au cîștigat teritoriî în 1940–1941 și ca schimbările din Balcani să nu se facă exclusiv în favoarea Bulgariei. În consecință, guvernul român oferea cîteva soluții (o Macedonia liberă, un teritoriu românesc pe valea Timocului sau un condominium germano-româno-italian — eventual și cu participare bulgară — pentru o zonă care să se întindă din valea Timocului pînă spre Salonic). Erau reafirmate revendicările românești cu privire la Banatul de vest și cu privire la Cadrilater, mai ales în condițiile în care Bulgaria cîștiga „un important litoral și noi posesiuni litorale”⁴⁵.

Punctele de vedere cuprinse în memorandumul român din 23 aprilie au fost explicate mai larg și sistematizate guvernului german apoi de generalul Iou Antonescu într-o con vorbire cu M. von Kibinger, la 28 aprilie 1941⁴⁶. Ulterior, la 10 mai 1941, generalul Antonescu a transmis instrucțiuni miniștrilor români la Roma și Berlin⁴⁷, tot în legătură cu problema reorganizării sud-estului european, instrucțiuni care dezvoltau tezele surprinse în rezoluția pusă de premierul român pe studiul la care ne-am referit mai sus.

În cursul lunilor aprilie-mai 1941, problema reorganizării politico-teritoriale a zonei balcanice și în special problema Banatului de vest în lumina poziției României a reținut atenția diplomației germane. Încă la 12 aprilie 1941, von Ribbentrop a cerut legației germane din București ca în cazul în care guvernul român își formule eventuale revendicări, să se precizeze că problema Banatului de vest sau alte probleme teritoriale legate de prăbușirea Iugoslaviei vor fi reglementate abia la conferința de pace⁴⁸. În ajunul conferinței germano-italiene de la Viena, la 21 aprilie 1941, von Ribbentrop cerea imperativ lui Manfred von Killinger ca legația germană din București să nu sprijine în nici un fel revendicările românești⁴⁹.

Diplomații germani au suspectat pe colegii lor italieni că ar încuraja revendicările românești. S-au înregistrat chiar anumite reproșuri între Auswärtigen Amt și legația germană din București⁵⁰, ca și declarațiile liniștitore pentru români, cum a fost cea a lui Otto Meissner (ministru secretar de stat și șef al Cancelariei prezidențiale a Führer-ului și cancelarului german), dezmințită apoi de J. von Ribbentrop⁵¹. În timp ce guvernul ungur era asigurat, la 28 mai, că se afla în continuare în posesiunea fermă a promisiunii germane cu privire la Banatul de vest, dar că nu erau încă întrunite condițiile pentru realizarea acesteia⁵², răspun-

⁴⁵ Antonescu, *Mareșalul României și războaiele de întregire*, III, p. 153–156.

⁴⁶ ADA P, D, XII, 2, doc. 416, p. 546–548.

⁴⁷ Antonescu, *Mareșalul României și războaiele de reîntregire*, III, doc. 34, p. 160–162.

⁴⁸ ADA P, D, XII, 1, doc. 329, p. 444–445.

⁴⁹ Ibidem, doc. 376, p. 493.

⁵⁰ Ibidem, doc. 382, p. 503 și doc. 387, p. 514 (anexa).

⁵¹ HIA, Coll. R. Bossy, *Journal*, Însemnare din 1 mai 1941; ADA P, D, XII, 2, doc. 481, p. 622–623.

⁵² ADA P, D, XII, 2, doc. 564, p. 757–758. Amintim că la 24 aprilie 1941, avusese loc o scurtă vizită a lui Horthy la Hitler. Ministrul ungur la Berlin a cerut, în numele guvernului său, să se permită introducerea administrației și a trupelor ungare în Bana și a reclamat, totodată, atitudinea cetățenilor de origine germană ca și cea a germanilor din Banatul românesc, care ținuseră la Timișoara un miting antiungar cu cîteva zile mai înainte.

sul la memorandumul român era amînat. La insistenþele generalului Antonescu, J. von Ribbentrop a răspuns la 25 mai că guvernul german nu putea în acel moment să abordeze problemele memorandumului, dar că în curînd va fi solicitat pentru o scurtă vizită în Germania în vederea unor convorbiri importante⁵³. Această vizită, la care generalul Antonescu a fost oficial informat despre apropiata declanþare a agresiunii germane contra Uniunii Sovietice, a avut loc la 11–12 iunie 1941. Este cert că generalul Antonescu a prezentat din nou, cu acest prilej, nemulþumirea României pentru grelele sacrificii teritoriale la care fusese suþusă, ca și alte revendicări româneþti și a predat, în acest sens, lui Hitler un nou memorandum, solicitind, totodată, ca Hitler să nu decidă nimic în viitor din ceea ce privea și România, fără studierea datelor etnice, politice, istorice și a perspectivelor⁵⁴. Potrivit însemnărilor lui R. Bossy, Ion Antonescu ar fi prezentat, în acest context, și punctul de vedere românește cu privire la Banat, spunîndu-i lui Hitler că nu-l va lăsa pînă nu-l va convinge și declarîndu-i: «Eu aşa sunt, cînd dau de rezistenþă, mă fac ciocan, lovesc întruna pînă reuþesc». Hitler ar fi rîs și ar fi făgăduit că nu va lua vreo decizie pînă la sfîrþitul războiului...»⁵⁵. Ungaria a continuat să-þi manifeste dorinþa de a ocupa Banatul de vest, recurgînd chiar la falsuri, de altfel, uþor de verificat. Astfel, la 16 septembrie 1941, guvernul de la Budapesta, a cerut dreptul de a anexa această regiune sub pretextul că România ar fi ocupat militar o zonă în dreapta Dunării, la Porþile de Fier. Guvernul din Berlin a arătat că aceste informaþii nu erau reale și chiar dacă acolo s-ar fi aflat trupe române, problema Banatului de vest continua să nu fie de actualitate⁵⁶. Pe de altă parte, diplomaþia română a rămas mai departe foarte atentă și alertă la orice zvon în legătură cu posibila cedare a Banatului de vest Ungariei⁵⁷. Evoluþia evenimentelor pare să confirme faptul că Hitler ar fi făcut lui I. Antonescu promisiunea menþionată de Bossy.

Ce a însemnat acþiunea diplomatică a României din aprilie-iunie 1941? Memorandumul din 23 aprilie 1941 a fost o replică română la situaþia creată în Balcani, prin prăbuþirea Yugoslaviei și în momentul în care se croia, sub patronajul Germaniei și Italiei, o nouă hartă politică în sud-estul Europei. Relevînd aceste circumstanþe, Mihai Antonescu sublinia, în memoriul citat din 13 octombrie 1941, că memorandumul din 23 aprilie întindea „la maximum pretenþiunile noastre cu îndoială scop de a ne face prezenþă la o conferinþă, arătînd că avem dreptul la această participare și cu acela de a proteja populaþia românească din Balcani, împiedicînd în acelaþi timp ca statele care obþinuseră teritoriî în 1940 împotriva noastră, să-þi vadă din nou mărite teritoriile prin efectele dezmembrării statului iugoslav”⁵⁸. El arată, de asemenea, că prin acelaþi memorandum se făcuse o „evocare a drepturilor etnice româneþti în imþjurările speciale din 23 aprilie, urmînd ca adaptarea poziþiei noastre

⁵³ *Ibidem*, doc. 551, p. 729 Vezi și nota 3.

⁵⁴ *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler, 1939–1941*, doc. 26, p. 276–291.

⁵⁵ HIA, Coll. R. Bossy, *Jurnal*, 12 iunie 1941.

⁵⁶ ADA P, D, XIII, 2, doc. 327, p. 425 și doc. 333, p. 431–432.

⁵⁷ BCS, LXXVII/1, f. 83–88 (Instrucþiunile lui Mihai Antonescu către Bossy, din 2 octombrie 1941).

⁵⁸ HIA, Coll. Dimitrie G. Popescu, Box 3.

diplomate să se facă în raport cu evoluția situației internaționale și mai ales cu raporturile dintre Germania și Italia”⁵⁹ și că formulările din memorandum „au fost prezentate numai față de guvernul Reichului și de guvernul italian care țineau conferință la Viena cu scopul de a împiedica o soluție defavorabilă și că ele [formulările] n-au fost dezvăluite față de nimeni”⁶⁰.

Motivațiile acțiunii diplomatice românești au avut la bază interese etnice și politico-strategice care nu erau în sine însă noutăți. Problema Banatului mai făcuse, după cum se cunoaște, obiectul unor disensiuni româno-sîrbe și al preocupării cancelariilor europene în timpul și la sfîrșitul primului război mondial. Interesul României pentru românii și aromâni din Balcani fusese, de asemenea, manifestat încă înainte de primul război mondial și nu mai puțin în perioada interbelică (este adevărat, în mai mică măsură, pentru românii din Valea Timocului). Nici una din aceste probleme n-ar fi fost pusă în termenii angajați de guvernul român în primăvara anului 1941 dacă operațiile militare contra Iugoslaviei și Greciei se soldau doar cu înfringerea acestor state și nu cu o înglobare sau tendințe de înglobare a unor părți ale teritoriilor acestor state — cu atât mai mult cu cît aceste părți includeau și populație românească — tocmai de către vecini ai României care beneficiaseră de creșterea teritorială și pe seama României în anul 1940. Acțiunea României a vizat, în fond, în primul rînd împiedicarea atribuirii acestor teritorii Bulgariei și Ungariei și nu dobîndirea de către ea a unor teritorii, compensații sau drepturi. În cazul în care o recroire a hărții politico-teritoriale urma să se producă în Balcani, diplomația română călăuzită de generalul I. Antonescu și M. Antonescu, ar fi dorit să-și facă auzit glasul. Realizarea revendicărilor etnice și politico-strategice românești incluse în programele maximale din aprilie-mai 1941 nici nu era considerată de actualitate, chiar de inițiatorii programelor, ele vizind, evident, exercitarea de presiuni la Berlin și Roma. Interesul românesc a fost mult mai puternic față de Banatul de vest și presiunea politică și militară a României — ne referim, reamintim, la amenințarea formulată de generalul Antonescu, că trupele române vor intra în Banatul de vest dacă acesta ar fi atribuit Ungariei — au amînat și apoi, de fapt, anulat promisiunea pe care Hitler o făcuse ferm Ungariei.

În cazul Bulgariei, diplomația română nu a putut împiedica extinderea teritorială a acesteia — și cu atât mai puțin realizarea unor proiecte ca statul albano-macedonean, corridorul din Valea Timocului, condoniu tri sau quadripartit în zona Timoc—Vardar—Salonic, proiecte considerate, de altfel, ca soluții nerealizabile sau cu mici şanse de înfăptuire, ca obiective spre care trebuia să se tindă — după ce chiar Italia

⁵⁹ *Idem.*

⁶⁰ *Idem.*

a cedat, la insistențele Berlinului, în favoarea Bulgariei⁶¹. Problema „imperiului bulgar” nu a preocupat guvernul Antonescu doar prin ea, în sine — în fond Bulgaria, chiar cu toate creșterile înregistrate în toamna 1940 — primăvara 1941 nu se putea compara cu potențialul uman și material al României, cu toate pierderile teritoriale înregistrate în 1940 — ci prin precedentul creat, prin posibilitatea de a determina o gravitate spre ea a slavilor sud-dunăreni, în special a sărbilor, după prăbușirea Iugoslaviei și, mai ales, prin creșterea pericolului pe care îl reprezenta în sudul Dunării ca punct de sprijin al politicii antiromânești al altor puteri, în primul rînd al Uniunii Sovietice, dar și al Ungariei. Cu alte cuvinte, problema unei Bulgarii mult mărite nu se reducea doar la drepturi etnice sau istorice, favorabile sau contrare intereselor române, nu însemna doar un grup etnic românesc apreciat la cca. 600.000 oameni ajunși în granițele statului bulgar⁶², ci în primul rînd crearea unei situații, care putea deveni foarte periculoasă, în spatele frontului politico-diplomatic sau militar român orientat spre recuperarea teritoriilor românești răpite în iunie—august 1940. Și în acest caz ca și în cazul atitudinii față de Uniunea Sovietică, guvernul I. Antonescu a căutat să joace la Roma și mai ales la Berlin și carteia slavă, insistindu-se repetat asupra pericolului panslavismului și necesității „spargerii” blocului slav, atât între bulgari și restul slavilor balcanici, cât și între grupul slavilor de apus și slavii „asiatici”⁶³. Că toate acestea erau, în orice caz în mare parte, și argumente propagandistice, cu puțină valabilitate pentru practica politico-diplomatică românească o demonstrează eforturile întreprinse de diplomația română, din vara și toamna anului 1941, după cum vom arăta în continuare, de a promova o politică de strinsă cooperare cu Slovacia⁶⁴ și Croația, ca și tentativele de destindere în raporturile româno-bulgare. Acțiunea diplomatică românească din primăvara anului 1941 nu a fost expresia unor obiective anterior și premeditat urmărite de politica românească, ci o replică, nerealistă și criticabilă în unele privințe, dar necesară și utilă în situația creată prin prăbușirea Iugoslaviei și planurile germano-italiene în Balcani. Amintita acțiune a rămas în cea mai mare parte de fapt o paranteză în politica externă românească în anul 1941, politică având ca obiectiv redobândirea teritoriilor românești pierdute în 1940, așa cum a demonstrat intrarea României în război contra Uniunii Sovietice și declanșarea, concomitent, a unei vaste ofensive diplomatice orientate contra Dictatului de la Viena și pentru combaterea politicii antiromânești a Ungariei.

⁶¹ Din acest punct de vedere, Mihai Antonescu, care știa de persistența unor nemulțumiri și ale Italiei față de expansiunea și pretențiile teritoriale bulgare, era surprins să afle, în convorbirea cu G. Ciano, la Berlin, la 27 noiembrie 1941, că șeful diplomației italiene considera „frontierele din Balcani, așa cum au fost pînă acum stabilite, ca definitive” (vezi Antonescu, *Mareșalul României și războiele de reinregire*, III, doc. 64, p. 234).

⁶² *Ibidem*, p. 154 (Memorandumul român din 23 aprilie 1941).

⁶³ *Ibidem*, p. 153—154. Vezi și nota întrevederii lui M. Antonescu, cu Iliiller, de la Berlin, 27 noiembrie 1941 (*Ibidem*, doc. 63, p. 231).

⁶⁴ De altfel, guvernul slovac a cerut și el guvernului german la 26 aprilie 1941, să-l sprijine în modificarea graniței dintre Slovacia și Ungaria. Solicitarea a fost respinsă, invocându-se că România ar cere și ea imediat revizuirea graniței cu Ungaria și s-ar redeschide iar întreg pachetul frontierelor din sud-est (ADAP, D, XII, 2, doc. 406, p. 532—533).

OBJECTIFS, MOYENS ET MÉTHODES DE LA DIPLOMATIE ROUMAINE EN 1941 (I)

Résumé

Après les grandes pertes territoriales subies par la Roumanie à la suite de l'ultimatum soviétique du 26 juin 1940 et du Diktat de Vienne du 30 août 1940, l'objectif fondamental de la politique extérieure roumaine devint le reconstitution de l'État national unitaire roumain.

Vu le contexte international, la Roumaine fut emportée, malgré ses aspirations, dans l'orbite de l'Allemagne nazie. La diplomatie roumaine s'évertua d'utiliser cette circonstance, que n'offrait pas d'autre alternative valable, pour promouvoir par étapes et secteurs l'objectif central de la politique extérieure de la Roumaine. Les événements survenus dans les Balkans et sur le cours moyen du Danube au printemps 1941, provoquèrent une concentration temporaire de l'attention de la diplomatie roumaine sur le Banat d'Ouest, menacé d'être occupé par les Hongrois, et sur l'annihilation ou la diminution des conséquences surgies après la modification des rapports de force et de la carte politico-territoriale du sud-est européen.

www.dacoromanica.ro

ITALIA ȘI DICTATUL DE LA VIENA DIN 30 AUGUST 1940 (II)

NICOLAE DASCĂLU

Delegația română a sugerat ca toate problemele teritoriale balcanice să fie rezolvate simultan, pentru că România să nu apară a fi și singura care face concesii. Ribbentrop a precizat că ideea nu era oportună. Atunci Manoilescu a propus un arbitraj al Axei dar Ribbentrop a respins ideea ca urmare a efectelor negative ale conferinței de la Viena din octombrie 1938. Gigurtu a declarat că România era gata a face concesii teritoriale Bulgariei și Ungariei dar numai în limite rezonabile, formula optimă fiind cea a revizuirii frontierei combinată cu schimbul de populații. După o asemenea decizie se putea trece la renașterea morală a națiunii române și la reorganizarea socială și economică prin adoptarea unui plan de trei ani. În final, revenind la revizuirea granițelor, primul-ministru s-a arătat dispus a ceda 14.000 km² din cei 120.000 km² ale Transilvaniei. Ribbentrop a replicat că aceasta era prea puțin în raport cu pretențiile maghiare și că România trebuia să rezolve problema cu generozitate, ținând seama de faptul că Ungaria a avut mari pierderi teritoriale. Hitler a repetat că Reichul are în Balcani doar interese economice, nu și teritoriale. Totuși, dacă statele în cauză nu vor ajunge la un acord el va trebui să intervină. Se impuneau deci negocieri imediate căci și Mussolini gîndea la fel. Gigurtu a promis că imediat după revenirea în țară se vor iniția discuțiile necesare¹¹⁸.

Chiar a doua zi, 27 iulie, Gigurtu și Manoilescu soseau la Roma și au avut o primă întrevedere cu Ciano. Acesta consemna în jurnalul său „plătitudinea revoltătoare” a delegației române¹¹⁹. Imediat a urmat discuția de la Palatul Venetia cu Mussolini care promise deja sinteza discuțiilor de la Salzburg deci cunoștea argumentația și poziția germană. Gigurtu începe prin a releva voința sinceră a României de a rezolva disputele cu popoarele vecine, cu Ungaria mai ales. Totuși preocuparea majoră a guvernului român din acele momente era Uniunea Sovietică care, în ciuda calmului temporar constituia un pericol care cerea obținerea unor garanții pentru români. Noul guvern român dorea a anula toate erorile mari ale trecutului și a pune în acord politica cu interesele reale ale țării, ceea ce însemna de fapt aderarea completă la politica Axei. Ducele a început prin a sublinia că, din motive tradiționale, România era foarte populară în Italia, în ciuda politicii din ultimi ani. Respectiva politică românească fusese o eroare deoarece se bazase pe Societatea Națiunilor și acceptase garanții britanice, Ducele și-a adus aminte că

¹¹⁸ Ibidem, c. 12–13; sinteza apare și în *Documents on German Foreign Policy*, series D, vol. X, doc. nr. 233–234.

¹¹⁹ Galeazzo Ciano, *op. cit.*, vol. 1, p. 277.

i-a atras serios atenția asupra acestor chestiuni și lui Gafencu, cu ocazia vizitei la Roma. În opinia sa Rusia trecuse printr-o criză profundă, ca urmare a executării unor militari și oameni politici, dar tot Franța și Anglia au readus-o în politică occidentală. Masa slavilor fiind în creștere continuă era necesară o politică realistă care să evite un conflict ce ar dăuna intereselor românești. Referindu-se la unguri, Mussolini a declarat că ei sănt gata să acceptă o soluție de compromis, în condițiile existente europene fiind în interesul tuturor de a adapta frontierele politice la cele etnice. Chiar dacă astfel România se va micșora, ea va fi mai omogenă. Rectificarea frontierei va fi însotită de un schimb de populații pentru a se soluționa definitiv problema. Urmarea acesteia ar fi apropierea româno-maghiară, ca unică cale de barare a pericolului slav combinat cu cel bolșevic.¹²⁰

Legat de revendicările bulgare, Ducele a apreciat că acestea nu ridicau probleme speciale, fiind moderate. După soluționarea chestiunii frontierelor, în ciuda marilor sacrificii, poporul român va rămâne un organism sănătos. Țară agrară, cu o mare capacitate productivă, România va rămâne și în noile granițe cel mai mare și mai puternic stat balcanic. Mussolini a mai considerat necesar a vorbi despre eliminarea evreilor din aparatul de stat și limitarea celeor lalte activități ale lor. A făcut și unele sugestii privind crearea unui partid unic în România. În încheiere Ducele a dat asigurări că după realizarea programului intern și extern schițat, România va putea conta pe sprijinul Axei. Manoilescu a întrebat dacă România putea spera să obțină, după încadrarea în linia politică a Axei, a unei garanții din toate punctele de vedere. Ducele a răspuns că motivele pentru care Axa dorea atunci pacea în Balcani vor deveni și mai puternice în viitor, așa încât se va acționa împotriva oricărui factor de instabilitate. În fine, Manoilescu a prezentat unele aspecte tehnice ale negocierilor viitoare cu Ungaria și Bulgaria și a infățișat statistici ale minorităților din țară.¹²¹

Tot în ziua de 27 iulie o delegație bulgară, formată din primul-ministrul și ministrul de externe a fost primită de Hitler la Salzburg. După ce au infățișat revendicările față de Dobrogea de sud, bulgarii au primit asigurări că România le va satisface. Hitler a repetat, în acest context, că Reichul are în Balcani doar interese economice și va face totul pentru menținerea păcii în regiune.¹²² După această serie de întrevederi, evenimentele au intrat într-o nouă fază. La 30 iulie ministrul Germaniei la Budapesta l-a informat pe Talamo că a primit instrucțiuni să comunice guvernului maghiar : Reichul a exercitat la Salzburg presiuni vii asupra României pentru a iniția imediat discuții pentru soluționarea problemei Transilvaniei iar delegația română a răspuns că este ferm decisă a acționa în acest sens.¹²³ Chiar a doua zi, 31 iulie, guvernul italian informa,

¹²⁰ National Archives, microcopy T-816, roll 1, file 5, c. 100—102, Verbale del colloquio del Duce con il Capo del governo romeno Gigurtu. Presente il conte Ciano, Palazzo Venezia, 27 luglio, 1940, Ciano.

¹²¹ Ibidem, c. 103—104.

¹²² Ibidem, roll 2, file 6, c. 19—22, Verbale delle conversazioni tedesco — bulgare di Salisburgo, 27 luglio 1940, Alfieri.

¹²³ D. D. I., nona serie, vol. 5, p. 297—298, Budapest, 30 luglio 1940, tel. 203, Talamo.

de asemenea, Budapesta, că a depus vii insistențe pe lîngă miniștrii români să inițieze imediat conversații directe cu Ungaria¹²⁴. Primind mesajul Csaky a transmis profunda recunoaștere a guvernului maghiar și a precizat că pînă în acel moment nu s-a primit nici un semn de la București¹²⁵.

Manoilescu l-a convocat pe Ghigi la 2 august și i-a comunicat măsurile adoptate de guvernul român pentru a da curs angajamentelor asumate în cursul discuțiilor de la Salzburg și Roma pentru a pregăti opinia publică internă în vederea reglementării problemelor teritoriale cu Ungaria și Bulgaria. Toate aceste măsuri au fost discutate în Consiliul de Miniștri din 30 iulie și în ședința Consiliului regal de a doua zi. La 30 iulie Manoilescu prezintase o declarație presei privind situația minorităților naționale dar la 1 august ministrul Ungariei prezenta o notă prin care critica afirmațiile făcute. Guvernul român a răspuns imediat confirmind declarațiile inițiale. Manoilescu l-a informat pe Ghigi că discuțiile cu Bulgaria vor avea loc la Craiova. Pentru cele cu ungurii ministrul Bossy va fi chemat la București în vederea înmînării instrucțiunilor necesare. În final șeful diplomației române a mulțumit pentru primirea făcută la Roma și a exprimat admirarea față de Mussolini și stima pentru Ciano¹²⁶.

Președintele Consiliului de Miniștri al Ungariei adresa, la 3 august 1940, un nou memoriu în care prezenta lui Mussolini o sinteză a argumentelor invocate pentru cedarea Transilvaniei. Erau menționate elemente etnografice (pierdere a 1,7 milioane unguri din 10 milioane), economice, psihologice etc. Scrisoarea propriu-zisă era însoțită de un memoriu în care argumentele în cauză erau detaliate la nivelul următoarelor aspecte : unitatea geografică a bazinului Carpaților ; importanța Ungariei pentru cultura occidentală ; lipsa de unitate a României Mari, pornind chiar de la falsitatea continuității daco-romane ; nivelul cultural scăzut al românilor sau proasta administrare a Transilvaniei după 1918. Se sublinia că posesiunea istorică milenară, unitatea geografică, culturală sau a căilor de comunicație împuneau revenirea Transilvaniei sub control maghiar¹²⁷. Un document similar a fost remis și la Berlin. Ribbentrop i-a declarat ministrului italian că nu vede posibilitatea unui acord româno-maghiar, dificultăți mari fiind de așteptat mai ales din partea Ungariei¹²⁸.

Conform promisiunii făcute Raoul Bossy ministrul României la Roma este chemat la București la 5 august cînd discută cu Manoilescu iar la 6 august cu Gafencu¹²⁹. Chiar în ziua următoare Bossy sosea la Budapesta cu o misiune de sondare, semi-oficială. În discuții avute cu Teleki și Csaky s-a relevat dorința de negociere și a fost prezentat un memorandum cu doleanțele maghiare. S-a propus 10 august ca dată a începerii negocierilor iar Bossy a sugerat ca loc Sinaia. Diplomatul ro-

¹²⁴ *Ibidem*, p. 309, Roma, 31 luglio 1940, tel. 208/223, Ciano.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 310—311, Budapest, 1 agosto 1940, tel. 213, Talamo.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 321—323, Bucarest, 2 agosto, 1940, tel. 129, Ghigi.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 330—342, Budapest, 3 agosto 1940, Il Presidente del Consiglio d'Ungheria, Teleki, al Capo del Governo, Mussolini, Budapest, 3 agosto 1940.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 357, Berlino, 7 agosto 1940, tel. 1196, Alfieri.

¹²⁹ Hoover Institution Archives, Stanford, R. Bossy, *Jurnalul meu*, vol. IV, 1938—1940, nepaginat, notele din 5—6 august 1940. (Bossy a fost ales pentru această misiune fiind înrudit prin soție, cu nobilimea maghiară și avînd un stagiu de ministru plenipotențiar la Budapesta).

mân a revenit imediat la Bucureşti pentru a informa guvernul¹³⁰. Csaky a înaintat un rezumat al con vorbirii cu Bossy și ministrului Talamo care a mai fost informat asupra opiniei cercurilor oficiale maghiare că români vor recurge la tactica aminărilor în speranța unei modificări a situației europene și pentru a masca atitudinea intransigentă față de Ungaria. Ca urmare Budapesta considera că problema se va putea rezolva abia în ultimă instanță și numai prin arbitrajul Axei care va oferi avantajul de a anula responsabilitatea guvernului român și de a facilita revendicările ulterioare de anulare a deciziei. Talamo consemna impresia personală că Csaky nu era prea incitat de soluția arbitrajului Axei deoarece era timorat de poziția germană¹³¹. Mențiunatul memorandum prezentat lui Bossy este remis și lui Talamo. Documentul cerea modificarea frontierei româno-maghiare pe linia armistițiului din 1918, dar excludea zona Brașovului locuită de sași¹³².

Guvernul român a solicitat la Berlin, pe cale diplomatică, o copie a acordului germano-italian privind transferul de populație din zona Aldo — Aldige și chiar permisiunea de a trimită o comisie la fața locului pentru a analiza desfășurarea operației. Autoritățile germane au considerat că nu se poate satisface cererea deoarece acordul în cauză era secret dar au răspuns că problema urma să fie analizată¹³³. Manoilescu l-a informat pe Ghigi despre rezultatele sondajului de la Budapesta: acordul de a negocia chestiunea noii granițe într-o localitate de frontieră din vechiul Regat, cu delegații restrinse. Cît despre memoriul prezentat lui Bossy, dar neprimit de acesta deoarece l-a considerat a avea un caracter ultimativ, a fost înaintat pe canal diplomatic de legația Ungariei. Documentul a avut un efect iritant pentru șeful diplomației române care, totuși, l-a primit¹³⁴.

Ministrul Germaniei la București, Fabricius, l-a informat la 10 august pe Talamo că a studiat atent problema Transilvaniei, beneficiind și de aportul unui cartograf german aflat în misiune oficială pe lîngă autoritățile române. Fabricius aprecia că, după o lungă perioadă de independență și dominație habsburgică, Transilvania a fost încorporată în statul maghiar la 1868 și după această dată a început maghiarizarea sistematică. În opinia diplomatului german doar zonele Arad și Satu Mare puteau fi cedate Ungariei care recăpăta astfel și o parte din forța economică. Oricum noua frontieră trebuia să ducă la includerea unui număr minim de sași și svabi în Ungaria din cauza politiciei de maghiarizare promovată de aceasta, a subliniat mereu Fabricius¹³⁵.

Guvernul român a răspuns la 10 august notei maghiare din 7 august. Documentul exprima decizia de a negocia pentru ameliorarea relațiilor bilaterale și reducerea tensiunii la frontieră. Se sugera că să se negocieze liber, fără reguli rigide, principiul de bază fiind subordonarea cedărilor teritoriale ideii schimbului de populații. Discuțiile urmău să aibă loc într-un oraș din vechiul Regat, ele putind fi precedate de o

¹³⁰ Ibidem, notele din 7—8 august 1940.

¹³¹ D.D.I., nona serie, vol. 5, p. 364—365, Budapest, 8 agosto 1940, tel. 218, Talamo.

¹³² Ibidem, p. 369—372, Budapest, 9 agosto 1940, tel. 3745/1819, Talamo.

¹³³ Ibidem, p. 367, Berlin, 9 agosto 1940, tel. 1217, Alfieri.

¹³⁴ Ibidem, p. 373—374, Bucarest, 10 agosto 1940, tel. 384, Ghigi.

¹³⁵ Ibidem, p. 377—378, Bucarest, 11 agosto 1940, tel. 137, Ghigi.

reducere parțială, reciprocă, a forțelor armate¹³⁶. Primind o copie a acestui răspuns Talamo considera că el susținea, în esență, sugestiile maghiare și avea idei rezonabile¹³⁷. Budapesta a analizat propunerile românești și la 11 august a dat răspunsul: negocierile puteau avea loc la Turnu Severin sau la Băile Herculane, delegația maghiară urma a fi formată din 3 sau 4 persoane, conduse de Hory; era de dorit ca partea română să includă și un reprezentant al ardelenilor, cît despre demobilizarea reciprocă, se cerea ca România să acționeze primă în acest sens¹³⁸.

Delegația română era deja formată la 14 august în fruntea ei fiind numit Valer Pop. Ministrul Ungariei, la București a anunțat Budapesta, fără a indica sursa, că a obținut instrucțiunile date de Manoilescu delegației române: să se opună cedării teritoriale dar să accepte acordarea de largi drepturi minorității maghiare, inclusiv autonomia administrativă și drepturi culturale pentru secui; în ultimă instanță se putea accepta cedarea unei mici fîșii la frontieră comună, în raionul Salonta. Aceste date au fost comunicate și lui Talamo cu aprecierea ministrului adjunct de Externe al Ungariei că erau necesare noi presiuni ale Axei la București care părea inclinat a rezista modificării frontierei și cu armata¹³⁹. Ghigi preciza la 15 august că negocierile urmău a demara chiar a dona zi, la Turnu Severin, sub conducerea lui Valer Pop și Hory, ambii ardeleni fiind¹⁴⁰.

Conferința româno-maghiară de la Turnu Severin a avut loc în zilele de 16—24 august 1940, și, după cum este bine știut, nu a făcut inari progrese datorită pretențiilor exagerate ale Budapestei în comparație cu intențiile Bucureștiului. Ambele părți au informat rapid diplomația italiană asupra evoluției negocierilor. Încă de la 16 august delegația maghiară a înaintat un memoriu justificativ și o hartă cu pretențiile teritoriale: mare parte din Transilvania, noua frontieră urmând linia Mureșului, cobora spre sud, inclusiv Brașovul și apoi urca în nord de-a lungul Carpaților. Adjunctul ministrului de externe al Ungariei i-a declarat lui Talamo că traseul propus era negociabil, avîndu-se în vedere mai ales atitudinea minorității germane. În funcție de acest element teritoriul revendicat putea fi mai mare sau mai mic. Valer Pop a primit documentele și a declarat că acestea contraveneau declaratiilor pacifice ale guvernului maghiar dar că trebuia să informeze Bucureștiul. Urma a se întoarce pe 19 august¹⁴¹.

Prezent la reunire, Bardossy, ministrul Ungariei în România, a revenit în capitală și l-a informat pe Talamo că erau revendicați doar 68.000 km² pentru care existau temeuri istorice și etnografice. Totuși exista intenția de a negocia noua linie de frontieră dar fără a se accepta modificări majore și mai ales fără a se renunța la regiunea sectilor. Schimbul de populații era irealizabil așa încît cele circa 2 milioane de români din teritoriul revendicat vor rămîne pe loc, fiind în fizical doar o minoritate în Ungaria extinsă¹⁴². Csaky i-a declarat lui Talamo că erau puține

¹³⁶ Ibidem, p. 375—376, Bucarest, 11 agosto 1940, tel. 350, Ghigi.

¹³⁷ Ibidem, p. 380, Budapest, 12 agosto 1940, tel. 222, Talamo.

¹³⁸ Ibidem, p. 389, Budapest, 13 agosto 1940, tel. 223, Talamo.

¹³⁹ Ibidem, p. 397, Budapest, 14 agosto 1940, tel. 228, Talamo.

¹⁴⁰ Ibidem, p. 401, Bucarest, 15 agosto 1940.

¹⁴¹ Ibidem, p. 413—414, Budapest, 17 agosto 1940, tel. 230, Talamo.

¹⁴² D.D.I., nona serie, vol. 5, p. 419, Budapest, 17 agosto 1940, tel. 410, Ghigi.

speranțe ca propunerea maghiară să fie adoptată dar că nu se va renunța la ea decât parțial în cazul în care Iugoslavia ar accepta a ceda Ungariei o parte din Banatul sîrbesc. Oricum intenția guvernului maghiar era de a acționa cu prudență pentru a nu genera tulburări în Transilvania, favorizînd astfel o acțiune sovietică sau precipitînd intențiile bulgare sprijinite de circa 450.000 soldați aflați sub arme. În condițiile date șeful diplomației maghiare solicita informații asupra intențiilor italiene în Balcani pentru a putea realiza o acțiune sincronizată a Ungariei¹⁴³.

La rîndu-i Manoilescu i-a declarat lui Ghigi că pretențiile ungurești erau excesive, fiind vorba de 2/3 din teritoriu și cam tot atâtă din populația Transilvaniei inclusiv peste două milioane de români. Ghigi a discutat chestiunea cu Fabricius care se pronunța pentru o soluție echitabilă și insistă mai ales pentru schimbul de populații. Diplomatul german critica în special includerea unor regiuni locuite de sași și svabi în teritoriul revendicat de Ungaria, subliniind că respectivii doreau a rămîne în România¹⁴⁴. La 19 august discuțiile au fost reluate, delegația română prezintînd răspunsul la memorandumul maghiar: cererea depășea ideile circulate în mesajele bilaterale anterioare; legarea chestiunii Transilvaniei de cea a Basarabiei era artificială, deoarece s-a cedat la presiunile sovietice sub amenințarea cu forța iar Dobrogea de sud fusese dată României în 1913 din considerente strategice; Transilvania avea o situație total diferită, unindu-se cu țara în 1918; România insistă deci pentru schimbul de populație și doar în ultimă instanță acceptă o rectificare a frontierei; în condițiile date delegația română era nevoită a se retrage, fiind dispusă a reveni cînd partea maghiară va avea mandatul de a discuta schimbul de populații¹⁴⁵. Manoilescu i-a prezentat lui Ghigi acest document și a subliniat că el era în acord cu discuțiile avute cu Mussolini în iulie și că era posibilă o înțelegere în condițiile în care Ungaria renunța la pretențiile teritoriale exorbitante¹⁴⁶.

Primind răspunsul românesc, delegația maghiară a insistat pentru acceptarea principiului cedării teritoriale. Chiar și în pauza reuniunii Bardossy a discutat direct cu Valer Pop, încercînd a-l convinge că ideea schimbului de populații nu făcea decît să amîne găsirea soluției problemei. La reluarea lucrărilor șeful delegației române insistă pentru schimbul de populații ce urma a include și pe secui, în cazul că aceștia doreau a părăsi România. Hory, conform instrucțiunilor, a cerut suspendarea negocierilor pentru a se duce la Budapesta după noi dispoziții. La încheierea ședinței Valer Pop a declarat confidențial că România nu intenționează în nici un caz a ceda zona secuiască. Evoluția negocierilor a generat la Budapesta pesimism, fiind tot mai puternică convingerea că doar armele vor soluționa chestiunea¹⁴⁷. Pesimismul era împărtășit și de Bardossy care, revenit la postul de la București, i-a declarat lui Ghigi că discuțiile nu au șanse, români aplicînd tactica amînărilor știind că secuii

¹⁴³ *Ibidem*, p. 420—421, Budapest, 17 agosto 1940, tel. 232, Talamo.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 426—427, Bucarest, 18 agosto 1940, tel. 412, Ghigi.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 428, Budapest, 19 agosto 1940, tel. 237, Talamo, *Ibidem*, p. 430—435, textul.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 429, Bucarest, 19 agosto 1940, tel. 417, Ghigi.

¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 437, Budapest, 20 agosto 1940, tel. 239, Talamo.

nu vor părăsi țara. Fabricius considera însă că plecarea secuilor era foarte posibilă¹⁴⁸.

Hory, șeful delegației maghiare, aprecia, de asemenea, că România încerca a eluda negocierile prin insisitență pentru schimbul de populație. Teleki și Csaky afirmau că respectivul schimb era inaceptabil deoarece implica discutarea unor statistici foarte controversate. În consecință delegația maghiară urma a reveni la Turnu Severin cu sarcina de a respinge documentul românesc chiar dacă astfel negocierile erau rupte¹⁴⁹. Omologul lui Hory, Valer Pop, i-a prezentat lui Ghigi o versiune ușor diferită asupra discuțiilor ca și un optimism evident¹⁵⁰. Ministrul Germaniei la Budapesta a fost informat de Csaky, la 22 august, că delegația maghiară urma a insista pentru cedarea teritorială, în caz de neacceptare eșecul negocierilor fiind imputabil României. Întrebat fiind ce se va întimpla apoi Csaky a răspuns că primul-ministru era împotriva soluției militare dar că armata putea interveni singură, fărăprobarea guvernului. Dată fiind această perspectivă Csaky se pronunța pentru arbitrajul Axei. Diplomatul german considera că armata maghiară era într-adevăr gata pentru o intervenție de forță așa încât se cerea adoptarea unei atitudini ferme a Axei. Talamo dispunea de informația că Marele Stat Major român, de teama unei noi acțiuni militare sovietice, dorea totuși evitarea unui conflict deschis cu Ungaria¹⁵¹.

Perfect edificat asupra dorinței maghiare de a obține o rectificare serioasă a frontierei guvernului român a informat Roma și Berlinul că insista asupra liniei stabilite în discuțiile cu Hitler și Mussolini de a se aplică principiul etnic și schimbul de populație. Era cunoscut și faptul că germanii din România respingeau pretențiile maghiare și nu doreau să schimba țara. Mai ales șvabii erau foarte ostili, fiind în trecut obiect al politiciei de maghiarizare. Ghigi înregistra, la 22 august, calmul din București unde plutea chiar un aer de optimism. În Transilvania însă populația era tot mai ostilă față de guvernul care încerca a realiza un compromis cu Ungaria în dauna ardelenilor, ce erau gata de a lupta. Bardossy considera că ruperea negocierilor în acel moment putea duce la război¹⁵².

Informat asupra situației Ribbentrop i-a declarat ambasadorului italian că tratativele româno-maghiare evoluau puțin satisfăcător așa încât doar arbitrajul Axei, cerut și de cele două părți, mai putea soluționa problema¹⁵³. În acest context au fost realizate sondaje și în privința revendicărilor bulgare. Manoilescu l-a informat pe Ghigi, la 23 august, asupra poziției României și a insistat asupra necesității unor garanții pentru cei 100.000 români din sudul Dobrogei¹⁵⁴.

În dimineața zilei de 24 august 1940 delegațiile română și maghiară au reluat la Turnu Severin discuțiile. Partea maghiară a prezentat un *Aide-mémoire*, datat 22 august prin care România era acuzată că a făcut totul pentru a devia negocierile de la unica bază de soluționare a

¹⁴⁸ *D.D.I.*, nona serie, vol. 5, p. 437, Bucarest, 20 agosto 1940, tel. 425, Ghigi.

¹⁴⁹ *Ibidem*, p. 438–439, Budapest, 20 agosto 1940, tel. 240, Talamo.

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 448–449, Bucarest, 22 agosto 1940, tel. 427, Ghigi.

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 450–451, Budapest, 22 agosto 1940, tel. 241, Talamo.

¹⁵² *Ibidem*, p. 451, Bucarest, 22 agosto 1940, tel. 428, Ghigi.

¹⁵³ *Ibidem*, p. 452, Berlino, 22 agosto, 1940, tel. 1326, Alfieri.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 456–457, Bucarest, 23 agosto, 1940, tel. 439 ,Ghigi.

disputei, anume de la cedarea teritorială. „Guvernul maghiar, se preciza în notă, nu crede necesar a mai continua polemica sterilă pe care se pare că guvernul român speră a o provoca asupra unor aspecte de planul doi sau trei. Dar tăcerea guvernului maghiar asupra unor afirmații românești nu trebuie interpretată ca un pasivism. Pentru a evita orice neînțelegere sau echivoc în viitor, guvernul maghiar declară solemn că nu vrea și nu poate în nici o împrejurare să determine emigrarea secuilor de pe pămînturile lor... În cazul în care cele două delegații vor cădea de acord asupra noii linii de frontieră, la Turnu Severin se va putea face o treabă utilă. În caz contrar, respectiv dacă delegația română refuză a indica teritoriul pe care guvernul său va fi gata a-l ceda Ungariei, delegația română trebuie să dea imediat răspunsul său negativ. În această situație sederea delegației maghiare la Turnu Severin va fi inutilă și va lăsă sfîrșit...”¹⁵⁵.

Răspunsul românesc a fost dat imediat și clar : deoarece guvernul maghiar insistă asupra cedării teritoriale fără a ține seama de realitățile etnice, nu poate accepta poziția respectivă ca bază de discuții¹⁵⁶. În acest fel negocierile de la Turnu Severin au fost rupte. Csaky i-a declarat ministrului italian la Budapesta că atitudinea Reichului încuraja rezistența românească. Era clar că Bucureștiul acționa energetic pentru accelerarea soluționării relațiilor cu Bulgaria și Uniunea Sovietică pentru a disloca trupe de la frontierele cu acestea în Transilvania. Toate faptele erau cunoscute de cercurile militare care, cu sprijinul regentului Horthy, insistau pentru o acțiune armată în al cărei succes credeau. Csaky era informat că România dispunea de muniții doar pentru trei zile de luptă așa încât conflictul nu putea fi de durată și avea șansa de a rămine izolată deoarece Bulgaria era pe cale de a primi satisfacție iar Molotov a promis că pentru moment Moscova nu va acționa. Csaky a declarat că în caz de luare a deciziei de război, va informa Roma în 24 de ore¹⁵⁷.

Adjunctul ministrului de externe al Ungariei i-a comunicat lui Talamo, la 24 august, că intransigența românilor a dus la ruperea negocierilor și deci la tensionarea atmosferei politice. Diplomatul italian a discutat situația cu colegul său german și au ajuns la concluzia că, era necesară intervenția Axei pentru a evita complicații majore¹⁵⁸. Aproape în unanimitate cercurile oficiale maghiare considerau că Axa trebuia să aprobe acțiunea militară a Ungariei împotriva României. Presa maghiară dezlănțuise o campanie ostilă contra românilor și zvonuri insisteante menținuau concentrări de trupe germane la frontiera ungaro-austriacă¹⁵⁹. Atașatul militar italian la Budapesta constata starea de nerăzvătătoare a cercurilor armatei maghiare care de douăzeci de ani erau instigate împotriva românilor. Interesul ungurilor era ca, în caz de război, să atace primii, pentru a nu permite concentrarea armatei române în Transilvania. Conform calculelor Serviciului de informații italian armata română dispunea în Ardeal, ca nucleu principal, de 17 divizii, 3 brigăzi de munte, un grup motorizat și aproape 800 de avioane, de

¹⁵⁵ Ibidem, p. 465–467, Bucarest, 24 august 1940, tel. 3379/1441, Ghigi.

¹⁵⁶ Ibidem, p. 460–461, Budapest, 21 agosto, 1940, tel. 214, Talamo.

¹⁵⁷ Ibidem, p. 460–461.

¹⁵⁸ Ibidem, p. 462, Budapest, 21 agosto 1940, tel. 216, Talamo.

¹⁵⁹ Ibidem, p. 471, Budapest, 25 agosto 1940, tel. 250, Talamo.

vînătoare, mai ales. Cel puțin la nivelul forțelor aeriene, români aveau superioritate absolută. Aceeași situație era specifică trupelor de blindate. Cu toate acestea cercurile militare maghiare erau optimiste convinse că inferioritatea numerică și tehnică erau compensate prin disciplină, pregătire și înverșunare¹⁶⁰.

Așadar, chiar în ziua de 24 august era clar că negocierile româno-maghiare nu aveau viitor. Primul-ministru român i-a declarat în acea zi, pe la orele 17, lui Ghigi că a dat telefonic instrucțiuni lui Valer Pop să rămînă la Turnu Sărăreni încă două sau trei zile¹⁶¹. Așteptarea nu era justificată, Budapesta luând în aceeași seară decizia de a primi eventuale noi propuneri românești în altă localitate, la Seghedin eventual¹⁶². În acest moment Ribbentrop a intervenit direct, informîndu-l pe ambasadorul Alfieri că este preocupat de găsirea soluției optime pentru oprirea unui război româno-maghiar¹⁶³. Aceasta părea inevitabil deoarece Csaky i-a declarat la 25 august ministrului Germaniei la Budapesta că un conflict deschis era unică soluție. Diplomatul german a insistat că înainte de luarea unei decizii să fie consultat Berlinul¹⁶⁴.

Demersul maghiar fiind făcut, Ribbentrop ia legătura cu Ciano, telefonic, la 26 august. Ribbentrop a declarat că Germania dorește evitarea cu orice preț a crizei din Balcani și a propus convocarea ministrilor de externe ai României și Ungariei, la Viena, pentru „a le da sfatul amical al Axei”. Aceasta trebuia însoțit de un avertisment: cine va accepta sfatul își va asuma responsabilitatea acțiunilor viitoare. Ciano l-a informat imediat pe Mussolini care a aprobat propunerea. În consecință Ghigi și Talamo sînt chemați la Roma pentru consultări și se decide că reuniunea să aibă loc la Viena peste cîteva zile¹⁶⁵. Guvernul român a înaintat la 26 august legației italiene din București un memorandum în care erau reamintite principiile acceptate în discuțiile cu Mussolini și Ciano din 27 iulie, relevau încălcarea lor prin pretențiile teritoriale maghiare excesive și cereau un sfat la Roina asupra măsurilor viitoare¹⁶⁶.

Ghigi și Talamo au primit dispoziția de a pleca la Roma și, în prealabil, au informat cele două guverne că Axea a început a studia problema și este necesar a aștepta luarea deciziei¹⁶⁷. La 27 august s-a comunicat că la Viena va avea loc o conferință organizată de Axă, cu participarea ministrilor de externe ai Ungariei și României¹⁶⁸. Decizia în acest sens a fost luată de Ciano și Ribbentrop care au stabilit necesitatea unor consultări prealabile italo-germane. Ribbentrop i-a comunicat telefonic lui Ciano, tot în dimineața de 27 august, că Hitler consideră necesar ca România să cedeze circa 40.000 km² din cele 60.000 cerute de Ungaria.

¹⁶⁰ Ibidem, p. 475—478, Budapest, 25 agosto 1940, rep. 1189, Garigoli.

¹⁶¹ Ibidem, p. 472, Bucarest, 25 agosto 1940, tel. 444, Ghigi.

¹⁶² Ibidem, p. 473, Budapest, 25 agosto, 1940, tel. 251, Talamo.

¹⁶³ D.D.I., nona serie, vol. 5, p. 479, Roma, 25 agosto 1940, Anfuso al ministro degli Esteri.

¹⁶⁴ Ibidem, p. 481, Budapest, 26 agosto 1940, tel. 256, Talamo.

¹⁶⁵ Galeazzo Ciano, op. cit., vol. 2, p. 284.

¹⁶⁶ D.D.I., nona serie, vol. 5, p. 484—486, Il Ministero degli Esteri di Romania alla Legazione d'Italia a Bucarest, 26 agosto 1940, Promemoria

¹⁶⁷ Ibidem, p. 487, Budapest, 27 agosto 1940, tel. 258, Talamo.

¹⁶⁸ Ibidem, Budapest 27 agosto 1940, tel. 262, Farao.

Mussolini a fost imediat informat dar, neavînd idei precise în problemă, i-a dat mină liberă lui Ciano¹⁶⁹. Acesta a cerut lui Ghigi și Talamo un studiu al problemei cu indicarea soluțiilor posibile. Documentul, probabil pregătit din vreme, pornea de la ideea exceptării de la cedarea zonelor locuite de sași sau șvabi și propuneau diverse soluții: 1) cedarea unei suprafețe de circa 30.000 km² cu 2,3 milioane locuitori dintre care 1,5 milioane erau unguri; 2) cedarea unei suprafete de circa 37.000 km² cu aproximativ 2 milioane de locuitori dintre care 1,1 milioane erau români. Pentru primul caz se aveau în vedere județele Arad, Bihor, Sălaj, Satu-Mare, Maramureș, Someș și Cluj iar pentru al doilea Năsăud, Ciuc și Mureș. Se preciza că prima soluție mai lăsa în România circa 800.000 unguri și 1,5 milioane români în Ungaria iar prin a doua 850.000 unguri respectiv 1,1 milioane români¹⁷⁰.

La 28 august 1940, în ajunul conferinței, Ciano și Ribbentrop sînt primiți de Hitler la reședința de la Berchtesgaden¹⁷¹. Discuția a fost axată pe situația general-europeană și în special a privit evoluția războiului cu Anglia, relațiile româno-maghiare și perspectivele raporturilor cu Rusia¹⁷². Führerul a declarat că relațiile româno-maghiare trebuiau luate în serios deoarece afectau Axă prin trei elemente: 1) petrolul românesc; 2) un război în Balcani, care atrage Italia și ar facilita extinderea sferei de influență sovietică; 3) în caz de război Ungaria, din cauza dotării slabe, nu avea șanse de succes aşa încît s-ar ajunge la tulburări inclusiv în Rusia subcarpatică; și în acest caz Moscova putea trece Carpații aşa încît războiul balcanic avea efecte negative pentru Axă. Hitler a precizat că generalii germani apreciau ca nesigură o victorie maghiară și a cerut la Ciano, în acord cu Mussolini, să conlucreze la evitarea unui conflict. Ciano a confirmat că Ducele avea aceeași părere și că trebuia făcut totul pentru a preveni un război ce putea afecta și aprovisionarea Italiei cu petrol. A mai precizat că Mussolini i-a dat mandat să găsească soluția problemei în înțelegerea cu Ribbentrop¹⁷³.

Hitler a apreciat că rezolvarea chestiunii era îngreunată de faptul că pretensiile maghiare nu erau sprijinite cu argumente etnografice imbatabile. În zona disputată la 1,5 milioane de unguri revin peste 3 milioane de români și 600.000 germani. Aceștia din urmă se opun cedării aşa încît, practic, 2/3 din populație este împotriva revizuirii frontierei. Budapesta cerea 66.000 km², cu aproape 2/3 unguri ardeleni, dar care abia 1/3 din totalul populației Transilvaniei. Pe de altă parte, declară Hitler, în cazul unui război România nu putea ciștiga nimic, ci chiar putea să piardă totul, fiind amenințată a dispărea ca stat. În acord cu ideile lui Mussolini, că Iugoslavia, Grecia și România erau opuse Axei, Führerul considera că Bucureștiul și Budapesta trebuiau prevenite asupra consecințelor grave ale unei atitudini intransigente. Cele două părți tre-

¹⁶⁹ Galeazzo Ciano, *op. cit.*, vol. 2, p. 284.

¹⁷⁰ D.D.I., nona serie, vol. 5, p. 500—505, Roma, 28 agosto 1940, Ghigi, Talamo.

¹⁷¹ Galeazzo Ciano, *op. cit.*, vol. 2, p. 285; Paul Schmidt, *op. cit.*, p. 188.

¹⁷² D.D.I., nona serie, vol. 5, p. 505—506, Vienna, 29 agosto 1940, tel. 91, Ciano; National Archives, microcopy T-816, roll 2, file 3, c. 21—23, Verbale del colloquio del Conte Ciano con il Führer, Vienna, 29 agosto 1940.

¹⁷³ A Wilhelmstrasse és Magyarország, p. 517—518, Bécs, 1940, augusztus 28, Schmidt s.k.

buiau informate că un conflict ar fi în detrimentul lor și că într-o asemenea situație Axa și-ar apăra interesele proprii. Se impunea deci ca România și Ungaria să ajungă la un compromis fiind clar că Budapesta nu putea obține nimic prin forțe proprii. Axa a ajutat Ungaria și în trecut iar România trebuia să aprecieze valoarea unor garanții ale noilor frontiere. O asemenea garanție avea o mare importanță deoarece era un sprijin pentru viitorul țării. Se impunea desigur, a precizat Hitler, ca acordarea respectivelor garanții să se facă în secret, pentru ca ungurii să nu afle prea devreme deoarece puteau realiza că nu aveau altă șansă de revizuire. Ciano a declarat că miniștrii de la Budapesta și București au pregătit un studiu și cîteva hărți pe care le-a prezentat. Urmează o discuție asupra procedurii de desfășurare a lucrărilor conferinței și se decide că hărțile să fie analizate și doar una, cu frontieră finală fixată de Axă, să fie prezentată părților care nu mai puteau schimba nimic¹⁷⁴.

În seara zilei de 28 august ministrul Ungariei la Moscova a avut întrevedere cu Molotov pe care l-a informat asupra pregătirii conferinței de la Viena și a precizat că Budapesta beneficia de sprijinul amical al Axei. Molotov a declarat că Uniunea Sovietică găsește justificate cererile maghiare și este de acord cu realizarea lor¹⁷⁵. Ciano și Ribbentrop s-au întîlnit, la Viena, în dimineața zilei de 29 august și au decis soluționarea problemei prin arbitraj¹⁷⁶. Au urmat întrevederile, separate inițial, cu cele două delegații sosite deja. Discuția Ciano — Ribbentrop cu Teleki — Csaky a fost violentă. Șeful diplomației germane a inceput prin a declara că Hitler și Mussolini sunt dispuși a discuta litigiul româno-maghiar ca arbitri. Axa dorea o soluție pașnică așa cum Führerul subliniase în discuțiile de la München. Dacă Ungaria se decidea pentru acțiune armată, trebuia să aibă în vedere că aceasta nu va rămîne izolată, fiind posibil ca și Rusia să intervină. Axa fiind angajată în războiul cu Anglia, nu se putea lăsa angrenată în chestiuni secundare. Reichul făcea totul pentru a avea la dispoziție petroful românesc care era acum amenințat de o acțiune maghiară. Ca urmare, Germania nu putea accepta o atare periclitare. Totuși Berlinul privea cu toată înțelegerea problemele aliaților din primul război mondial și a demonstrat și pînă atunci, prin fapte, că privea cu simpatie cererile maghiare de revizuire a frontierelor. Prin arbitrajul în cauză Germania încerca a aduce la un numitor comun interesele și dreptatea așa încît cerea o declarație din partea Ungariei pentru acceptarea sau nu, fără condiții, a arbitrajului. Ciano și-a precizat și el poziția: în deplin acord cu ideile expuse de Ribbentrop a subliniat că Axa avea nevoie de pace în Balcani, cu orice preț. Întreruperea aprovizionării cu petrol românesc era o grea lovitură pentru Axă care a decis a juca rolul de arbitru. În cazul în care Ungaria ar ataca România, Italia ar considera inițiativa ca fiind periculoasă și neamicală¹⁷⁷.

Csaky a prezentat, pe larg evoluția problemei după reuniunea de la München din iulie 1940, iar Teleki a declarat că Ungaria nu poate accepta un arbitraj necondiționat. După noi discuții Teleki afirmă că ac-

¹⁷⁴ Ibidem, p. 518—519.

¹⁷⁵ D.D.I., nona serie, vol. 5, p. 507, Perlino, 29 agosto 1940, tel. 1385, Zamboni.

¹⁷⁶ Galeazzo Ciano, op. cit., vol. 2, p. 285.

¹⁷⁷ Ibidem; A Wilhelmstrasse és Magyarország, p. 520—522, Bécs, 1940, augusztus 31, Schmidt.

ceptă arbitrajul necondiționat doar sub constringere. Ribbentrop a repetat că Axa nu are intenția de a se impune obligatoriu aşa încât Ungaria putea să nu accepte arbitrajul dar urma a suferi consecințele anticipate deoarece în nici un caz nu se putea accepta pierderea petrolului românesc. Csaky a intervenit din nou și a precizat, voalat, că este gata să acceptă arbitrajul necondiționat dar este necesar să fie consultat guvernul din Budapesta. Răspunsul urma să fie dat în după-amiază același zile¹⁷⁸. Urmat discuția Ribbentrop — Ciano cu ministrul de externe al României, Manoilescu. Aceasta a ascultat expunerea omologului său german și apoi s-a arătat să fie dezorientat. Ciano nota în jurnal că Manoilescu nu mai știa ce să facă și ce să zică, fiind vizibil însămintat de soarta României și a lui personal. A mai promis că va da răspunsul pînă în zorii zilei următoare, la orele 4. După cele două runde Ribbentrop și Ciano studiază hărțile și trasează noua frontieră iar apoi pregătesc textul arbitrajului. Seară Ciano nota în jurnalul : „Problema este dificil de rezolvat chiar dacă vrei să fii absolut echitabil. Vom încerca să fim pe cît vom putea”¹⁷⁹.

A doua zi, 30 august 1940, va avea loc impunerea arbitrajului Axei. Pentru români, aprecia Raoul Bossy, va fi cea mai neagră zi a istoriei lor¹⁸⁰. Pentru Paul Schmidt însă a fost o simplă chestiune de delimitarea frontierelor deși recunoștea că „...era un aranjament la fel de problematic ca și trasarea frontierei ceho-ungare cu un an înainte”¹⁸¹. Cind în fața celor opt persoane prezente a fost desfăcută harta pe care fusese trasată noua frontieră româno-maghiară a fost inițial un moment de mare liniște apoi delegația maghiară și-a manifestat deschis bucuria în timp ce Manoilescu a leșinat, căzind pe masă. După intervenția medicilor el și-a revenit și a semnat documentele prezentate¹⁸². Era vorba de un Protocol; Textul deciziei arbitrale, acesta semnat doar de Ciano și Ribbentrop; de asemenea, un schimb de scrisori Ciano — Manoilescu prin care se oferea și se primea garanția Axei pentru noile frontiere românești¹⁸³.

Prin decizia arbitrală de la Viena România a fost-nevoită să ceda Ungariei nordul Transilvaniei, cu o suprafață de 42.243 km² și 2.627.651 locuitori dintre care 1.290.827 (deci 49,1%) erau români. Pe teritoriul cedat, ce reprezenta 41,3% din Transilvania, locuiau 1.011.666 unguri (deci 38,1% din total)¹⁸⁴. Istoricii români au subliniat mereu că la 30 august 1940 la Viena nu a fost adoptată o decizie arbitrală ci s-a realizat un dictat¹⁸⁵. „Tot ceea ce este argument juridic internațional, sublinia G. Sofronie, duce la constatarea că, în realitate, la 30 august 1940 s-a

¹⁷⁸ Ibidem, p. 523.

¹⁷⁹ Galeazzo Ciano, op. cit., vol. 2, p. 285.

¹⁸⁰ Hoover Institution Archives, Stanford, R. Bossy, *Jurnalul meu*, vol. IV, nepaginat, nota din 30 august 1940.

¹⁸¹ Paul Schmidt, op. cit., p. 188–189.

¹⁸² Galeazzo Ciano, op. cit., vol. 2, p. 285–286.

¹⁸³ D.D.I., noua serie, vol. 5, p. 511–514, textele respective; National Archives, microcopy T-816, roll 2, file 6, c. 25–42, actele semnate la Viena, inclusiv discursurile rostită de Ciano și Ribbentrop.

¹⁸⁴ Petre Poruțiu, *La Transylvanie et les conséquences économiques de l'Acte de Vienne du 30 Août 1940*, în „Revue de Transylvanie”, vol. VII–IX, 1941–1943, p. 292–309; Sabin Mănuilă, *The Vienna Award and its Demographic Consequences*, București, 1945, 56 p.

¹⁸⁵ Vezi, de exemplu, G. Sofronie, *L'Acte de Vienne du 30 août 1940. Dictat non pas sentence arbitrale*, București, 1945, 32 p.; A. Simion, *Dictatul de la Viena*, Dacia, Cluj, 1972; O. Matichescu, *Istoria nu face pași înapoi*, Dacia, Cluj, 1986.

pronunțat la Viena un dictat impus României. De aceea, lipsit de legitimitate juridică, mai mult decât nul, inexistent în fapt, expresie a unor considerente politice defavorabile României la un moment dat, Actul de la Viena era în imposibilitatea de a avea efecte juridice”¹⁸⁶.

În epocă, ecurile deciziei de la Viena au fost determinate, desigur, de interesele celor implicați. La 31 august ambasadorul Reichului la Moscova a înmînat lui Molotov o notă asupra arbitrajului de la Viena. Molotov a mulțumit și a atacat în termeni duri modul de acțiune al Reichului care nu a informat în prealabil Uniunea Sovietică cu care România era vecină. A precizat că noile garanții afectau și U.R.S.S. dar, totuși, era de acord cu conținutul arbitrajului. Conform noilor instrucțiuni primite, ambasadorul german a avut o altă intervenție pentru a justifica acțiunea germană și a calma cercurile oficiale sovietice. Ambasadorul italian la Moscova aprecia că intervenția Axei pentru soluționarea disputelor teritoriale ale României cu Ungaria și Bulgaria a iritat pe Molotov doar pentru că nu a fost consultat¹⁸⁷. Cardinalul Eugène de Tisseraut l-a informat la 31 august pe Comnen că nenorocirile Franței nu-l lăsau indiferent la nenorocirile amicilor săi și reamintea că încă din septembrie 1939 el subliniase că în mai puțin de un an România urma a fi împărțită între Germania și Rusia¹⁸⁸.

Revenit la Roma la 1 septembrie, Ciano l-a informat imediat pe Mussolini asupra soluționării disputei româno-maghiare. Ducele s-a declarat mulțumit de rezultate¹⁸⁹. Cercurile armatei române au fost profund șocate de hotărîre și s-au pronunțat pentru rezistență¹⁹⁰. Toată tara era de altfel nemulțumită, mai ales Italia fiind criticată pentru sprijinul acordat Ungariei. Gigurtu a declarat însă că acordul se va aplica corect dar ar fi necesari observatorii ai Axei pentru supravegherea evacuării. Manoilescu a precizat că Axă a provocat o surpriză neplăcută României care, totuși, va continua linia de apropiere de Berlin și Roma¹⁹¹. În Ungaria bucuria era nemărginită, numeroase manifestări de simpatie pentru Italia fiind inițiate. Horthy și guvernul maghiar au adresat lui Mussolini mulțumiri pentru sprijinul acordat în realizarea revendicărilor naționale. A răspuns, la 9 septembrie, Ciano care și-a exprimat satisfacția de a vedea înfăptuită o operă de justiție ce putea garanta pacea în sectorul balcano-dunărean¹⁹². Cu ocazia vizitei lui Ribbentrop la Roma, la 19 septembrie 1940, s-a analizat situația europeană și, în acest context, s-a apreciat de către Duce și miniștrii de externe ai Axei, că interesele acesteia au fost promovate prin decizia arbitrală de la Viena care a produs rezultatele scontate¹⁹³. La cererea României și a Ungariei s-a

¹⁸⁶ G. Sofronie, *Les antécédentes diplomatiques de l'Acte de Vienne*, Sibiu, 1945, p. 55.

¹⁸⁷ D.D.I., nona serie, vol. 5, p. 535–536, Moscova, 4 settembre 1940, tel. 416–417, Rossi.

¹⁸⁸ Hoover Institution Archives, Stanford, N. Petrescu — Comnen file, box 9, file 39, Vatican, le 31 Août 1940, Eugène cardinal de Tisseraut.

¹⁸⁹ Galeazzo Ciano, *op. cit.*, vol. 2, p. 286.

¹⁹⁰ D.D.I., nona serie, vol. 5, p. 517–518, Bucarest, 2 settembre, 1940, tel. 479, Forțimentini.

¹⁹¹ *Ibidem*, p. 532, Bucarest, 4 settembre 1940, tel. 489, Ghigi.

¹⁹² National Archives, microcopy T-816, roll 1, file 5, c. 168–169, Roma, 9 settembre 1940, no. 1/05277, Ciano.

¹⁹³ *Ibidem*, c. 24–32, Colloquio del Duce con il ministro degli Affari Esteri del Reich, Roma, 19 Settembre 1940, Ciano.

constituit o comisie a Axei pentru a studia și a face recomandări în disputa româno-maghiară. A fost vorba de comisia Hencke — Raggieri, ce a funcționat pînă la sfîrșitul anului 1942¹⁹⁴. Hencke a declarat în 1945 că decizia de la Viena din august 1940 a fost luată mai ales sub presiunea puternică a guvernului italian în favoarea cererilor maghiare. Ca urmare s-a dovedit că arbitrajul de la Viena nu a fost o soluție viabilă a disputei, dovada fiind alterarea continuă a relațiilor româno-maghiare. Hencke a apreciat că ambele părți aveau responsabilități în acest sens dar, în mod evident, Ungaria era mult mai vinovată. Comisia, după multe luni de anchetă pe teren, inundată cu materiale de propagandă de ambele părți, a încheiat un raport în 1943. Documentul a nemulțumit Bucureștiul și Budapesta deoarece nu se pronunța în soluții vitale ca autonomia Transilvaniei și linia optimă de demarcație dar cerea delimitarea definitivă a frontierei și făcea recomandări detaliate privind administrația, politica, justiția, educația și alte probleme ale populației provinciei. Poate unica realizare a Comisiei a fost, în opinia lui Hencke, realizarea complexității deosebite a problemei Transilvaniei: „El crede că problema era aproape imposibil de soluționat datorită urii foarte mari implicate. Deși constient că nu ar fi fost deloc ușor, Hencke era inclinat să crede că o Transilvanie independentă sub protecția marilor puteri s-ar putea să fie soluția”¹⁹⁵.

Presa din Italia și Ungaria a susținut activ și aproape la unison revendicările teritoriale maghiare mai ales în cursul anului 1940¹⁹⁶. De altfel, încă din septembrie 1939 guvernul maghiar a solicitat oficial măsuri de subordonare a presei ungare directivelor de la Roma. Ministerul Culturii Populare, în acord cu Biroul de presă de la Externe, au acceptat a direcționa presa maghiară și au stabilit o serie de măsuri, între care și furnizarea directă de articole¹⁹⁷. Pe de altă parte, ziarele ungurești relevau toate articolele din presa italiană care erau favorabile acțiunii revizioniste. Astfel, la 11 ianuarie 1940 presa maghiară informa că: „Resto del Carlino” susținea că România refuza să căuta un modus-vivendi cu Ungaria; „Corriere della Sera” dădea asigurări că Budapesta poate oricind conta pe sprijinul Romei, revizionismul fiind la ordinea zilei; „Stampa” considera că buna înțelegere italo-maghiară conducea la destabilizarea relațiilor româno-ungare¹⁹⁸.

Exact peste o săptămînă, la 18 ianuarie, ziarele maghiare anunțau că „Lavoro Fascista” a publicat un articol care informa că în Ardeal săint 2 milioane de unguri oprimări care trebuiau să revină în Ungaria ale cărei frontiere naturale se cereau să fi Carpații, adevărată linie Ma-

¹⁹⁴ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, fond 71, România, vol. 505, f. 381—796, acte privind activitatea Comisiei (Ibidem, f. 16—380, documentele românești referitoare la negocierile de la Turnu Severin, din 16—24 august 1940).

¹⁹⁵ National Archives, microcopy M-679, roll 2, c. 10—25, State Department Special Interrogation Mission, Person interrogated: Andor Hencke, Wiesbaden, October 23, 1945, De Witt C. Pool.

¹⁹⁶ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa externă, dosar 970, 394 f., cuprinde buletine ale presei italiene din anii 1938—1939.

¹⁹⁷ Idem, microfilme Italia, rola 58, II, c. 211, Budapest, 2 settembre 1939, tel. 1852, Vinci.

¹⁹⁸ Idem, fond M.P.N., presa externă, dosar 2082, f. 19—20, Buletinul presei maghiare, 11 ianuarie 1940.

ginot a Europei Centrale. Iar revista „Oggi” considera necesară înlătura-rea urmărilor oribile ale Trianonului prin revizuire care nu însemna decât aplicarea integrală a principiului autodeterminării în Transilvania.¹⁹⁹ La 28 ianuarie „Stampa” estima că problema Ardealului intrase în faza decisivă iar „Giornale d’Italia” dădea asigurări că Roma va face totul pentru soluționarea echitabilă a problemei.²⁰⁰ „Popolo di Roma” constata la 9 mai 1940 că Ungaria se pregătește de acțiune, ea fiind peste o mie de ani o barieră în calea invaziilor.²⁰¹ „Pester Lloyd” din 1 iulie dedică trei pagini României și, în contextul cedării Basarabiei, susținea că și Italia cere soluționarea imediată a problemei Transilvaniei. „Uj Magyarság” accentua necesitatea cedării Transilvaniei ca urmare a ocu-pării Basarabiei de către ruși.²⁰² În „Pester Lloyd” din 3 iulie Giulio Caprini afirma că revizuirea Trianonului trebuia făcută în cadrul pro-cesului de creare a noii ordini europene.²⁰³

Posturile de radio Roma și Budapesta au difuzat știri privind re-vendicările teritoriale maghiare. În timpul negocierilor de la Turnu Se-verin aceste știri s-au multiplicat. Agenția Stefani a avut trimiși speciali la reunire și a informat rapid, prin presă și radio.²⁰⁴ Radio Budapesta mai făcea și revista presei italiene, punând accent pe știrile care interesau răvendicările maghiare.²⁰⁵ La 28 august, la orele 16,50, Radio Roma anunța inițierea discuțiilor Ciano – Ribbentrop și aprecia că soluționarea problemei transilvănene era dificilă deoarece „în acest sector european mai acționează elemente de dezordine recrutate de englezi care urmăresc extinderea conflictului”.²⁰⁶ În ziua de 29 august postul de radio Roma a difuzat numeroase informații asupra evoluției discuțiilor de la Viena. În buletinul de la orele 23 a apreciat că referendumul era foarte impor-tant iar soluția dificilă din cauza amestecului de populații. În dimineața de 30 august, la orele 9,30, se insistă asupra ideii că interesele Axei erau garanția unei soluții echitabile. La orele 20 era anunțată semnarea do-cumentelor iar la orele 23, în buletinul de știri, se aprecia că deși redusă România era mai omogenă și deci mai puternică. Acordul era estimat ca un triumf diplomatic al Axei care a exclus definitiv Anglia din Bal-canii. La 31 august Radio Roma a comentat pe larg arbitrajul de la Viena și a susținut că acesta era un semn al noii ordini europene și că Axea a făcut un act de dreptate.²⁰⁷

În zilele de 1–4 septembrie Radio Roma a continuat a acorda importanță arbitrajului de la Viena analizat în nu mai puțin de 17 bule-tine de știri. În bună parte erau menționate ecurile în presă, în cea din Ungaria, România și Italia în mod special. Iar la 2 septembrie, la orele 12,45, radio Roma anunța că ziarele japoneze considerau că la Viena a fost soluționată una dintre cele mai dificile probleme ale sud-estului.

¹⁹⁹ Ibidem, f. 48–49, Buletinul presei ungare, 18 ianuarie 1940.

²⁰⁰ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa externă, dosar 1082, f. 90, copie articole.

²⁰¹ Ibidem, f. 368, coupură articol.

²⁰² Ibidem, f. 532–534, Buletinul presei maghiare, 6 iulie 1940.

²⁰³ Ibidem, f. 537, copie articol.

²⁰⁴ Ibidem, buletine, dosar 57, f. 64; 81; 97; 98; 103; 108, note ale Centrului de radio-ascultare al statului.

²⁰⁵ Ibidem, f. 213; 254; 321; 352; 368.

²⁰⁶ Ibidem, f. 453; 469–470; 471.

²⁰⁷ Ibidem, f. 482; 488; 489; 490; 512; 527; 565; 568; 585; 608.

european, Axa instaurînd o atmosferă de pace durabilă și permîtînd României să duce o sănătoasă politică de reconstrucție. În aceeași zi, la orele 22,15 Radio Roma asigura pe români că au dat dovedă de ratiune acceptînd arbitrajul deoarece au evitat soarta Poloniei iar sacrificiile impuse nu erau decit urmarea greșelilor făcute în perioada interbelică²⁰⁸.

Mulți observatori au reținut rolul Italiei în realizarea revendicărilor teritoriale maghiare. Astfel, la 29 august 1940 „New York Times” în articolul *Italia presează România să cedeze* se releva că Roma continua să susține cererile maghiare. Ca parte a Axei, Italia încerca să da o soluție pacifică problemei, apreciind că revizuirea Trianonului era absolut necesară, Ziaristul italian Gayda susținuse mereu că Trianonul permisese României să se extinde în Transilvania istorică. Același mare cotidian american preciza la 31 august că presa italiană prezenta Viena ca o mare victorie a conștiinței europene. Se mai sublinia că cercurile italiene și personalul Mussolini au privit mereu cu simpatie revendicările maghiare, noua linie a frontierei fiind să o stăvile contra infilaților sovietice²⁰⁹. Iar la 1 septembrie „New York Times” accentua din nou via satisfacție generată la Roma de arbitrajul de la Viena văzut ca un succes contra Angliei și ca o dreaptă răsplătită a atitudinii credincioase a Ungariei față de Axă²¹⁰.

Ambasada S.U.A. la Roma consema, de asemenea, că presa italiană acorda mare atenție deciziei de la Viena apreciată ca o afirmație a politicii constructive a Axei în contrast cu incapacitatea democrațiilor occidentale. Corespondențe din diverse capitale relevau reacțiile diverse dar nu exista nici un comentariu privind atitudinea sovietică²¹¹. Periodice ca „La Stampa”²¹², „Popolo di Roma”, „Tempo”, „Regime Fascista”, „Il Messaggero”, „Lavoro Fascista” etc. au publicat comentarii în sensul consegnat de diplomația americană²¹³. Presa maghiară, în bună parte prin ediții speciale, a marcat cu entuziasm semnarea arbitrajului de la Viena²¹⁴. În schimb periodicele din România au formulat aprecieri limitate, conformându-se indicațiilor date de cenzură: „S-au transmis ziarelor următoarele indicații — actul de arbitraj se va comenta arătînd durerea încercată de Națiunea română și nădejdea în viitor, fără a se ataca puterile Axei”²¹⁵.

Analiza rolului Italiei în realizarea arbitrajului de la Viena, din 30 august 1940, conduce la cîteva concluzii semnificative. Si anume: 1) Ungaria a cerut revizuirea Trianonului încă de la aflarea prevederilor acestuia în faza de proiect; 2) scopul fiind fixat, Budapesta a căutat sprijinitori și a găsit imediat Italia, cea mai accesibilă și mai convenabilă

²⁰⁸ Ibidem, dosar 58, f. 9; 13; 15; 21; 25; 28; 34; 36; 41; 44; 46; 48—49; 50; 56; 78; 121—122; 207, Buletine radio-informative redactate de Centrul de radio-ascultare al statului, 1—3 septembrie 1940.

²⁰⁹ Ibidem, presa externă, dosar 1105, f. 1—2; Buletinul presei americane.

²¹⁰ Ibidem, f. 3.

²¹¹ National Archives, State Department file, U. S. Embassy, Roma, August 31, 1940, tel. 855, Reed (cota 764.71/267).

²¹² Arhivele Statului, microfilme Italia, rola 28, c. 114—118, copii articole.

²¹³ Idem, fond M.P.N., presa externă, dosar 405, II, f. 39—48, copii articole.

²¹⁴ Ibidem, dosar 1040, f. 23—86, buletine ale presei maghiare întocmite de atașatul român de presă de la Budapesta.

²¹⁵ Ibidem, presa internă, dosar 458, f. 205, M.P.N., Secția presei interne, 31 august 1940, Notă de serviciu.

prin statutul de mare putere ; 3) Italia a acceptat a susține aspirațiile revizioniste deoarece ea însăși avea asemenea dorințe și pentru că urmărea includerea Ungariei în sfera sa de influență politică și economică ; 4) Roma a sprijinit deci revendicările Ungariei, cu consecventă, din interesul proprii, acționând în anii 1938—1940 pe cale diplomatică după o mai lungă fază de declaratii publice ; 5) este foarte clar faptul că fără sprijinul necondiționat al Italiei, Budapesta nu ar fi atins deficit o și mai mică parte din revendicări ; 6) conștientă de sprijinul, practic nelimitat al Italiei ce era parte din Axe, care domina raportul de forțe european după 1940, Ungaria a avut o atitudine tot mai provocatoare și agresivă ; 7) un impuls a fost dat și de lansarea ultimatumului sovietic în problema Basarabiei ; Budapesta a sesizat imediat nașterea situației care permitea ridicarea proprietelor cererii la adresa României care, încolțită de statele vecine revizioniste, nu avea prea mult de ales ; Budapesta a fost pe deplin conștientă că doar în condițiile în care România era hărțuită și din Est, un eventual conflict se putea termina cu un succes maghiar ; 8) Axe a sprijinit, mai mult prin Ungaria și mai puțin prin Germania, revendicările maghiare și din antipatie față de regele Carol și față de politica externă românească antebelică după cum avea interesul de a menține pacea în Balcani. În fine, în condițiile date este evidentă responsabilitatea cercurilor politice de decizie de la București. Nu putem folosi termeni suficient de duri pentru a blama politica cu adevărat de trădare a intereselor naționale de către camarila regală mai ales, a regelui Carol în primul rînd, care a urmărit doar menținerea situației personale.

Prin prisma documentelor italiene, în perspectiva celor cinci decenii următoare de la eveniment, este evident rolul major jucat de Italia, care a acționat astfel în consens cu propriile interese, în elaborarea, adoptarea și aplicarea a ceea ce autorii lui l-au numit arbitraj iar noi, istoricii români, dictatul de la Viena din 30 august 1940.

L'ITALIE ET LE DIKTAT DE VIENNE DU 30 AOÛT 1940(II)

Résumé

Les visites du chef du gouvernement et du ministre des affaires étrangères de la Roumanie en Allemagne et en Italie à la fin de juin 1940 ont relevé la nécessité de donner une solution aux disputes territoriales, dont la base allait être constituée par le principe de l'échange de populations suivi par la délimitation des frontières ethniques. Décidée à parvenir à des accords fondés sur la reconnaissance du principe, la Roumanie participe aux pourparlers de Turnu Severin du 16—24 août. Dans ce contexte, la délégation hongroise exige impérieusement la cession d'une grande partie de la Transylvanie, ce qui mène à la rupture des négociations et à l'escalade des tensions. La solution imposée alors par la diplomatie allemande et acceptée par Rome fut l'arbitrage de l'Axe.

Les deux parties en dispute informèrent Rome sur leurs positions au cours de la phase des préparatifs, et les ministres d'Italie à Bucarest et à Budapest élaborèrent, sur demande, un plan avec différentes hypothèses sur la solution du problème de la Transylvanie. En réalité, les termes de l'arbitrage furent établis par Hitler et acceptés par Mussolini. Les détails en furent fixés par Ribbentrop et Ciano. Le 30 août 1940, les deux délégations impliquées furent obligées de signer les textes présentés. La presse et la radio italiennes ont présenté l'arbitrage de Vienne comme un succès de la politique pacifique de l'Axe dans les Balkans. L'analyse du rôle joué par l'Italie dans la préparation, l'adoption et la mise en pratique du diktat de Vienne relève l'importance déterminante de la diplomatie fasciste quant à la fixation du contenu de décisions. Il est hors de doute que, sans l'appui direct et inconditionné accordé par Rome, la frontière roumano-hongroise aurait subi des modifications de moindre importance en 1940.

-1-

DIN ISTORIA UNIVERSITĂȚII DIN BUCUREȘTI ÎN PERIOADA 1864—1940 (I)

OVIDIU BOZGAN

Crearea instituției universitare reprezintă un moment de sinteză care reflectă condițiile determinante social-economice, stadiul de dezvoltare al societății, un anume proiect politic, necesități culturale și ideologice. Universitatea asigură prestigiul politic și cultural și contribuie în proporție considerabilă la progresul și consolidarea tendințelor de modernizare. În acest context, evoluțiile politice își pun amprenta asupra momentului propriu-zis al înființării universităților și determină caracterul dominant al acestora. Învățămîntul superior din România a evoluat în mod inseparabil de evoluția generală a învățămîntului superior din spațiile central și sud-est european¹. Prima Universitate din această zonă geografică a fost cea de la Praga organizată în 1347—1348. La scurt timp după aceasta se fondează universitățile de la Cracovia (1364) și Viena (1365). Numeroși tineri din Țările Române au studiat la aceste instituții de cultură pentru ca ulterior aceștia să contribuie la dezvoltarea științei și culturii, la crearea și amplificarea unei rețele proprii de instrucție publică de toate gradele. Primele instituții românești de rang academic apar în secolul XVI, secolul culturii umaniste și al victoriei limbilor naționale în difuzarea cunoașterii umane². La Cluj, în 1581, se creează un colegiu academic care urmează tentativei lui Despot-Vodă, de a pune bazele unui centru umanist la Cotnari. Secolul XVII reprezintă perioada înființării marilor așezăminte de învățămînt superior din Țările Române: în 1640 se întemeiază Colegiul Vasilian la Iași, între 1646—1651 funcționează o școală de studii clasice la Tîrgoviște pentru ca la sfîrșitul secolului XVII să se înființeze Academia domnească de la Sf. Sava din București, predecesoarea Universității din București.

Importanța orașului București în secolul XVII sub aspect economic, concentrind sectoarele cele mai dinamice din acea epocă a societății românești, transformarea sa irevocabilă în capitală a Țării Românești, au impus crearea aici a unei instituții de învățămînt superior care avea misiunea de a pregăti elementele unei conduceri raționale, capabile să figureze în avangarda progresului și să se angajeze în mișcarea de emancipare din această zonă dominată politic de Imperiul otoman. În 1694 domnitorul Constantin Brâncoveanu, asistat de cărturarul Constantin Cantacuzino care studiase la Istanbul și la Universitatea din Padova, a

¹ *Les Universités européennes du XIVe au XVIIIe siècle. Aspects et problèmes*, Geneve, 1967.

² *Istoria învățămîntului din România. Compendiu*, București, 1971; *Istoria învățămîntului din România*, vol. I, București, 1983.

înființat Academia domnească³. Era indiscutabil o creație de prestigiu, atât la nivel național, cât și la nivel sud-est european în condițiile în care popoarele balcanice nu dispuneau de instituții de învățămînt superior proprii. În afara universităților menționate anterior, în 1635 s-a înființat Universitatea de la Navgyszombat care, în cursul celei de a doua jumătăți a secolului XVIII, va fi transferată la Buda, apoi la Pesta. În Rusia, prima universitate ia ființă la Moscova în 1755 în timp ce capitala imperiului, Petersburg, va dispune de o instituție similară numai din 1819. Academia domnească de la Sf. Sava reprezenta o renaștere a studiilor greco-latine, puternic impregnate de filosofia aristotelică, explicabilă în peisajul cultural al epocii care asista la recuperarea unor valori definitorii pentru această zonă în perspectiva unei reacții contra dominației otomane. Instituția bucureșteană a trecut prin mai multe reorganizări și adaptări în funcție de realitățile diverselor momente istorice⁴. Chiar ctitorul ei, Constantin Brâncoveanu a reformat planul de studii în 1707. Un alt domnitor al Țării Românești, Alexandru Ipsișanti, remarcabil prin inițiativele sale reformiste în spirit iluminist, a acordat o atenție deosebită Academiei domnești care a fost restructurată în 1776 și căreia i s-a afectat un nou local construit între 1776–1779. Este epoca în care, prin intermediul cadrelor didactice de aici, pătrund în spațiul românesc ideile enciclopedismului francez cu efecte stimulative într-o perioadă angajată decisiv spre articularea unei societăți burgheze. În acest climat, în care rațiunea și spiritul experimental dominau, s-au format numeroși români care s-au distins ulterior în toate domeniile de activitate.

La începutul secolului XIX cristalizarea unui program de acțiune națională permanent extins la nivelul întregii societăți românești, impunea noi priorități și în direcția politicii culturale. Era imperios necesară rezolvarea unei situații anacronice, predarea la Academia domnească din București în limba greacă. Inițiativa creării învățămîntului superior bucureștean în limba națională aparține cărturarului transilvănean Gheorghe Lazăr, reprezentant strălucit al școlii filologice și istorice care anima mișcarea națională românească din Transilvania⁵. Gheorghe Lazăr vine în Țara Românească în 1816, obligat să se refugieze aici din cauza conflictului cu cercurile clericale ale episcopiei ortodoxe de la Sibiu. Grație unei activități tenace, Gheorghe Lazăr convinge o serie de boieri patrioți de necesitatea introducerii limbii române în învățămîntul superior. La sfîrșitul anului 1817 aceștia insistă pentru deschiderea unei școli superioare cu limba de predare română, deziderat care se realizează în august 1818 cînd s-a inaugurat Școala de științe filosofice și matematice de la Sf. Sava. Este un moment deosebit de important în afirmarea națională a poporului român care contribuie la stabilirea unei dezvoltări proprii în acord cu interesele naționale⁶. Conștientizarea politico-națională a actului de la 1818 este de-

³ *Istoria Universității din București*, vol. I, București, 1977.

⁴ Ariadna Camariano-Cioran, *Academile domnești din București și Iași*, București, 1971.

⁵ Emilia St. Milicescu, *Gheorghe Lazăr*, Cluj-Napoca, 1982.

⁶ Elena Grigoriu, *Istoricul Academiei domnești de la Sf. Sava*, București, 1978; Stefan C. Pop, *Colegiul național Sf. Sava în Boube de grâu*, an IV (1933).

monstrată de popularitatea pe care au avut-o cursurile ținute de cărturarul transilvănean în fața generațiilor de elevi recrutați din acele medii sociale care vor milita pentru revoluționarea societății românești. Școala a funcționat pînă la insurecția condusă de Tudor Vladimirescu din 1821, reluîndu-și activitatea în 1823 sub conducerea foștilor săi elevi Ion Heliade Rădulescu⁷, personalitate proeminentă a mișcării politice și culturale din lumea românească a primei jumătăți a secolului XIX și Eufrosin Potea. Epoca regulamentară conține elemente pozitive pentru dezvoltarea învățămîntului românesc. În Țara Românească se desfășoară activitatea fecundă a lui Petrace Poenaru care a elaborat în 1832 un regulament de organizare a învățămîntului, inclusiv a unor studii superioare cu caracter juridic și științific avînd o durată de 3 ani⁸. Ultima prevedere reflectă fidel imperatiivele societății românești ferm angajată pe drumul modernizării economice și instituționale. În pofida unor realizări deosebite în ceea ce privește amplificarea rețelei de instrucție publică, paralel își fac simțite prezența tendințe, explicabile relativ în epocă, de înlăuire a limbii române cu limba franceză în predarea cursurilor superioare de la Colegiul național Sf. Sava. Influența franceză era deosebit de puternică în Principatele Dunărene, dar dorința factorilor politici de a accelera ritmurile integrării pe coordonatele unui avansat model politic și socio-economic, favoriza unele exagerări. Una dintre acestea a fost măsura lui Gheorghe Bibescu, domnitorul Țării Românești din 1847, prin care limba franceză devinea limbă de predare a cursurilor superioare. Această anomalie a fost rezolvată de revoluția română de la 1848 care a repus în drepturi limba română, punîndu-se astfel capăt unei orientări precipită de natură să amorseze un proces de alienare. Desigur, generația revoluționarilor de la 1848, repudiind orice exclusivism, acorda spiritului și civilizației franceze posibilități largi de penetrare în procesele modernizatoare. De asemenea, revoluția română a imprimat un curs novator în abordarea problemelor fundamentale cu care se confrunta națiunea română. Crearea unui învățămînt de toate gradele, inclusiv superior, care să răspundă sarcinilor istorice ale momentului, a figurat în documentele programatice ale revoluției. Nevoia de cadre specializate devinea stringentă pentru burghezia al cărei rol în realizarea programului național se obiectivase cu tărie. În 1850 a fost elaborată o nouă reformă a învățămîntului inspirată de domnitorul Barbu Știrbei⁹ și care punea bazele facultăților de drept și de științe în cadrul grupului de studii de la Colegiul național Sf. Sava. Acum este pe deplin conturată ideea potrivit căreia funcțiile publice urmau să fie ocupate în conformitate cu studiile realizate de candidați, măsură care trebuia să eliminate improvizația și impostura din aparatul politico-administrativ și instituțional. În 1851 s-au deschis cursurile facultăților create în baza reformei din toamna anului anterior. Printre cadrele didactice erau prezente personalități importante ale culturii și politicii românești din această epocă de adînci prefaceri. Prinii profesori ai facultății de drept au fost

⁷ Mircea Anghelescu, *Ion Heliade Rădulescu*, București, 1986.

⁸ George Polra, *Petrache Poenaru*, București, 1963.

⁹ Cornel I. Scafaș, Vladimir Zodian, *Barbu Știrbei*, București, 1981.

Gheorghe Costaforu¹⁰, Constantin Boianu și Vasile Boerescu¹¹ în vreme ce primul profesor al facultății de științe a fost Alexandru Orăscu¹². Eforturile lui Barbu Știrbei de a transforma Bucureștiu într-un centru universitar — a întemeiat în 1850 o școală de poduri și șosele și l-a sprijinit în inițiativele sale pe Carol Davila — nu s-au finalizat cu rezultatul dorit.

La jumătatea secolului XIX societatea românească era profund animată de idealul realizării unității politice a națiunii române. Efervescența unionistă presupunea însă și diversificarea rețelei de învățămînt, imaginată ca factor de progres și civilizație, de valorificare a disponibilităților noului stat român care urma să se crizeze. Epoca asistă la realizări deosebite în această direcție. În decembrie 1855 se înființează la București, prin eforturile lui Carol Davila, creatorul instituțiilor medicale moderne românești, *Școala națională de medicină și farmacie*¹³. În același an, la 10 octombrie, a fost pusă piatra fundamentală a palatului Universității, ideea creerii unei asemenea instituții cîștigîndu-și un loc definitiv în mentalitatea societății acelor timpuri. Crearea universităților naționale în epoca modernă, în Europa răsăriteană și sud-estică,^{13 bis} acumulează semnificații deosebite în perspectiva unei analize multifațetate a proceselor istorice din zona amintită. Universitatea este, indiscutabil, un indice al unei realități definită prin suveranitate în plan juridic internațional și prin maturizarea politică și social-culturală a unei societăți naționale anumite. În 1837, la cîțiva ani de la apariția statului grec independent, s-a întemeiat Universitatea din Atena care va dispune de o facultate de științe din 1904. În 1863 s-a creat Colegiul de la Belgrad care din 1905 va avea statut universitar, Serbia urmînd un traseu al afirmării naționale aproximativ similar cu cel al statului român modern. În 1888, la zece ani de la întemeierea statului autonom bulgar, s-au inaugurat la liceul de stat din Sofia cursuri superioare care au fost organizate în 1904 în universitate, din anul următor acest așezămînt purtînd numele „Clement Ohridski”. Universitatea este instituția deosebit de sensibilă la marile idealuri care mobilizează națiunile în secolul XIX, membrii săi, cadre didactice și studenți, implicîndu-se direct în acțiunile care vizau realizarea unor deziderate responsabil asumate și conștient susținute de societate. La începutul secolului ilustrative sunt exemplele furnizate de universitățile de la Varșovia (fondată în 1816) și de la Kiey (fondată în 1834) care în scurt timp au devenit prima, bastion al rezistenței poloneze, a doua citadelă a renașterii naționale ucrainiene. Desigur, aceste constatări se însumează într-un bilanț pozitiv al prezenței universităților în cadrul societăților moderne. Uneori însă autoritățile unui stat plurinațional cu scopul deznaționalizării grupurilor naționale dominate au înființat universități subordonate acestui scop. Exemplele

¹⁰ Arhiva Muzeului Universității București (în continuare Arh. M. U.B.) C. G. Costaforu. *Din viața și opera unui mare democrat român*, Antologie, note și studiu introductiv de Florea Nedelcu și Florian Tănărescu, Cluj-Napoca, 1986, p. 12–18.

¹¹ Apostol Stan, *Vasile Boerescu*, București, 1974.

¹² Șerban Orăscu, Nicolae Mihăileanu, *Alexandru Orăscu*, București, 1966; Arh. M. U.B. fond Alexandru Orăscu.

¹³ G. Brătescu, *Tinerețea lui Carol Davila*, București, 1979; Arh. M. U.B. fond dr. Nicolae Măldărescu.

^{13 bis} Ovidiu Bozgan, *Universitatea din București 1864–1990*, București, 1990, p. 8–9.

le furnizează spațiul românesc unde în 1872 se creează universitatea maghiară de la Cluj și, în 1875 universitatea austriacă de la Cernăuți, unde totuși cel puțin o facultate, cea de teologie, avea un caracter național românesc. Simbol al înnoirilor, Universitatea din București urma să se situeze în fruntea progresului cultural și științific al țării, să polarizeze energiile creațoare ale națiunii, să stimuleze resurrecția națională pe coordonate-democratice, să se afirme concret în planul realizării idealurilor Unirii și independenței.

Fondarea Universității din București este indisolubil legată de guvernarea profund reformatoare a lui Alexandru Ioan Cuza, eveniment care marca apariția în contextul european a României moderne. La 25 noiembrie 1859 prin decret-princiar, facultatea de drept devine instituție de sine stătătoare, primul său decan fiind Constantin Bosianu. La 1 septembrie 1860 se înființează *Facultatea filosofică*, la 12 octombrie 1863 se întemeiază *Școala superioară de științe*, iar la 2 noiembrie același an *Școala superioară de litere* care aveau misiunea de a pregăti profesori pentru învățămîntul mediu. În acest mod au fost create premisele pentru întemeierea unei instituții universitare de anvergura celor din statele europene dezvoltate. Universitatea bucureșteană este deopotrivă cîtitorie a lui Alexandru Ioan Cuza, cît și a ministrului instrucțiunii publice Dimitrie Bolintineanu. Ultimul înaintează la 3 iulie 1864 domnitorului un raport în care afirma: „Instructiunea publică sub înalta protecție a Mărciei-Tale, a dobândit în anul din urmă dezvoltarea imperios reclamată de epoca actuală. Rămine acum, prea înălțate dăinuine ca după modelul celor lalte state civilizate, precum învățămîntul enciclopedic, cel preparator pentru facultăți, formează o unitate sub numele de gimnaziu, asemenea și învățămîntul superior, acela din facultăți, să formeze un tot, o unitate, un corp universitar sub numele de Universitate din București”¹⁴.

La 4/16 iulie 1864 prin decretul nr.765 Alexandru Ioan Cuza aproba înființarea Universității din București, dată de referință în istoria învățămîntului românesc. Universitatea reunea într-o organizație unitară cele 3 facultăți preexistente: facultatea de drept, facultatea de științe și facultatea de litere și filosofie (rezultat din contopirea Facultății filosofice cu Școala superioară de litere)¹⁵. Primul rector al Universității în perioada 1864—1871 a fost Gheorghe Costaforu, personalitate politică și culturală, care, alături de Vasile Boerescu, a elaborat legea instrucțiunii publice din 25 noiembrie/7 decembrie 1864, codificare cu adevărat modernă a învățămîntului românesc, menită să asigure într-un cadru democrat evoluția acestuia. Desigur, legislația învățămîntului era o reflectare a realităților societății într-un moment specific și, ca urmare, s-au produs mai multe modificări de ordin legislativ care să realizeze concordanța între prioritățile țării și obiectivele învățămîntului. Pînă la primul război mondial, cadrul legislativ al învățămîntului superior a cunoscut două modificări. Prima se datorcea lui Spiru Haret, personalitate multilaterală, cu rol decisiv în cristalizarea rețelei școlare românești, complet identificat cu destinele învățămîntu-

¹⁴ apud Teodor Vârgolici, *Dimitrie Bolintineanu și epoca sa*, București, 1971, p. 239.

¹⁵ Arh. M.U.B.

lui ¹⁶. Acesta, în timpul primului său mandat de ministru al instrucțiunii publice (1897–1899), a promulgat la 23 martie 1898 legea pentru reorganizarea învățământului secundar și superior. Prin această lege era consolidată autonomia universitară prin crearea Senatului universitar, organism cu atribuții foarte largi în conducerea universităților (la acea dată funcționau în România Universitatea din Iași fondată în 1860 și cea din București), învățământul superior era puternic orientat spre practică, se reglementau admiterea studenților, acordarea de burse, recrutarea cadrelor didactice și se fixau sesiunile de examene. În 1912, prin legea elaborată la propunerile unei comisii formată din prestigiosi profesori ai universității bucureștene (Ermil Pangrati, Ioan Bogdan, Dimitrie Voinov, Victor Babeș etc) s-au adus unele îmbunătățiri legii anterioare. În concluzie, Universitatea din București dispunea de un cadru legislativ ce oferea condițiile unui progres continuu, cu toate că se mențineau prevederi de natură să limiteze accesul la această instituție a elementelor provenite din mediile populare din cauza taxelor relativ mari, a insuficienței burselor și a inexistenței asistenței sociale universitare (doar între 1902–1905 a funcționat o cantină universitară).

Înțial, Universitatea din București a funcționat cu 3 facultăți. Pe parcurs, diversificarea specializațiilor a impus apariția unor noi facultăți. Legea instrucțiunii publice din 1864 prevedea înființarea unei facultăți de medicină în cadrul Universității din București. Ideea a fost reluată în 1867, dar nu s-a realizat decât în noiembrie 1869 cind Școala națională de medicină și farmacie a fost transformată în facultate, iar profesorii acestora au fost încadrați cu titlul provizoriu ¹⁷. Între 1881–1883 în clădirea Universității s-au ținut cursuri superioare de teologie, iar în noiembrie 1884 s-au inaugurat oficial activitățile facultății de teologie care a fost recunoscută în mod formal ca făcind parte din organizația universitară printr-o lege din 1890 ¹⁸. Amplificarea studiilor universitare, exigările unei instruiriri la nivel competitiv, permanenta mărire a numărului de studenți care frecventau cursurile au ridicat problema bazei materiale a Universității, problemă care de multe ori a dobîndit aspecte critice ce au grevat asupra activității normale. Palatul Universității, construcție în stil neoclasic, a fost inaugurat la 14 decembrie 1869 și, deși spațiile acestuia ar fi fost suficiente pentru desfășurarea optimă a procesului de învățămînt, situația s-a deteriorat datorită prezenței în sălile localului unor instituții precum : Biblioteca Centrală a Statului, Societatea Academică Română, Școala de Belle-Arte, Pinacoteca Statului și chiar camera superioară a parlamentului țării, Senatul. Astfel, chestiunea localului a avut chiar de la debutul Universității dimensiuni stringente. Numeroase laboratoare erau instalate în clădiri improprii și numai efortul unor cadre didactice devote a dus la alocarea unor sume bugetare menite să amelioreze situația. La 20 ianuarie 1906 un grup de profesori universitari format din Gr. Ștefănescu, C.I. Istrati, D.Voinov, C.Miculescu, L. Mrazec, Gh. Tițeica, I.Athanasiu, Sabba Ștefănescu, D.Bungetianu, N.

¹⁶ Constantin Dinu, *Spiru Haret*, București, 1970; Șerban Orăscu, *Spiru Haret*, București, 1976; Arh. M.U.B. fond Spiru Haret.

¹⁷ T. Iliea, I. Ghelerter, B. Duțescu, C. I. Bercuș, *Innvățămîntul medical și farmaceutic*, București, 1963.

¹⁸ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. 3, București, 1981.

Coculescu înaintează un memoriu prin care se critică baza materială precară a facultății de științe și se solicită fonduri pentru ridicarea unor localuri adecvate pentru institutul de chimie, institutul de fizică, și pentru secția de științe matematice. Facultatea de medicină a beneficiat din 1903 de un palat propriu, în stil neoclasic, ridicat după planurile arhitectului francez Louis le Blanc, iar din 1912 au început lucrările de mărire a spațiului Universității, dar aceste realizări n-au soluționat decât parțial problema sus-menționată. Corpurile de clădire care completau localul inițial ridicat între 1857—1869 au fost terminate abia în 1926, sub conducerea arhitectului Nicolae Ghica-Budești. În paralel cu tentativele de soluționare a problemelor derivate din criza de spațiu au existat preocupări sistematice în vederea asigurării unor condiții bune de studiu și, în primul rînd crearea bibliotecilor. În acest sens un rol important l-a avut Fundația Universitară Carol I înființată în 1891, al cărei local a fost terminat în 1893 (ulterior a fost atașat un nou local finalizat în 1914)¹⁹. Inaugurarea a fost însă amînată din cauza mișcărilor studențești anticarliste instigate de socialisti care încercau să obnubileze aniversarea unui sfert de veac de domnie a lui Carol I. În martie 1895 s-a desfășurat inaugurarea festivă după care instituția a început să-și îndeplinească funcțiile cu care a fost investită. La început, biblioteca dispunea de un modest fond de 3400 de cărți, ulterior masiv amplificat prin achiziții, schimburi și donații, din rîndul donatorilor menționăm numele profesorilor de la Universitatea bucureșteană T. Maiorescu, I. Bogdan, N. Iorga, E. Panigrati, Andrei Popovici-Bîznoșanu, Gh. Țîțeica, L. Mrazek, Gh. Vrânceanu, Constantin Balmuș. Din 1899 director al așezămintului a fost numit Alexandru Tzigara-Samurcaș care a deținut această funcție mai multe decenii și a contribuit substanțial la ameliorarea activității Fundației. De remarcat faptul că la biblioteca Fundației a fost introdusă pentru prima oară în România, în preajma primului război mondial, clasificarea zecimală universală după normele stabilite la Bruxelles în 1895. La începutul secolului nostru s-au creat și bibliotecile facultăților prin strădaniile profesorilor și studenților: biblioteca facultății de drept (1906), biblioteca facultății de litere și filosofie (1907—1908), biblioteca facultății de medicină (1911).

În perioada de pînă la primul război mondial rectorii Universității erau autorități recunoscute în domeniul disciplinelor pe care le ilustrau și se bucurau de un solid prestigiu social în rîndurile corpului universitar. Al doilea rector al Universității a fost omul politic Vasile Boerescu, în 1871, care a fost între altele de două ori titularul ministerului instrucțiunii publice în 1874 și 1880. L-a urmat între 1871—1885 Ion Zalomit²⁰, profesor de filosofie și valoros comentator al filosofiei kantiene. Între 1885—1892 rector a fost Alexandru Orăscu, promotor al învățămintului arhitecturii în România și care ocupase funcția de decan al Facultății de științe între 1864—1870, iar pentru scurt timp a fost ministru al instrucțiunii publice în 1876. A fost urmat de Titu Maiorescu între 1892—1897 și în intervalul 1897—1898 de Grigore Ștefănescu. Din 1898 pînă

¹⁹ Alexandru Tzigara-Samurcaș, *Fundația universitară Carol I*, în „Boabe de grâu”, an III (1932), nr. 6, p. 193—204.

²⁰ *Istoria filosofiei românești*, vol. I, București, 1972, p. 328—332.

În 1911 funcția de rector a fost deținută de Constantin Dimitrescu-Iași²¹, colaborator apropiat al lui Spiru Haret și care a ținut între 1896–1897 primul curs de sociologie din România. În ajunul primei conflagrații mondiale demnitatea de rector a fost ocupată de Ermil Pangrati²², Ioan Bogdan și Thoma Ionescu²³, ultimul între 1912–1915. Dintre aceștia probabil Ermil Pangrati este o figură mai puțin cunoscută, dar care a avut un rol important în dezvoltarea învățământului superior românesc. Profesor la facultatea de științe din București în specialitatea geometrie descriptivă a militat pentru înființarea *Scolii superioare de arhitectură* în 1904, ca instituție independentă, fiind și primul ei rector și a ocupat funcția de decan al facultății de științe între 1905–1910. A colaborat cu numeroase studii critice privitoare la situația învățământului superior la „Revista generală a învățământului”, fondată în 1905 de Spiru Haret.

Universitatea din București a dispus de un corp profesoral de mare valoare, în majoritatea sa format la universitățile din Franța și Germania și animat de idealurile nobile ale slujirii prin știință și cultură a României, în condițiile în care intelectualitatea era o forță motrice a progresului țării, a făuririi unei independențe autentice din toate punctele de vedere, implicit culturale, științifice și tehnice. La facultatea de drept au funcționat profesori precum: Constantin Bosianu, Gheorghe Costaforu, Vasile Boerescu, Constantin Boerescu, Constantin Nacu, G.G. Tocilescu, Gheorghe Mărzescu, Toma Stelian, Valerian Urseanu, George Meitani, George Cantili, Alexandru Vericeanu, Gheorghe Danielopolu, C.C. Arion și Nicolae Titulescu. Profesorii de la facultatea de drept au fost angajați în acțiunea de consolidare a statului democratic, de apărare a suveranității naționale și de organizare a vieții sociale. Numerosi absolvenți ai facultății au devenit oameni politici valoroși, profund atașați de interesele naționale ale statului român. Facultatea de litere și filosofie a fost ilustrată de profesori precum: Ioan Maiorescu, August Treboniu Laurian, Ion Zalomit, Vasile Alexandrescu Urechia, Aaron Florian, Alexandru Odobescu, Epaminonda Francudi, Gian Luigi Frollo, Nicolae Qintescu, Titu Maiorescu, Grigore Tocilescu, Dimitrie Onciul, Ioan Bogdan, Vasile Pârvan, Simion Mehedinți, Pompiliu Eliade, Ramiro Ortiz, Charles Drohuet, Simion Mândrescu, Ovid Densusianu, Ioan Bianu, Constantin Dimitrescu-Iași, Mihail Dragomirescu, Constantin Rădulescu-Motru, Petre P. Negulescu, nume care reprezintă creatori de școală în domeniile istoric, filologic, geografic și filosofic. Astfel, Grigore Tocilescu s-a distins în arheologie, a contribuit la fondarea *Comisiei Monumentelor Istorice* (1892) și a condus cu deose-

²¹ *ibidem*, p. 519–523.

²² Ermil Pangrati a fost unul din promotorii fervenți ai învățământului științific și tehnic din România. S-a născut la Iași la 21 iulie 1864 și a devenit în 1889 inginer diplomat al Scolii de poduri și șosele de la Paris. Inițial a lucrat în cadrul C.F.R. ulterior fiind numit profesor suplinitor de geometrie descriptivă la Universitatea din Iași în 1893. În anul următor trece ca profesor suplinitor la Universitatea din București unde a fost definitivat în octombrie 1897. A funcționat din 1897 și în calitate de profesor la Școala de arhitectură. A ocupat mai multe funcții administrative precum inspector general al învățământului secundar și superior din Ministerul instrucțiunii publice între 1900–1902, membru în Senatul Universității între 1898–1900 și 1903–1905, ministru al lucrărilor publice. A murit la 19 septembrie 1931.

²³ *Personalități românești ale științelor naturii și tehnicii. Dicționar*, București, 1982 (în continuare *Personalități*).

bită competență *Muzeul de antichități* pînă la moartea sa, în 1909²⁴. Ioan Bogdan este întemeietorul slavisticii științifice românești, a primului seminar de la această facultate (1899) și creatorul *Comisiei Istorice a României*. Nicolae Iorga (profesor suplinitor în 1984, profesor provizoriu în 1895 și profesor titular la 22 ian. 1899) și Vasile Pârvan, secundați de George Munteanu-Murgoci au înființat în ianuarie 1914 *Institutul liber de studii și cercetări privitoare la Europa sud-estică* (devine persoană juridică în martie 1916)²⁵. Simion Mehedinți^{25 bis} numit profesor la începutul anului 1901 la catedra de geografie reprezintă o celebritate a științei geografice mondiale. În învățămîntul filologic s-au distins prin eforturile de a dezvoltă preocupările de cercetare Ovid Desușianu, care a înființat în 1914 *Institutul de filologie și folclor* care va edita binecunoscuta publicație „Grai și suflet” (1923–1938) și Mihail Dragomirescu (conferențiar din 1894, docent în specialitatea estetică literară în 1903, titularul catedrei de literatură română de 15 oct. 1906) care în 1915 a pus bazele unui *Institut de literatură*.

Demn de amintit este faptul că Titu Maiorescu, filosof, teoretician și critic literar de mare autoritate, în timpul rectoratului său a avut inițiativa publicării, în 1893, a primului *Anuar* al Universității din București, publicație indispensabilă pentru cunoașterea istoriei acestei instituții²⁶. Constantin Dimitrescu-Iași a condus cu rezultate fructuoase *Seminarul Pedagogic Universitar* creat în 1898 (care înlocuia *Școala Normală Superioară* creată în 1880 și unde a funcționat ca director între 1891–1895 Alexandru Odobescu) prin intermediul căruia studenții facultăților de științe și de litere luau contact cu metodele pedagogice moderne și devineau apti pentru conducerea învățămîntului secundar.

Facultatea de științe a dispus de profesori de înaltă calificare, propagatori infatigabili ai culturii științifice în România în momentul în care problemele dezvoltării economice se puneau cu acuitate. Astfel se disting Alexandru Orășcu (cel care a proiectat și condus lucrările la Palatul Universității), Emanuel Bacaloglu, Alexe Marin, Grigore Ștefănescu, Constantin Esarcu, Dimitrie Brândză, David Emmanuel, Spiru Haret, Constantin Gogu, Gheorghe Tițeica, Nicolae Coculescu, Traian Laleșcu, Dimitrie Pompei, Constantin Miculescu, Dimitrie Negreanu,

²⁴ Radu Vulpe, *Muzeul național de antichități*, în „Boabe de grlu”, an I (1930), nr. 3, p. 134–146; Virgil N. Drăghicescu, *Comisia monumentelor istorice*, în „Boabe de grlu”, an II (1931), nr. 9, p. 497–509

²⁵ N. A. Constantinescu, *Institutul sud-est european*, în „Boabe de grlu”, an II (1931), nr. 9, p. 507–514

^{25 bis} Profesor suplinitor la Liceul Național din Iași (1896–1901), profesor agregat suplinitor la catedra de geografie (1900), profesor agregat provizoriu (1 febr. 1901), profesor titular (1904). Specializări în străinătate în 1898 și 1905.

²⁶ *Anuarul Universității din București* a apărut pînă în 1942 cu o întrerupere provocată de primul război mondial. Publicația conține informații abundente despre instituția bucureșteană, informații care au fost valorificate substanțial în cuprinsul prezentului studiu. Studierea istoriei Universității din București a reprezentat o preocupare de cîteva decenii (cf. Ion Gh. Șendrulescu, *Universitatea din București în istoriografia românească*, în *Analele Universității București, istorie*, t. XXXVIII (1989), p. 55–58). O primă sinteză este vol. *Universitatea din București 1864–1964*, București, 1964. În 1977 apare primul volum din lucrarea colectivă *Istoria Universității din București*. Lucrarea era programată să apară în 3 volume. Mai recent cf. Ovidiu Bozgan, *The University of Bucharest 1864–1989*, în *A.U.B istorie*, t. XXXVIII (1989), p. 39–54

Dimitrie Bungețeanu, Dragomir Hurmuzescu, C.I. Istrati, Alexandru Vitzu, Gheorghe G. Longinescu, Ludovic Mrazek, Sabba Ștefănescu, Dimitrie Voinov, N.Dănilă, Sava Atanasiu, Ion Athanasiu, Emanoil C. Teodorescu, Ermil Pangratii. Grigore Ștefănescu²⁷, profesor al Universității încă din 1864, este fondatorul științei geologice românești și organizator în 1867 al muzeului de mineralogie și geologie al Universității (dintr-o serie din colecțiile acestui muzeu va rezulta *Muzeul de istorie naturală*, celebru prin numele lui Grigore Antipa care-l va conduce din 1894). Dimitrie Brândză, care și-a dedicat întreaga viață botanicii, este reorganizatorul *Grădinii Botanice* (creată în 1860 la insistențele lui Carol Davila) și întemeietorul *Institutului botanic* în 1891 (clădirea impunătoare a acestuia, terminată în 1892, a fost distrusă de bombardamentele aeriene din aprilie 1944)²⁸. Nicolae Coculescu (suplineste catedra de geodezie și astronomie în 1895, profesor provizoriu în 1896, profesor titular din 22 ianuarie 1899) a fondat în 1908 *Observatorul astronomic*²⁹, Ludovic Mrazek (doctor în fizică la Geneva, profesor provizoriu în 1894, profesor titular în 1898 la catedra de cristalografie, mineralogie și petrografie) remarcabil cercetător al problemei petrolului, a pus bazele *Institutului geologic al României* în 1906, dezvoltare a *Biroului geologic* creat sub auspiciile Academiei Române în 1882³⁰. În 1892 a fost înființat de către Alexandru Vitzu *Institutul de fiziolgie*³¹. Neobositul organizator care a fost Constantin I. Istrati, cel care a animat *Societatea română de științe*, care a înființat *Asociația pentru înaintarea științelor în România* și care s-a evidentiat în calitatea sa de comisar al *Expoziției Generale Române* din 1906, expresie a geniului creator și a solidarității poporului român, pune fundamentele *Institutului de chimie* al Universității (1906)³². În domeniul fizicii se reliefază personalitatea lui Dragomir Hurmuzescu care recent transferat de la Universitatea din Iași înființează și organizează *Institutul electrotehnic universitar* în 1913—1914³³. Gheorghe Tîțeica este unanim considerat drept creatorul școlii matematice românești³⁴.

Universitatea din București s-a distins și prin excepționala școală românească de medicină recunoscută grație unor realizări de pionierat pe plan internațional. Dintre cadrele didactice care au activat la facultatea de medicină înainte de primul război mondial amintim pe: Carol Davila, Nicolae Turnescu, Iacob Felix, Alexandru Sutzu, Constantin Dumitrescu Severeanu, Mihail Petrini-Galați, Victor Babeș, George Assaky, Thoma Ionescu, Nicolae Kalinderu, Gheorghe Marinescu, Ioan Cantacuzino, Alexandru Obregia, Nicolae Manolescu, Nina Minovici, Stefan

²⁷ Miltiade Filipescu, *Un mare înaintăs al geologiei românești: Gregoriu Ștefănescu*, București, 1956; *Personalități*, p. 377—378; I. Lepș, *Muzeul de istorie naturală*, în „Boabe de grâu”, an II (1931), nr. I, p. 8—20

²⁸ Traian Săvulescu, *Incepurile științei în România: Botanica*, București, 1943 Emil Pop, *Figuri de botaniști români*, București, 1967

²⁹ I. M. Ștefan, V. Ionescu Vlășeanu, *Momente și figuri din istoria astronomiei românești*, București, 1968

³⁰ Mircea Ilie, *Figuri de geologi români*, București, 1957

³¹ *Personalități*, p. 408

³² I. Jianu, C. Vasiliu, Dr. C. I. Istrati, București, 1964

³³ Victor Marian, *Figuri de fizicieni români*, București, 1969

³⁴ Arh. M.U.B. fond Gheorghe Tîțeica

Minovici, I. Bruckner, V. Sion, I. Nanu-Muscel, Constantin Angelescu (născut la Craiova, la 12 aprilie 1869, profesor agregat definitiv la catedra de clinica I^a chirurgicală, profesor titular la 1 iulie 1906, cunoscut ministru al instrucțiunii publice în perioada interbelică), Dimitrie Gerota. Într-o posibilă selecție menționăm pe Victor Babeș, care se identifică cu activitatea *Institutului de patologie și bacteriologie*, creat de el în 1887³⁵, pe Gheorghe Marinescu, numit la catedra de neurologie a facultății în 1897 și care este fondator în această ramură medicală prin celebra lucrare din 1909 despre celula nervoasă³⁶, pe Mina Minovici, care creează în 1892 primul *Institut medico-legal* din lume³⁷, pe Ioan Cantacuzino³⁸ care întemeiază laboratorul de medicină experimentală (1901), nucleul *Institutului de seruri și vaccinuri* (1921) și pe Thoma Ionescu, fondatorul școlii chirurgicale românești și care înființează în 1895 *Institutul de anatomicie topografică și chirurgie experimentală și operatorie*. Mihail Petrin-Galatz înființează în 1901 *Societatea pentru Profilaxia Tuberculozei*, în același luind ființă primul dispensar antituberculos în cadrul spitalului Colțea.

Cursul ascendent al Universității din București, realizările deosebite în domeniile cercetării și predării academice, justificau existența tuturor atributelor proprii instituției universitare, cum ar fi dreptul de a acorda titlul de doctor. În această privință, prima facultate care va decerna titlul de doctor va fi facultatea de medicină, cu începere din anul 1888. Din anul universitar 1905–1906, facultatea de litere și filosofie a fost abilitată pentru acordarea doctoratului, urmată în anul universitar 1908–1909 de facultățile de drept și de științe, iar din 1913–1914 și de Școala superioară de Farmacie care era atașată facultății de medicină.

Indiscutabil, în consonanță cu acest valoros corp profesoral care manifesta abnegație pentru instruirea tinerelor generații, studenții Universității din București își puteau asigura o pregătire corespunzătoare epocii respective. În anul universitar 1864–1865 urmău cursurile numai 123 studenți. Ulterior numărul acestora a sporit considerabil, ajungînd în anul universitar 1906–1907 la cifra de 4280 studenți. Era normală apariția unei mișcări studențești care se manifesta în planul activităților specifice, dar și pe un plan mai larg în contextul vieții social-politice a țării. O trăsătură definitorie a mișcării studențești din România o constituie democratismul, angajarea militantă în lupta pentru realizarea unității naționale și a reorganizării societății românești pe bazele justiției sociale. Prima societate studențească a fost *Societatea studenților în medicină* creată în ianuarie 1875. La începutul secolului XX au luat ființă alte asociații studențești pe criteriul specialității, pe facultăți sau cu profil bine determinat. Astfel, Senatul universitar a recunoscut drept legale următoarele organizații: *Societatea studenților în teologie* (1900), *Societatea studenților de la facultatea de științe* (1900), *Societatea studenților de la litere și filosofie* (1902), *Societatea studenților în drept* (1903), *Socie-*

³⁵ Mihai Neagoe Basarab, *Pe urmele lui Victor Babeș*, București, 1988

³⁶ Personalități, p. 231–232

³⁷ N. Ioanid, B. Anghelescu, *Frații Minovici*, București, 1970

cf. I. M. Ștefan, Edmond Nicolau, *Scurtă istorie a creației științifice și tehnice românești*, București, 1981

*tatea studenților de la farmacie (1904), Junimea studioasă medicală (1910), Societatea Sportul Studențesc (1916). Maturizarea mișcării studențești s-a reflectat în tendințele tot mai accentuate de centralizare a acesteia la nivel național, fapt realizat în 1880, cind, în urma congresului studențesc de la Focșani din septembrie a luat ființă *Asociația generală a studenților din România*. Începînd cu această dată studenții au organizat aproape periodic congrese care dezbatereau atât probleme studențești, precum asistența socială, organizarea studiilor, cît și probleme de interes mai larg, național. Studenții bucureșteni s-au distins prin participarea, în calitatea de voluntari, la războiul de independență din 1877–1878, în special în serviciul sanitar. O pagină glorioasă din istoria studențimii bucureștene a constituit-o solidaritatea acesteia cu mișcarea de eliberare națională a românilor din Transilvania și din alte provincii istorice românești aflate sub dominația imperiilor limitrofe. În această ordine de idei trebuie subliniat rolul studenților bucureșteni la fondarea *Ligii culturale*. La 16 octombrie 1890 are loc prima întrunire a studenților Universității din București care a protestat vehement față de politica de deznaționalizare practicată de autoritățile maghiare în Transilvania. La 26 octombrie 1890 s-a dat citire publică documentului intitulat „Memorandum studenților universitari din România privitor la situația românilor din Transilvania și Ungaria”, care atragea atenția întregii Europe asupra situației intolerabile a românilor din monarhia austro-ungară. S-a luat decizia înființării unei societăți care să militzeze pentru strîngerea relațiilor dintre românii de pe ambele versante ale Carpaților și pentru informarea opiniei publice europene asupra practicilor de alienare națională. Din comitetul *Ligii pentru unitatea culturală a tuturor românilor*, ales la 17 decembrie 1890, făceau parte studenții care au avut inițiativa acestor manifestații, între care S.Mehedinți, P.P.Negulescu, G.Murnu, M.Dragomirescu. La 24 ianuarie 1891 s-a inaugurat în cadrul unei solemnități desfășurate în aula Universității Liga culturală care, pentru a se sublinia caracterul ei universitar, avea ca președinte pe rectorul Alexandru Orăscu³⁹. La congresul studențesc de la Roman (1892) care a reunit și pe reprezentanții studenților români de la universitățile din Cernăuți, Cluj, Budapesta, Viena, Graz au fost puse bazele *Asociației generale a studenților universitari români din țară și din provinciile subjugate*, titulatură semnificativă. În perioada neutralității, studenții bucureșteni au militat activ la congresele de la Galați (1915) și București (1916) pentru făurirea României unitare, pentru intrarea României în război de partea Antantei. De altfel, această opțiune politică era împărtășită și de cadrele didactice ale Universității din București⁴⁰.*

Pentru întregirea imaginii a ceea ce însemna Universitatea din București la capătul a 50 de ani de existență, o prezentare sistematică a organizării studiilor și a titularilor catedrelor care reprezintă nume sonore în cultura și știința țării noastre este justificată⁴¹. În anul universitar 1914–1915 facultatea de științe avea 21 de catedre pe lîngă acestea func-

³⁹ Barbu Theodorescu, *Date istorice din viața Ligii*, în „Boabe de grâu”, an I (1930), nr. 8, p. 457–463; idem, *Rolul tineretului universitar în înțemeierea Ligii culturale*, în *Anuarul Universității din București 1929–1930*, p. 323–328.

⁴⁰ Maria Totu, Ioan Scurtu, Doina Smărcea, *Din istoria mișcării democratice a studenților din România*, București, 1985.

⁴¹ *Anuarul Universității din București 1914–1915*, București, 1915.

ționind laboratoare, seminarii și institute unde studenții luau contact direct cu materiile predate în amfiteatre. Științele matematice dispuneau de catedra de algebră superioară și teoria numerelor — titular Traian Lalescu —, de catedra de calcul diferențial și integral — titular Anton Davidoglu care a fost primul rector al Academiei de Înalte Studii Comerciale și Industriale între 1913—1918 —, de catedra de geodezie și astronomie — titular Nicolae Coculescu, director al Observatorului Astronomic — de catedra de geometrie analitică — titular Gheorghe Tițeica —, de catedra de geometrie descriptivă — titular Ermil Pangrati —, de catedra de mecanică ratională și experimentală — titular Dimitrie Pompeiu — și de catedra de teoria funcțiilor ocupată de David Emmanuel. Fizica era reprezentată prin catedra de gravitate, clădură și electricitate — titular Dimitrie Bungețeanu, deținătorul primului titlu de doctor în fizică, obținut în România la Universitatea din București —, prin catedra de fizică moleculară, acustică și optică, unde profesa Constantin Micleșcu și prin catedra de aplicație a căldurii și electricității ilustrată din 1913 de Dragomir Hurmuzescu. Acesta întemeiașe Institutul Electrotehnic Universitar în cadrul căruia se predau cursuri de electricitate, electrotehnică, măsuri electrice, centrale electrice, aparate și mașini electrice, ultimul curs fiind ținut de inginerul Dimitrie Leonida, entuziasmat promotor al introducerii științei în economia națională, fondatorul Muzeului tehnic în 1909. Existau 4 catedre de chimie și anume: catedra de chimie deținută de C.I. Istrati, fondatorul școlii naționale de chimie împreună cu ieșeanul Petru Poni, catedra de chimie anorganică — titular Gheorghe G. Longinescu —, catedra de chimie agricolă — titular Alexandru Zaharia, întemeietorul școlii românești de chimie alimentară — și catedra de chimie tehnologică — titular N. Dănilă. Integrat Universității funcționa Institutul de chimie care dispunea de 4 laboratoare, director fiind C.I. Istrati. Secției științelor naturii fi revineau 6 catedre: catedra de anatomicie și fiziologie vegetală — titular Emanoil C. Teodorescu —, catedra de botanică — titular Mihail Vlădescu directorul Institutului Botanic și al Grădinii Botanice —, catedra de cristalografie, mineralogie și petrografie, condusă de Ludovic Mrazek, directorul Institutului geologic, catedra de fiziologie generală și comparată, deținută de Ioan Athanasiu, directorul Institutului de fiziologie animală, catedra de geologie — titular Sava Atanasiu, catedra de morfologie generală și zoologie — titular Dimitrie Voinov, la această catedră fiind prevăzută o conferință ținută din 1912 de Andrei Popovici — Bîznoșanu (care, în 1922 a înființat stațiunea biologică de la Sinaia) și catedra de paleontologie ocupată de Sabba Ștefănescu. Numărul studenților de la facultatea de științe în anul universitar 1914—1915 a fost de 231.

La facultatea de litere și filosofie existau în același an universitar analizat 20 de catedre și o serie de seminarii și institute dispuse astfel: catedra de etică, estetică și sociologie — titular I. Rădulescu-Pogoneanu —, catedra de istorie și enciclopedia filosofiei — titular P.P. Negulescu —, catedra de pedagogie și istoria pedagogiei deținută de C. Dimitrescu—Iași, directorul Seminarului Pedagogic Universitar, catedra de psihologie, logică și teoria cunoașterii ocupată de Constantin Rădulescu—Motru, creatorul laboratorului de psihologie experimentală în 1906, catedrele de filologie greacă și latină deținute de Dimitrie Burileanu și, respectiv de

Dimitrie Evolceanu, următoare de filologie modernă formată din catedra de filologie romanică cu privire specială la filologia română — ilustrată de personalitatea lui Ovidiu Densusianu —, din catedra de istoria literaturii române — titular Ion Bianu, primul profesor al Universității din București de această specialitate de la înființarea acestei catedre în 1901 —, din catedra de literatură română — titular Mihail Dragomirescu, conferențiar Eugen Lovinescu —, din catedra de limbă și literatură franceză — titular Charles Drohuet (născut la Birlad în 1879) —, din catedra de limbă și literatură germană condusă din 1908 de Simion Măndrescu, fondatorul germanisticii românești, din catedra de limbă și literatură italiană creată în 1913 — titular Ramiro Ortiz. Secțiunea istorică^{41 bis} avea următoarea structură: catedra de arheologie — titular George Murnu, catedra de istorie antică și epigrafie — ocupată de Vasile Pârvan, directorul Muzeului național de antichități din 1910, integrat catedrei, catedra de istoria civilizației bizantine — titular Constantin Litzica, catedra de istoria evului mediu și modern deținută din 1894 de Nicolae Iorga, directorul Institutului sud-est european, catedra de istoria românilor — titular Dimitrie Onciu, directorul general al Arhivei Statului între 1900—1923 —, catedra de limbi slave — titular din 1892 Ioan Bogdan —. La acestea se adăugau catedra de istoria artelor, profesor Alexandru Tzigara Samurcaș și catedra de geografie ocupată de Simion Mehedinți. Totalul studentilor înscriși la facultatea de litere și filosofie era de 486.

Facultatea de medicină, inclusiv învățămîntul farmaceutic, se bucura de renume intern și internațional, conferit de somitățile în materii medicale care depuneau aici activitate didactică. Activitatea didactică era organizată în 34 de catedre, numeroase laboratoare, clinici, institute și anume: catedra de analiza alimentelor și băuturilor — August Poltzer, catedra de anatomie descriptivă — Paul Petruini, catedra de anatomie patologică și bacteriologie — Victor Babas, catedra de anatomie topografică — Dimitrie Gerota, catedra de chimie analitică — Ștefan Minovici, catedra de chimie medicală — Nicolae Athanasescu, catedra de clinica bolilor mintale — Alexandru Obregia, catedra de clinica bolilor nervoase și electroterapie — Gh. Marinescu, catedra de clinica bolilor urinare — P. Herescu, catedre de clinică chirurgicală deținute de Thoma Ionescu, Constantin Angelescu și Ernest Juyara, catedra de clinică chirurgicală infantilă și ortopedie — I. Bălăcescu, catedra de clinică dermatologică — Mihai Petruini — Galați, 3 catedre de clinică medicală conduse de George Stoicescu, Ștefan Buicliu — Christea și Ion Manu — Muscel, catedra de clinică obstetricală — Nicolae Gheorghiu, catedra de clinică și patologie infantilă — Nicolae Thomescu, catedra de clinică terapeutică — Anibal Teohari, catedra de farmacologie — Dimitrie Ionescu, catedra de farmacie clinică și galenică — Mihail Georgescu, catedra de fiziolologie — Nicolae Paulescu⁴² (descoperitorul pancreinei în 1921, în 1923 premiul Nobel pentru medicină acordat altor doi medici canadieni pentru descoperirea aceleiași substanțe denumită de ei insu-

^{41 bis} Ovidiu Bozgan, *Din istoricul Facultății de Istorie din București, în A.U.B.*, Istorie, an LXXIX (1990), p. 93—94

⁴² Personalitate, p. 300—301

lină), catedra de igienă — V. Sion, catedra de histologie — I. Brückner, catedra de laringologie — Eugen Felix, catedra de medicină experimentală — I. Cantacuzino, catedra de medicină legală — Mina Minovici, catedra de medicină operatorie — Athanasie Demosthene, catedra de oftalmologie — D. Stănculescu, catedra de patologie chirurgicală — Grigore Romniceanu, catedra de patologie generală — George Proca, catedra de patologie medicală — Toma I. Tomescu, catedra de zoologie medicală — Ștefan Sihleanu și o conferință de radiologie medicală deținută de George Severeanu. Facultatea de medicină era frecventată de 1215 studenți.

Facultatea de drept⁴³ avea la acea dată 19 catedre, o parte din acestea dispunind cu începere din 1910 de seminarii. Existau 3 catedre de drept civil, catedre de drept comercial, de drept constituțional și administrativ, de drept internațional și natural public, de drept penal, de economie politică, de finanțe și statistică, de istoria dreptului public și privat în general și cu referințe la vechiul drept românesc cum era titulatura catedrei, de procedura dreptului civil, două catedre de drept roman, precum și 6 catedre ce realizau cursuri pentru doctoranzi în științele juridice. Dintre cadrele didactice de la facultatea de drept care furnizau un substanțial contingent de oameni politici, un loc distinct il ocupă Nicolae Titulescu, Emanoil Antonescu, Istrate Mițescu, Dimitrie Alesandrescu, Alexandru Cerban în domeniul dreptului civil, Mihail Pașcanu, Constantin Nacu, Toma Stelian în dreptul comercial, Constantin Dissescu, Anibal Teodorescu, Paul Negulescu în specialitatea dreptului constituțional și administrativ. Constantin Stoicescu și Ștefan Longinescu redutabili în dreptul roman, Valerian Urseanu, Petre Missir și Gheorghe Danielopolu fondatorii școlii românești de drept internațional, Gh. Gh. Mironescu în filosofia dreptului și penalistul Ion Tanoviceanu în temeieroul statisticii criminale. În anul universitat 1914—1915, facultatea de drept a avut 1210 studenți. A cincea facultate a Universității din București, cea de teologie, avea 9 catedre, dispunea de un corp profesoral, adevarat pregătit specificului facultății, dintre care amintim pe Badea Cireșeanu, Dumitru Boroianu, Ioan Mihăilescu, Ion Popescu—Mălăești, Nicolae Dobrescu, titularul catedrei de istoria bisericii române înființată în 1906 și avea un număr de 278 de studenți.^{43 bis}

Numărul total al studentilor care s-au inscris la Universitatea din capitala țării în 1914—1915 a fost de 3420, la care se adăugau 30 de doctoranzi. Enumerarea planurilor de studii și a profesorilor universitari demonstrează imensul potențial cultural și științific al Universității din București susținut și de o intensă activitate publicistică, majoritatea corpului didactic fiind angrenat în conducerea și animarea principalelor reviste culturale și științifice care se editau la acest început de secol în România. Sunt argumente care motivează afirmația că Universitatea din București era principala instituție de învățămînt și cercetare a națiunii române.

La 1/13 martie 1914 Senatul universitar a luat hotărîrea aniversării solemne a semicentenarului Universității din București, pentru oc-

⁴³ *Istoria dreptului românesc*, București, 1987, vol. II₂.

^{43 bis} Pentru detalii referitoare la cele 2 facultăți cf. Ovidiu Bozgan, *Universitatea din București 1864—1990*, p. 23—24.

tombrie același an. Pentru organizarea acestui jubileu se formase o comisie compusă din Thoma Ionescu, Nicolae Iorga, Constantin Rădulescu-Motru, C.I. Istrati, Gheorghe Tîțeica, Victor Babeș și alții care a decis, între altele, editarea istoricului instituției. Declansarea marelui război, în vara anului 1914, a anihilat această inițiativă generoasă⁴⁴.

MOMENTS DE L'HISTOIRE DE L'UNIVERSITÉ DE BUCAREST PENDANT L'INTERVALLE 1864—1940 (I)

Résumé

L'auteur utilise un riche bibliographie et des documents relevant des archives du Musée de la l'Université, institution créée en 1967, pour retracer l'histoire de l'Université de Bucarest, pendant la période de développement intense, de 1864 jusqu'en 1940, année après laquelle la Roumanie connaîtra le long d'un demi siècle des expériences politiques totalitaires qui auront des conséquences dramatiques sur la destinée de l'université bucurestoise. Au début de l'étude, on passe en revue l'histoire de l'enseignement supérieur en Roumanie au Moyen Âge, dans le contexte de l'Europe orientale et centrale, et on y insiste sur le moment 1694, lorsque fut fondée l'Académie princière de Sf. Sava de Bucarest. Un autre moment important est l'année 1818, quand Gheorghe Lazăr crée l'enseignement supérieur bucurestois en roumain, dans les conditions où, à l'Académie susmentionnée, on enseignait en grec. Les progrès continus de l'école roumaine dans la première moitié du XIXe siècle menèrent nécessairement à la constitution de l'Université de Bucarest en juillet 1864, à l'époque du règne de Alexandru Ioan Cuza. Au début, celle-ci comptait trois facultés : de lettres et de philosophie, de droit et de sciences. Ultérieurement s'y ajoutèrent la Faculté de médecine (1869) et la Faculté de théologie (1884). À l'Université de Bucarest, dans le corps enseignant fonctionna l'élite culturelle et scientifique de la Roumanie des XIXe — XXe siècles, créateurs d'écoles dans divers domaines relevant des sciences humaines et des sciences exactes. De nombreux membres du corps enseignant de l'université fondèrent de instituts de recherche qui transformèrent la capitale du pays en un centre incontestable de la culture et de la science roumaines. Parmi ceux ci on mentionne : l'Institut de bactériologie et de pathologie créé par Victor Babeș en 1887 ; l'Institut botanique, créé par Dimitrie Brândză en 1891 ; la Fondation universitaire Charles Ier, créée en 1891 ; l'Institut médico-légal fondé par Mina Minovici en 1892, l'Institut de géologie de Roumanie créé en 1906 par Louis Mrazek ; l'Observatoire astronomique fondé en 1908 par Nicolas Coculesco, l'Institut électrotechnique universitaire, créé par Dragomir Hurmuzescu en 1913 ; l'Institut sud-est européen créé par Nicolas Iorga, Vasile Pârvan et Gheorghe Munteanu-Murgoci en 1914 etc. Au cours de l'année universitaire 1913 — 1914, l'Université de Bucarest comptait 103 chaires et 3420 étudiants et fonctionnait selon la loi de l'enseignement secondaire et supérieur de 1898 (élaborée par Spiru Haret, professeur de mécanique à l'Université, le plus grand ministre de l'enseignement de notre pays) et modifiée en 1912.

⁴⁴ Anuarul Universității din București 1913—1914 București, 1915, p. 3—4

CARTE ȘI SOCIETATE ÎN BUCUREȘTI LA ÎNCEPUTUL EPOCII MODERNE

MARIUS OPREA

Schopenhauer numea cartea „memoria hîrtie a umanității”. De altfel aproape instantaneu cîvîntul *carte* ne trimitе nu la corespondentul obiectual-real, ci la mesajul pe care ea îl cuprinde. Este o mentalitate „ne-mișcată” de-a lungul drumului de la tabu și caracterul inițiatic pînă la dedublarea culturală a lumii concrete într-o alta a ideilor, personajelor, cifrelor, a marilor teorii și micilor pasiuni; descurajînd și incitînd totodată, cartea a impus o considerație de care puține obiecte din preajmă se bucură din partea omului. Căci, înainte de toate, cartea este un obiect — presupune materie primă, tehnică de producție, difuzare, instituții de conservare și altele, punînd în mișcare un întreg mecanism social. Este nu numai imbold pentru progresul general stimulat de lumea ideilor, dar îl și reflectă în concreta ei: o carte frumos alcătuită oglindește o epocă prosperă.

De multe ori determinațiile, „rădăcinile” cărții sunt un indice real al unui stadiu de dezvoltare, vorbind mult mai mult despre lumea în care s-a născut și cu o mai mare pregnanță decît a făcut-o vreodată pagina tipărită. Vorbind despre fabricanți de hîrtie, despre puternici ai vremii, negustori, tipografi, tîrgoveți, tărani, despre molime, scumpiri de prețuri, oameni înțelepti sau războaie, despre toți și toate la un loc, pe măsură ce ea se apropiie de cuprinderea copertelor imaginea pe care a parcurs-o se încheagă, întărindu-ne ideea că odată cu tipărireua cartea nu începe, ci mai degrabă se apropie de încheierea unei călătorii. Încercînd să-i jalonăm drumul, începînd ca pastă de hîrtie și încheiat sub ochii și în atitudinea cititorului, ne-am servit de un spațiu și timp anume: Bucureștiul începutului de ev modern. Aici nu lipseau condițiile: fabrici de hîrtie, tipografii, oameni întreprinzători care să făurească o punte între cele două așezăminte. Pe de altă parte, fondul arhivistic al Mitropoliei Tării Românești ne-a oferit o bogăție documentară neașteptată (completată, cum e firesc, și cu alte surse sau lucrări). Toate acestea ne-au întărit convingerea că prin cercetarea determinațiilor ei, cartea a devenit — într-un mod neașteptat — un pretext pentru a cunoaște mai bine o lume, o epocă.

I. ÎNAINTEA CĂRȚII

Bucureștiul sfîrșitului de veac fanariot era un mare consumator de hîrtie. Ca peste tot, intensificarea circulației banului — semn vizibil al unor modificări structurale în societate — antrena o nouă mentalitate, o nevoie de consemnare, de birocrație care conferea siguranță inves-

tiției; iar suportul nu putea fi decât unul : hîrtia. În cancelaria Curții sau la judecătorii, în piețe, biserici, hanuri sau mahalalele orașului oameni de cele mai diverse categorii, în urma celor mai variate imbolduri scriu (sau pun pe alții să scrie). Pe lîngă folosirea ei în sfera oficială ori privată ca suport al inscrișurilor de tot felul — și numărul acestora, al celor păstrate pînă azi e impresionant — hîrtia a fost legată la începuturile pătrunderii ei în Țara Românească de meșteșugul tiparului¹, care a impus-o definitiv — cererea ei crescînd rapid în măriile interesate într-un salt canticativ comparabil cu cel de la manuscris la tipăritură. Si nici la sfîrșitul secolului XVIII, aşa cum vom vedea, tipografia bucureșteană nu era un consumator de neglijat.

Tot în această vreme ponderea satisfacerii pieței cu acest produs prin importuri a fost parțial echilibrată de producția internă. Într-un hrisov dat de Alexandru Ipsilanti în august 1776 fraților Lazari din Iași se amintește că la acea dată meșteșugul era cunoscut, „începîndu-să harturghii, adecă facere de hîrtie, una ce s-au făcut în apa Colentinii pe moșia Fundeni” cu opt ani mai înainte². Atelierul încă funcționa cînd prin documentul citat cei doi frați primeau privilegiul de a mai deschide unul „la apa Leuta pe moșia Batiștei, jud. Prahova”³. O moară de hîrtie se pare că funcționa în București la 1783 pe Dîmbovița⁴; ne vom opri însă mai pe larg în cele ce urmează asupra „fabricii de hîrtie” de pe apa Sabarului, la Ciorogîrla, pusă în funcțiune sub Alexandru Moruzi, spre a vedea cum se instala un astfel de așezămînt și cum se fabrica hîrtia atît de necesară orașului și întregii țări, oamenilor și cărților.

Această necesitate conferea direct și eficiența unei atari investiției. În privilegiile acordate fabricilor de hîrtie la sfîrșitul secolului XVIII inițiativa ctitoririi era solid argumentată economic : se creea o sursă de „bîvșug” și prestigiu pentru țară, care astfel „nu numai să nu aibă trebuință de lucruri ce vin din părți străine, ce încă să cîștige cu vremea, trimînd și alte părți și să pricinuiască înlăuntrul ei eftinătate”⁵. Disponibilitatea, odată recunoscută și reclamată, se trecea de la faza „discursului oficial” la complexul de inițiative care să o facă posibilă. Prima acțiune era alegerea locului potrivit pentru instalarea așezămîntului. În acest scop, încă în 1787 printre-un pitac Nicolae Mavrogheni⁶ orînduia pe vornicul de Țara de Sus Nicolae Filipescu și pe vornicul obștirilor Golescu să găsească vad spre a se pune fabrica de hîrtie. Lucărările, întîrziate din cauza războiului, începeau nu cu mult înainte de 18 august 1793 pe apa Sabarului, în cuprinsul moșiei Ciorogîrla. Domnia

¹ V. A. Urechia, *Istoria românilor*, tom II, p. 168.

² Ibidem, tom I, p. 95.

³ Ibidem.

⁴ Matei D. Vlad, *Istoria medie a României (1711—1821). Note de curs.* Tipografia Universității București, 1979, p. 63. Dealtfel un plan cartografic sprinjînă această posibilitate, arătînd în cuprinsul orașului patru „mollae aquariae” pe apa Dîmboviței, una la nord de Văcărești, alte două cam în dreptul bisericii Sf. Nicolae-Tabaci, iar a patra la nord de biserică Sf. Elefterie (aproxiimativ pe locul unde se va înființa spre sfîrșitul veacului postăvaria de pe moșia Grozăvești). Planul nu specifică destinația morilor. (cf. I. Ionescu, *Planul cartografic inedit al orașului București din anul 1770, în „Studii”*. Revistă de istorie, an XII, nr. 5/1959, p. 123 și urm.)

⁵ V. A. Urechia, *op. cit.*, tom VI, p. 689.

⁶ La V. A. Urechia apare greșit Alexandru Ipsilanti (*Ibidem*, tom VII, p. 112).

numise și un epistat, responsabil cu supravegherea lor. Amenajările hidrotehnice ridicau probleme, vătaful de divan se vede nevoit să meargă „în josul apei împreună cu meșterii ce au știință” pentru a rezolva o jalbă a riveranilor, cărora li s-au inundat moșiile și morile în urma lucrărilor de instalare a fabricii⁷, iar acestea sînt întrerupte o vreme și reluate în 1795. Între timp, cu un an înainte, țara trecuse printr-o violentă epidemie de ciumă – care dăunase și ea ritmul ridicării construcției.

Cheltuielile prilejuite de investiție sînt cele care pot da o idee despre dimensiunile fabricii. O clauză din privilegiul acordat ei în 16 ianuarie 1796 de Alexandru Moruzi stipulează ca Mitropolia să preia așezămîntul pentru că nu are în grija și tipografia țării, fiind datoare să răscumpere jumătate din suma ce a fost necesară „izvodirii și întregirii fabricei”⁸. Într-o „insămnare” din arhiva mitropolitană privind aceste cheltuieli sînt menționați 18200 taleri trimisi la „cămara domnească pentru că cheltuiala au mers la ridicarea fabricii și la celealte trebuincioase ale ei”⁹, deci construcția a costat în jur de 36400 taleri! O sumă mare: comparativ, atunci o oca de mălai era 2 parale, una de fasole 6 iar una de carne 8 parale pe piață bucureșteană, iar o echipă numeroasă de zidari împreună cu una de dulgheri erau plătite pentru munca lor de două luni jumate cu 1350 taleri¹⁰.

Pe lîngă acești bani, Mitropolia se vede nevoită să răscumpere printr-o serie de tranzacții și moșia pe care se ridicase fabrica, mai cheltuind încă 14300 taleri¹¹; fapt interesant, fostul proprietar al locului își cumpără la 10 mai 1796 două rînduri de case în București, unde se stabilește definitiv¹².

Nu vom mai insista aici asupra ridicării așezămîntului¹³. În orice caz, pe 10 iunie 1796 la Sabar se putea vedea „curtea ce are acum fabrica”, zăgazul și roata morii, precum și „casa fabricii” cu ziduri de piatră lîngă care se păstra un loc viran unde „nu iaste făcută pînă acum vreo na-mestie”, dar este trebuincios pentru „cele ce sînt a să face (aici) ca la un lucru domnesc”¹⁴. Dealtfel primele căruțe porneau deja spre oraș pe „dru-mul dărvărilor”, cărind topuri de hîrtie marcată cu filigranul noului atelier, care înfățișa însăși stema țării^{14bis}.

Pentru a ne lumina asupra procesului tehnologic de fabricare a acestui produs, elocvente sînt versurile unui fabricant de hîrtie din occidentul medieval, Hans Sachs: „În moara mea aduc cîrpe de-a gata/ Iar apa multă îi învîrte roata;/ Întreagă nici o cîrpă nu mai scapă,/ Și-apoi adaug în pastă multă apă./ Acum fac foi, iar dac-ăștepți puțin/ Le storc cu presa de apa ce-o conțin/ Apoi le-atîrn să se usuce-n soare/ Să iasă

⁷ Ibidem, tom VI, p. 688.

⁸ Ibidem, p. 690.

⁹ Arh. St. București, fond Manuscrise, nr. 128, f. 436 (în continuare: Arh. St. București, ms. —, f. —)

¹⁰ Arh. St. București, ms. 161, f. 98—102.

¹¹ Arh. St. București, ms. 128, f. 436.

¹² George Potra, *Documente priujoare la istoria orașului București (1634—1800)*, Edit. Academiei, București, 1982, dec. 339.

¹³ Făcută în cursul anului 1795, cînd fostul proprietar din cauza lucrărilor nu poate aduna „bucatele” de pe moșie, drept care și va primi o despăgubire de 300 taleri (Arh. St. București, ms. 128, f. 436).

¹⁴ Arh. St. București, ms. 128, f. 438.

^{14 bis}

albe ca zăpada la culoare”¹⁵. De la cîrpele mahalelor la hîrtie drumul era totuși lung. La Sabar acopereau cu munca lor această distanță „40 liudi scutelnici (care) pentru slujbă să fie nedajnici de bir, ocrotiți și slobozii în toată vremea”, dați „de prin satele cele după împrejur, ca să poată urma cu înlesnire slujba și datoria lor”¹⁶. Foștii țărani birnici, ajunși liberi, devineau prin deprinderea căpătată după efectuarea repetată a unei operații din procesul de producție lucrători specializați, fabricanți de hîrtie¹⁷. Pentru reparațiile utilajelor și alte necesități lor li se adăugau „4 sălașe de țigani, meșteri de hier” care la rîndul lor scuțiți în schimbul muncii prestate de orice fel de obligație față de domnie¹⁸. Astfel, Ion, Mincu, Leontie și Ilie își ridică „fâmeile și copiii” în februarie 1796 și vin la fabrică¹⁹, unde li se da cîte „o chilă de bucate pe an” de fiecare sălaş precum și fierul trebuincios lucrului, iar cînd nu primesc nici o poruncă „își vor face singuri munca și hrana lor”. În august același an la Sabar sosea și fierarul Constantin cu ai săi, cedat de fostul său stăpin, egumenul minăstirii Golgota, în folcul harturghiei²⁰. Coordonarea lucrătorilor era sarcina unui „ipochimenu ales, om de nădejde, practicos” — domnia numise pe vătaful aprozilor de la divan în această funcție, confirmat fiind apoi și de Mitropolie. De cum aici activitatea începe, îl vedem pe proaspătul „director de fabrică” Marin Mihail luînd o măsură care arată într-adevăr bunul gospodar: fiindcă în apropiere „iaste zalhanaoa numitului Odobescu, carea aduce putoare și supărare... am găsit cu cale să-și ridice acel Ion zalhanaoa, să o mute la alt loc departe de fabrică”²¹. Alături de el mai amintim pe Dimitrie „suilgiu”, pe postelnicele Sterie, fost zapciu în Iffov, „cerut fiind de însuși suilgiul”, care precum și „alții din partea locului, oameni cu praxis asupra apei” au îndatorirea de a veghea la buna funcționare a instalațiilor hidrotehnice²². O figură aparte în acest peisaj face medicul bucureștean Constantin Darvari, pe care îl vedem cunoscînd și rețetele de fabricare a hîrtiei: la 5 februarie 1799 lucrul său la Sabar pentru „hîrtia cîtă s-au făcut pînă acum” este răsplătit cu un teren acordat de Mitropolie în mahalaua Sf. Dimitrie (Bălăceanu)²³. El doftoricea gratuit și lucrătorii „cîți s-au întîmplat după vremi a să bolnăvi”, alături poate de Iancul sin Mușat, vechi poslușnic mitropolitan, priceput în „meșteșugul tămăduirii oamenilor celor ce își scrîntesc sau frîng mîinile și picioarele”²⁴.

Părea că nimic nu poate împiedica activitatea fabricii. Dar vedem cum în 1798 domnitorul Constantin Hangerli o desființă practic: „fiindcă fabrica de hîrtie într-această vreme nu este trebuincioasă și scutelnicii ce-i are nu sint trebuincioși acolo, poruncim domnia mea să se dea la dajdie”²⁵. Pitacul e datat 9 ianuarie, cînd din cauza înghețului apei nu

¹⁵ Aurel Dimboiu, *De la piatră la hîrtie*, Edit. Științifică, București, 1964, p. 206.

¹⁶ V. A. Urechia, *op. cit.*, tom. VI, p. 689.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Arh. St. București, ms. 128, f. 435.

²⁰ Arh. St. București fond Mitropolia Țării Românești, pachet CCCXLVII, doc. 61, orig. grec. (In continuare: *Mitr.*, —/—)

²¹ Arh. St. București, ms. 128, f. 438.

²² V. A. Urechia, *op. cit.*, tom VI, p. 687. Document din 22 ianuarie 1796.

²³ Arh. St. București, ms. 158, f. 95 verso.

²⁴ Arh. St. București, ms. 143, f. 67.

²⁵ V. A. Urechia, *op. cit.*, tom VII, p. 210.

se putea lucra²⁶. Ori domnului, de o rapacitate îndeobște cunoscută, i se părea ineficace păstrarea atitor potențiali contribuabili în folosul unei întreprinderi care nu-i aducea beneficii imediate și sigure. Din nou pe tronul țării însă, ctitorul fabricii, Alexandru Moruzi îi reînnoia la 30 septembrie 1799 privilegiul, repunind-o în funcțiune²⁷. Evident, greutăți se vor fi ivit în activitate și din alte motive: aici intră în discuție neglijența, neobișnuința omului din epoca în fața unei activități care necesită o consecvență adesea „plictisitoare” în muncă nu doar pentru simplul lucrător. Și poate că față de cele mai mărunte disfuncționalități mulți se descurajau — în fond urmăreau producerea hîrtiei nu ca scop în sine, ci realizarea cîștigului de pe urma acesteia. Important este că producția s-a păstrat totuși ridicată, încît toate titlurile apărute la tipografia mitropolitană pînă în 1806 au fost tipărite pe hîrtie fabricată aici²⁸.

Din acest an țara a fost din nou transformată în teatru de război și fabrica a avut la rîndul ei de suferit. Astfel, în 13 decembrie 1806 „cînd fu pă la prinzucior” Sabarul a fost teatrul unor lupte între turci care se retrăgeau precipitat din București și populația orașului care-i urmărea, iar la sfîrșitul lunii aprilie 1807 în aceleasi locuri ”dedese Dumnezeu un potop de apă foarte mare, cît să țină Sabaru și Ciorogîrla tot una, nu să cunoștea vadul lor, iar luncile erau pline de apă”²⁹. Ghinionul fabricii, dar norocul tîrgovetilor — inundația zădărnicește manevrele turcești din zonă și recuparea capitalei. Acestea sint, cu certitudine, împrejurările în care așezămîntul ctitorit de Moruzi a dispărut³⁰. Scriindu-i domnului Caragea prin 1813, mitropolitul Nectarie ținea să amintească, vorbind despre moșia Ciorogîrla, că ea „s-au mas...cu atitea lucruri pentru întocmirea hîrtirii, care acum din pricina acastasării vremilor vătămîndu-să, au rămas numai semnile zidurilor”³¹. Ruinată pînă în temelii, fabrica dispărerea înceț din amintirea oamenilor vremii: locul în care se înălțasă odinioară mai este recunoscut într-o hotărnicie la 1815 de Nestor Craiovescu, fost mare clucer, care așeaază o piatră de hotar „pă malul Sabarului, unde au fost moara de hîrtie”³².

O serie de trăsături înscriu acest atelier în lista așezămîntelor de tip manufacturier, pe coordonatele modernității, pentru că alături de ele a contribuit la conturarea unui nou complex de caracteristici ale vieții economice, sociale și politice, a unor scopuri, motivații și atitudini, a unui alt orizont mental, manifestat atât în viața citadină cît și în cea rurală. Un ultim exemplu: *Catagrafia eparhiei Ungrovlahia* mențio-

²⁶ Un document interesant dar cuprinzînd aprecieri exagerate (este o evaluare a veniturilor moșiei fabricii făcută la 27 martie 1812 de stolnicul Constantin Predescu), sate care vor dezlañui ulterior un lung proces, ne arată că „In apa Sabarului...au și avut... stăpini aceștii moșii moară, care moară au umblat numai primăvara și toamna, iar iarna pentru înghețul apii cît și vara pentru secarea apii sta”. (Arh. St. București, ms. 157, f. 20—20 verso).

²⁷ V. A. Urechia, *op. cil.*, tom VI, p. 691.

²⁸ G. Ioanijiu, N. Costache, *Industria hîrtiei în România*, București 1923, p. 27.

²⁹ Ilie Corsu, *Cronica meșteșugarului Ioan Dobrescu* (1802—1830), extras din SAI, VIII/1966, p. 14.

³⁰ Peste ani, oferind cu chirie o moară în aceste locuri, Mitropolia atrăgea atenția arenădașului „să fie cu mare priveghere, ca să nu dea moara de vreun potop de apă sau să ardă de foc” (ms. 162, f. 132 verso). Este această ingrijorare expresia amintirii încă vii în epocă a întimplărilor care pricinuise distrugerea fabricii de hîrtie?

³¹ Arh. St. București, ms. 157, f. 34—34 verso.

³² Arh. St. București, Mitr. XXVI/14.

nează între altele la 1810 și satul Moara de Hîrtie din plasa Sabarului : „case 27, suflete parte bărbătească 43 și femeiască 46”. Se afla acolo o biserică de zid „slabă”, dar cu toate „orînduialele” bune, slujită de Ioan sin Ioan, localnic, fecior de mirean, hirotonisit în 1808, om de 35 ani, „cu citire bună, fără nici o patimă, de neam rumân”, tată a patru copii : un băiat și trei fete ³³. Iată cum prin fabricarea hîrtiei, însă de la primii pași spre izvodirea ei, carteia aduce modificări substantiale în înfățișarea locurilor cu care intră în contact, iată cum încheagă o comunitate și schimbă destinul oamenilor, cuvîntul tipărit scriind, la rîndul său, o altă istorie.

Dar pînă la atelierul tipografic hîrtia mai are de trecut prin piața orașului, ambalată în „conțuri” de 24 de file și topuri de 20 sau 30 de conțuri. Totuși nu există o măsură fixă, care să ne permită azi o evaluare a prețului, — pentru că hîrtia se vindea de fapt „după ochi”. Știm însă, spre exemplu, că la 1767 „o sută coale hîrtia bună” ³⁴ costa 1 leu și 10 parale, deci 2 colii la o para ; o coală făcea atunci cam cît un kilogram de ceapă, șase morcovii mari sau o jumătate de pîine. De asemenea, mai știm după tarifele vămilor și documentele caselor negustorești din Ardeal ce sorturi de hîrtie intrau pe piața bucureșteană ; iată : hîrtie de poștă, hîrtie de Făgăraș, de Orlat, de Bocata, de Genova, Veneția și Triest, „cercevechia”, adecă hîrtie de Franță”, hîrtie „văpsită sau poleită felurimi”, hîrtie nemțească, rusească, olandeză sau englezescă — toate acestea în diferite forme și calități, vămuite,, după vel și după alisverișul vremii” cu 3%. Piața putea fi ușor speculață, însă nu fără riscuri — fie datorate stării ei haotice, fie din pricina „neliniștii” vremurilor sau/și a catastrofelor naturale, care generau acute crize de subconsum. Cînd în 1793 ciurma face ravagii în Polonia este oprit importul hîrtiei de acolo ³⁵, iar la Galați în 1825 se înregistra hîrtie la 1 leu per 24 colii. Tot acolo era 2 lei o oca de săpun sau o cutie de rahat, 3 lei ocaua de tutun, 4 lei cea de zahăr sau piper, 5 lei una de cafea — pentru că, aflăm de la cojoacarul bucureștean Ioan Dobrescu, în acel an o gravă criză bîntuia țara, căci datorită sumelor „ce să cerea de împărătie pentru lefile ostășești” (și nu numai pentru asta) inflația se făcea puternic simțită, moneda devalorizîndu-se de trei ori ³⁶.

Dar cu toate aceste vicisitudini, lumea nu se mai putea întoarce la pergament : numai costul hîrtiei consumată de un notar din Brașov pe un an se ridică în 1799 la 5 florini ³⁷, iar în Moldova s-au imprimat în 1826 3.050 topuri de hîrtie (la care se adaugă cantitatea intrată în țară prin contrabandă, pe care o bănuim destul de importantă). Acum absența și nu prezența hîrtiei părea ceva neobișnuit. O intîlnim și în „Magasin de nouveautés et modes”, unde ieșeanul Iacob Pallady vindea hîr-

³³ Nicolae M. Popescu, *Calografie eparchiei Ungrovlahia în anul 1810. Sud. Ilfov*, București 1914, p. 28. Numele satului s-a schimbat după dispariția fabricii, devenind în epoca modernă Catiche — după numele unui boier stăpin al locurilor în a doua jumătate a veacului al XVII-lea.

³⁴ Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, Edit. Junimea, Iași 1975, p. 200.

³⁵ V. A. Urechia, *op. cil.*, tom VI, p. 267, 269.

³⁶ Ilie Corfus. *Cronica...*, p. 62.

³⁷ Filiala Arh. St. Brașov, Acte în depozit II, nr. 18140.

tie cu 7 sfânti, Abecedare cu 12, Gramatici tot cu 7, iar un vin bun de Rin cu 10 sfanți sticla.³⁸

Asigurarea cantităților de hîrtie necesare funcționării aparatului biruocratic, desfășurării activităților de răspindire a culturii prin tipografie și învățămînt, alături de importanța cotă a consumului individual nu s-au putut baza niciodată în intregime pe producția internă. Importurile s-au menținut astfel la cote ridicate și foarte ridicate, prilejuind surgeri simțitoare de monedă în afara granitelor. Cu toate aceste consecințe negative (dar nu tragic) pentru starea finanțelor și pieței autohtone comerțul cu hîrtie alături de fabricarea ei au fost, putem spune, un important factor — mijlocitor al dezvoltării instituționale, al răspândirii culturii și modernizării întregii societăți. Acest rol a schimbat radical și destinul hîrtiei : dacă la început ea era trecută între mărfurile „de Venetie” sau Lipsca, alături de articolele pretentioase ca mătăsurile, pantofii cu fir, sticluțele de parfum marca „Apa Craiesii” ori conținînd „cunoscutul” leac „Antispasmodicum”, ajunge în 1808 la prăvălia lui Neculaie Ion — să revenim la un exemplu — în tovărășia mai puțin nobilă a coților de pînză, chingilor, sticlelor cu rozol și lulelelor. Nu era un semn de desconsiderare, ci măsura înțelegerii depline a rostului ei în lumea nouă care începe să prindă contur.

2. NAȘTEREA CĂRȚII

Cîteva rînduri din „Notre Dame de Paris”, romanul lui Victor Hugo, sesizau (deși într-o viziune hiperbolizantă specific romantică) familia pe care a deschis-o în universul medieval atelierul tipografic, opus catedralei ca importantă operă a acelei epoci : „cartea va doborî edificiul... Literelor din piatră ale lui Orfeu le vor urma cele din plumb ale lui Gutenberg”. Dincolo de metafora laicizării spiritului, afirmația cuprinde și un adevăr privind aspectul universului urban, în care *magnificentă* construcției de prestigiu este treptat înlocuită de *funcționalitatea* edificiului civic (fără ca aceste trăsături să se excludă : ele sint însă dominante), proces de lungă durată în care biserică de cartier și primărie iau loc catedralei și palatului. Unde este situată tipografia pe harta acestei lumi în mișcare : se află în centrul, sau la periferia orașului și a conștiinței ? A provocat aceste schimbări, a participat la ele sau doar le-a resimțit ?

La București tiparul se transformase în decursul a cîteva generații intr-un bun prestigiu al orașului prin succesul chiar european al unor pariții de aici. Astfel, într-un scurt răstimp termenul *tipografie* nu mai naștea în geografia mentală” a tîrgovețului un semn de întrebare, nu desena doar un loc cu o destinație vagă, ci concretul existenței atelierului unde se făureau cărți — valori de renume și cu preț spiritual pentru unii, sfinte sau cu mare preț în bani pentru cei mai mulți. Tipografia are o ascendență în care se întlnesc în același spațiu mai multe paliere sociale și mentale, de la patriotismul predosloviei adresat patriotismului cititorului pînă la aprecierea insului pragmatic, de la dragostea citito-

³⁸ D. Z. Furnică, *Documente privitoare la comerțul românesc*, București, 1931, p. 371 și urm.

rului pentru carte pînă la respectul țăranului neștiutior în ale buchilor pentru fila tipărită. De aceea la începutul secolului XIX în universul urban ea detinea o poziție bine determinată; însă acum întîlnim, spre exemplu, și „circiuma tipografiei” menționată la 8 iunie 1803 ca funcționând în preajma Mitropoliei³⁹, iar prin octombrie 1812 Dimitrie Hagi Gheorghe cumpăra localul „Tipografia Veche” de la Cișmeaua lui Mavrogheni⁴⁰. Paradoxul este aparent, căci tocmai evocarea sa în astfel de „firme” constituie o dovedă a largii popularități de care se bucura: tipografia devenise un loc comun în sensul că era de toți cunoscut și totodată un loc de excepție, cu renume, bucurindu-se de prețuire nu doar în oraș, ci și în afara lui, chiar în afara granițelor țării⁴¹. Peste ani, la 22 decembrie 1859, acest proces se încheiașe: cum consemna un act purtînd data respectivă, doamna Elenca Ionescu își cumpăra un loc de casă pe „ulița Tipografiei”⁴². Astfel, în geografia urbană atelierul tipografic și-a găsit repede locul său firesc, căci el a contribuit la schimbările caracteristice unei noi epoci, acționind nu la suprafața unei realități, ci în rezorurile ei intime, modelind structuri de gîndire pentru care era necesar un alt cadru de manifestare; nu întrutotul incompatibilă cu realitățile socio-economice medievale, tipografia își putea schimba caracterul său artizanal spre a deveni o industrie reglată de mecanismul cererii și ofertei numai într-o lume pregătită să o accepte ca atare, într-o lume care acceptă astfel implicit să se schimbe pe sine. Căci fără îndoială litera de tipar acționează în acest sens la diferite palieri ale societății, cu rezultate diferite însă. Dacă dezvoltarea unui gust literar, schimbarea realizată de operațiunile scris-citit la nivel individual sau pregnantă, în ansamblul societății acțiunea tiparului este mai greu de fixat. Totuși, am putea spune că locul pe care l-a ocupat tipografia în peisajul citadin al începutului de ev modern în București, abia schițat mai sus, reflectă o opțiune a societății: de la „typografie...adecă typariu de tipăritul cărților” cum se explică odinioară într-o predoslovie⁴³ pînă la „ulița Tipografiei” drumul a fost scurt, lipsit de ezitări, ceea ce denotă că epoca și-a descoperit repede în acest meșteșug posibilitatea de a se exprima, modifica multiplica pe sine și oamenii săi în mii de chipuri și cărți, de a se „contempla în oglindă”, tipografia provocînd, participînd, resimțind totodată schimbări care consacrau o nouă realitate.

Să intrăm acum în intimitatea atelierului, urmărind o zi din activitatea sa. Din diferite mahalale ale orașului, în zori, se îndreaptă spre dealul Mitropoliei tipografiei — oameni respectați: priceperea lor, știința de carte, posibilitățile de cîștig îi așezau drept elită a lumii mărunte, în ochii căreia tipografia apare ca întreprindere respectabilă în toate sensurile cuvîntului. Unii vin de mai departe: de ani de zile tipograful Dumitru face acest drum pornind de la „podul lui Șärban vodă”⁴⁴: doar

³⁹ Arh. St. București, ms. 156, f. 115 verso.

⁴⁰ Arh. St. București, ms. 157, f. 31 verso.

⁴¹ Despre aceste apariții vezi Cornelia Papacostea-Daniolopolu, Lidia Demeny, *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană (secolele XVII—XVIII)*, Edit. Eminescu, București, 1985, p. 175—177.

⁴² Arh. St. București, ms. 151, f. 131.

⁴³ I. Bianu, N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, tom. I, p. 217—222.

⁴⁴ Arh. St. București, Mitr., CCXXII/31.

spre bâtrînețe se va muta în dealul Bărbătescului, unde își cumpărase o vie — acolo își sfîrșește și zilele⁴⁵. Zețarul Hera se află vecin cu Stanciu — amîndoi vin la tipografie din mahalaua Flămînda⁴⁶; de asemenea Chiruță, care are casă la „Podu Calicilor, afară din strajă”⁴⁷ merge la lucru alături de Radu — pînă cînd acesta se mută în mahalaua Vlădica⁴⁸. Năstase, ridicat datorită priceperii sale la rangul de logofăt (ca și Stanciu) locuia pe lîngă biserică Sf. Vineri⁴⁹. Pe lîngă cei de mai sus tipografi preoți sau călugări locuiau chiar în incinta Mitropoliei.

Să deschidem ușa atelierului : chiar de la intrare prezența ne este anunțată de un clopoțel pe care Stanciu îl cumpărase în octombrie 1806⁵⁰. Tipografii lucrează deja : în zețarie trei dintre ei culeg literele de plumb cu ajutorul unor instrumente specifice numite atunci vingălace⁵¹. Uneori lumina prea puternică îi supără — drept pentru care pun perdele la ferestrele încăperii tot în toamna anului 1806⁵². Cînd literele se termină, coboară în pivniță după altele — acolo se află „în două burie”⁵³ litera de tipar mînuită de cîteva generații de tipografi — sau toarnă cu ajutorul „instrumenturilor” unele noi⁵⁴. Pentru munca lor, Meletie, Ilie și Visarion (fețe bisericesti care în 1806 urmău aceste îndeletniciri) primeau de la Stanciu tipograful, în acea vreme „arendă” al atelierului, cîte 32 taleri pe lună⁵⁵. Alături de ei, Leontie executa frumoase gravuri în lemn (unele din acestea se păstrau încă în inventarul tipografiei trei decenii mai tîrziu)⁵⁶.

O dată zațul cules, corectat și paginat intra pe mîna pilcarului (cel care prepara cerneala), meseriaș cu o calificare inferioară (pentru că era plătit cu ceva mai puțin decît restul)⁵⁷. Îl cunoștem pe părintele Teocist care „au fost pilcariu 3 luni și 20 zile” în vara anului 1806⁵⁸. Prubariul era cel care scotea prima coală tipărită și totodată efectua ultima corecțură, după care dădea „bunul de tipar”, ducînd materialul în imprimerie. Aici, așa cum în zețarie piesa principală era litera de tipar, teascurile se bucură de o mare prețuire. La tipografia mitropolitană lucrau două, mînuite de drugari. O defecțiune a lor îl determină pe același Stanciu să apeleze la serviciul unui fierar și al unui tîmplar, plătiți pentru „a lor osteneală” cu 12 taleri, după ce cumpărase și materialele necesare reparației, în valoare de 24 taleri și 7 parale⁵⁹. „Şeful” imprime-

⁴⁵ Arh. St. București, ms. 156, f. 143 verso.

⁴⁶ Ibidem, f. 49.

⁴⁷ Arh. St. București, ms. 158, f. 164 verso.

⁴⁸ Mult mai tîrziu, în 1859, Leonca, fiica lui, vindea casa ce o avusese de zestre aici (Arh. St. București, ms. 151, f. 57—57 verso).

⁴⁹ Date privind familia acestui tipograf ne-au fost puse la dispozitie cu amabilitate de Paul Cernovodeanu, căruia îi mulțumim și pe această cale.

⁵⁰ Arh. St. București, Mitr. DLXV/13.

⁵¹ Arh. St. București, Mitr. DXVII/9.

⁵² Arh. St. București, Mitr., DLXV/13.

⁵³ Arh. St. București, Mitr., DXVII/9.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Arh. St. București, Mitr., DLXV/13.

⁵⁶ Arh. St. București, Mitr., DXVII/9.

⁵⁷ Astfel se stipula în „Așezămîntul tipografilor lucrători” din 4 octombrie 1798.

Arh. St. București, ms. 158, f. 85).

⁵⁸ Arh. St. București, Mitr. DLXV/13.

⁵⁹ Ibidem.

rici" era în această vreme Gheorghe ⁶⁰, care îl avea în subordine pe Petru. Paginile tipărite de ci erau așezate în ordine, urmând a fi apoi separate în „trupuri” de cărți. Într-un moment de răgaz, terminind de tipărit în toamna aceluiasi an 1806 o Psalmire ⁶¹, Stanciu cumpără lucrătorilor săi pepeni de 11 taleri, trecind la „împărțirea cărților”, împachetate în hirtie și legate cu sfoară după ce au fost paginate ⁶².

În atelier se aflau o mulțime de accesorii și unelte care ușurau nașterea cărții : de la linii, sule, clești, ciocane, foarfece, sfoară, carton, mojare pentru pisat pînă la ceaune, pirostrii, tingiri, vase mari, o putină pentru apă ⁶³.

Se aproape prințul, lucrul începe să treneze. Bucătarul, întors de la tîrguieli de prin piețele orașului, a lăsat în urmă una din slugile tipografiei care se luptă din greu cărind coșnița de papură cumpărată de același Stanciu ; în toamna bogată a anului 1806 e plină cu de toate ⁶⁴. Atâtă cit a durat tipărirea Psalmirei, deci pe „3 luni și 17 zile s-au plătit bucătarului 88 taleri” de către Stanciu — care a luat în acest răstimp alimente în valoare de 997 taleri ! Tipografii mîncau : legume mai ales (să nu uităm că era toamnă) ; varză, roșii, ceapă, usturoi, verdețuri, fructe (mere și pepeni), pește (scrumbii, pește sărat ori proaspăt, icre), brinză, urdă, mălai pentru mămăligă — mai puțin piine —, ulei pentru gătit (cite 10 ocale pe lună), măslini, piper, și.a. Carne mai puțină, căci în răstimpul amintit mai sus lumea ortodoxă ținea două mari posturi (Sintă Mărie Mare și Crăciunul) ⁶⁵. După prinț, pentru a înviora spiritele, cafeaua și ceaiul săntăinătoare : venind în întîmpinarea acestei obișnuințe balcanice, Stanciu cumpără pentru uzul tipografiei pînă și ibrice ! ⁶⁶. Apoi din nou la lucru.

Se aproape seara, se aproape și sfîrșitul cărții așteptat de toți cu nerăbdare — de aceea lucrul continuă și după lăsarea intunericului. În tipografie se găsesc numeroase sfeșnice de tablă, se consumă mari cantități de luminări. Se aproape și iarna — pentru tipografii săi Stanciu cumpără pînă pentru haine, dulămi de postav, ciubote ; lui Ilie, care este mai friguros și înnopteară de multe ori pe patul din atelier îi ia o cergă ⁶⁷.

Pe lingă toate acestea, mai sunt multe motive care îl țin pe șeful tipografiei preocupat. Doar un exemplu. Dacă în 1806 Stanciu tipărea pe ultimile file fabricate la Sabar, în peste ani Macarie Psalmul adresa rugămintă disperate iconomiei mitropolitane pentru a-i trimite materie primă de mare necesitate, căci „mai deunăzi am săzut vreo zece zile aşteptind”. Cere măcar hirtia de care știe el că se află pe la „vivlioteca”, dar și niște sare („că am pus varza la murat și nu avem cu ce să o sărăm”) ⁶⁸. Coordonarea tipografiei punea norvii și sănătatea în general la grea încercare : în ultimii ani ai vieții Macarie s-aflat „nemișcat la pat, su-

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Ioan Bianu, Nerva Hodoș, op. cit., tom. II, p. 479.

⁶² Arh. St. București, Mitr. DLXV/13.

⁶³ Arh. St. București, Mitr., DXVII/9.

⁶⁴ Arh. St. București, Mitr., DLXV/13

⁶⁵ Ibidem,

⁶⁶ Ibidem

⁶⁷ Ibidem

⁶⁸ Arh. St. București, Mitr., DXVII/1.

ferind de dambla”⁶⁹, iar în 1806 deși abia trecuse peste 50 de ani Stanciu cumpără de 22 taleri „niște spirt cu dohtorii pentru mine”⁷⁰.

Și încă ceva: tipografii păstrau în acea vreme un obicei. Odată lucrul încheiat la o carte, porneau o petrecere. Firește, ei beau și în timpul lucrului: miroslul greu din tipografie le ceea senzația unui pericol de îmbolnăvire, contracararat prin „udarea” gîțului pentru „curătirea” de mizerie inhalată. Dar de la profilaxie la viciu nu e decât un pas: Stanciu cumpără lucrătorilor rachiu obișnuit, pălincă și rom în valoare totală de 154 taleri; cantitativ cam 300 litri!⁷¹. Ei beau și în timpul liber: am amintit deja de circuma tipografiei, aflată în vecinătatea atelierului. Și se mai și îmbătau: o plingere adresată Mitropoliei vorbește de daune aduse unui proprietar de tipografii (bănuim beți!), care se ridicau la peste 2000 taleri!⁷².

Cartea își începuse însă călătoria. Tipografii intrau repetat într-un con de umbră. Putem doar să ni-i închipuim participând la viața orașului. Numai cîte un semn: iată-l pentru ultima oară pe Stanciu, pregătindu-se de drum. Cumpără pentru cai grăunțe și pleacă „la Moldova”. Pe drum, cheltuiește între altele și cu mituirea unui grănicer, căci transporta probabil cărți — cu ce altceva face contrabandă un tipograf?⁷³

3. VIAȚA CĂRȚII

Nu vom face aici decât să cităm cîteva documente pe care le considerăm sugestive.

23 martie 1765, scrie Mihail Racoviță voievod: „Luînd domnia mea înțelegere de asuprirea ce s-au întîmplat pe alocuri de s-au furat cărți și acei ce le fura le strica legătura și ca să nu să cunoască le da de le legă într-alt chip și apoi le vindea și fiindcă avea voie de să vindea cărți la multe prăvălii nu să puțea dovedi fapta furtișagului, pentru că să pune la cale și a să îndrepta și aceasta arătăm poruncă să nu aibă voie toate prăvăliile a vinde cărți fără numai la 2—3 locuri unde vor fi negustori de credință care prin alegerea tipografului vor fi știuți”⁷⁴.

18 mai 1794, Dosithei, mitropolit al Ungrovlahiei scrie mitropolitului Moldovei: „Multe zile avem trecute la mijloc de cînd nu ne-am învrednicit a da cercetare sănătății frății tale. Acum printr-acest bun ocasion neputindu-mă suferi în trecere cu vederea nu lipsim a da cuviincioasa frătească cercetare frății tale... Ne aflăm și noi de astă dată sănătoși. Iar în trecuta iarnă prea mult am patimit de la boala răcelii încă de la primul fulg de nea. Dar nu lipsim să spunem că din tălmăcirea cea nouă pre limba rumânească din tipar nou scoțind acest rînd de cărți să numește pravoslavnica învățătură foarte mult folositoare cetitorului închinăm și frăției tale dar... De vei mai voi ca să împărți prin eparhie avem de tot

⁶⁹ Arh. St. București, Mitr., CDLXXI/1.

⁷⁰ Arh. St. București, Mitr., DLXV/13.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Pentru evoluția acestui „caz” curios, vezi Arh. St. București, Mitr., DXVII/3, 4, 5 și 6.

⁷³ Arh. St. București, Mitr., DLXV/13.

⁷⁴ Arh. St. București, ms. 143, f. 14—14 verso.

tipărite. Vom avea răspuns frățesc ca să trimitem. Prețul uneia dăzlegate e taleri doi”⁷⁵,

16 mai 1795, mitropolitul Dosithei poruncește credincioșilor din țară : „Fiindcă într-acest veac următor al nostru s-au arătat un eretic anume Hristodor carele făcindu-să vas de locuit diavolului ape otrăvitoare au vărsat din gura lui veninul necredinței și el a alcătuit o carte hulitoare asupra leghii lui Hristos și au dat-o în tipar pre limba grecească... care s-au împrăștiat cu darea pe la unile locuri și unii citindu-le să vatămă sufletește sfătuim și poruncim tuturor de obște că vor avea acest feliu de cărți să le dea de față spre a să strângă toate și să să arză în foc”⁷⁶.

Ca și omul, întreg universul cărții este contradictoriu. Și această lucrare nu a vrut să arate decât că, mai mult ca orice, în esență sa cartea se confundă cu viața însăși.

LIVRE ET SOCIÉTÉ À BUCAREST AU DÉBUT DE L'ÉPOQUE MODERNE

Résumé

Faisant fond sur les riches archives de la Métropole de Valachie, complétées par d'autres sources et ouvrages, la démarche scientifique de l'auteur poursuit le chemin du livre à partir de la métier première, „la pâte à papier”, jusqu'au livre imprimé qui se trouve sous le regard du lecteur,

L'étude réunit trois thèmes principaux : Avant le livre ; II La naissance du livre ; III La vie du livre. Dans la première partie on présente le processus de fabrication du papier, la vie et l'activité quotidienne dans la fabrique bucurestoise de papier au début de l'époque moderne. Dans la seconde-partie, l'auteur décrit le processus d'impression du livre, le travail quotidien dans une typographie, pour illustrer dans la dernière partie, à l'aide de plusieurs documents significatifs, la vie du livre à Bucarest au début de l'époque moderne. L'étude des déterminations du livre devient, dans la conception de l'auteur, un prétexte pour connaître mieux un monde, une époque.

⁷⁵ Arh. St. București, ms. 141, f. 36.

⁷⁶ Ibidem, f. 67—67 verso.

ISTORIE UNIVERSALĂ

GENEALOGIA ȘI DEMOGRAFIA ISTORICĂ*

LOUIS ROMAN

Peisajului istoriografic românesc îi este specifică, în ultimele decenii, și renașterea cercetărilor genealogice, continuându-se astfel o frumoasă tradiție a științei noastre. Au apărut în acestă vreme destul de numeroase lucrări; de-a lungul anilor am parcurs cu interes studii, surse și instrumente de lucru publicate de Ion Ionașcu, Ștefan Andreeșcu, Dan Berindei, Paul Cernovodeanu, Maria Dogaru, Ștefan Sorin Gorovei, Florin Marinescu, Paul Păltănea, Alexandru C.V. Perietzeanu-Buzău, Dan Gr. Pleșia, Radu Popa, Adrian A. Rusu, Nicolae Stoicescu, Natalia Trandafirescu, Vlad Zirra și alții. Un semn al succeselor repurtate se exprimă și în faptul că o serie din publicațiile noastre genealogice au fost incluse în bibliografiile demo-istorice românești¹, ca și în „Bibliographie Internationale de la Démographie Historique”, Liège, editată de Comité International des Sciences Historiques, Société de Démographie Historique și Union Internationale pour l’Etude Scientifique de la Population.

Genealogiei i s-au recunoscut merite îndeosebi în două zone: a) relevarea unor elemente importante care țin de *curriculum vitae* al unor personalități literare, științifice, politice etc.; b) conturarea înrudirilor—având semnificații istorice—in cadrul unui anumit grup uman, distins pe varii planuri sociale. În lumea științei, într-o vreme să a conturat astfel imaginea unui specialist de înaltă erudiție, dar de acută tehnicitate. Or, dezvoltări recente ale științelor sociale, al căror obiect de cercetare îl intersectează pe cel al genealogiei, tind să introducă sensibile modificări în rosturile științei genealogice și ale slujitorilor săi.

Avem în vedere înainte de toate evoluția spectaculară a demografiei vechi², cu care genealogia are cel puțin două elemente comune;

* Comunicare la ședința Comisiei de genealogie, heraldică și sigilografie (București, 10 noiembrie 1989). În unele din notele ce urmează se dau bibliografii selective pe probleme, care ar putea interesa pe cei ce se vor aplica asupra acestor domenii. Citeva publicații, negăsite pînă acum în bibliotecile bucureștene, le menționăm după diferite bibliografii, prezentate sau recenzii, unde li se formulează aprecieri pozitive. În toate chestiunile, este foarte utilă *Bibliographie Internationale de la Démographie Historique*, Liège, 1978.

¹ L. Roman, *Démographie historique de la Roumanie, 1972—1978. Bibliographie analytique*, în „Revue Roumaine d’Histoire”, 19, 1, 1980, p. 85 sqq. (n°s 16, 67, 71); *idem, 1978—1984...*, *ibid.*, 24, 4, 1985, p. 351 sqq. (n°s 20, 51, 70, 71).

² Pentru clarificarea conceptelor *demografie* (azi cu trei ramuri principale: contemporană, veche și paleodemografie) și *demografie istorică* (în proces de transformare într-o ramură a științelor istorice) a se vedea *idem, Sciences de l’histoire, démographie et démographie historique*, în „Analele Universității București”, Istorie, 29, 1980, p. 99—109; *idem, Demografia istorică în lume la sfîrșitul de mileniu*, în „Revista de Istorie”, 42, 4, 1989, p. 405—414.

ambele discipline pun sub microscop o anumită populație, care cel mai adesea nu poate fi investigată decât după ce cei cetătoini a aplicat dificilul procedeu, pe care l-am numit al „mozaicului”. Temenul ezoteric, folosit pentru desmnarea acestui aspect secund de similitudine, necesită deosebită explicații. Întră a-și împlini menirea, genealogistul parecurge mii de izvoare istorice, reține zeci ori sute dintre ele, în care a găsit detalii necesare pentru luminarea încrengăturilor propuse. Precum în cunoscuta tehnică decorativă se procedează cu pietricelele smâlțuite, tot așa sutele și miile de detalii furnizate de surse construiesc arboarele genealogic. Aceeași tehnică a „mozaicului” o folosește în anumită măsură orice istoric, dar parcă mai frecvent și mai inconsistent demo-istoricul pentru a reconstituia serii statistice, mai lungi ori mai scurte, ca și pentru a valora și anumită înregistrare demică ce ne parvîne dintr-o epocă revolută, numărătoare ce se dovedește lacunară sub aspectul categoriilor sociale incluse, ori parțială sub aspect teritorial, ori cifrată căci operează cu unități de măsură, de conținut necunoscut și.a.m.d.

Între amintitele ramuri științifice subzistă, evident, diferențe însemnante. Dintre ele aici merită să fie amintit pe de-o parte faptul că populația studiată este abordată din puncte de vedere *specifice*: demografia spre pildă are în vedere anumite caractere ale populației date (structura și dinamica biologice, teritoriale, precum și eminamente sociale). Pe de altă parte, este de avut în vedere că, spre deosebire de genealogie, demografia tratează *statistic o masă* de evenimente aflate în obiectivul său, urmărind relevarea *proceselor* demografice. În ciuda tuturor diferențierilor existente, elementele comune fac posibilă și necesară cooperarea: genealogia oferă o uriașă bază de date ce-si așteaptă o prelucrare de demografie veche. În plus, demografia istorică propune conceperea științifică a fenomenelor în discuție:

1) În ultimii ani s-a reliefat autonomia relativă a fenomenelor demografice³, care evoluează — în anumite limite — prin impulsuri lăuntrice, pe valurile puse în mișcare de acțiunea propriilor legi demografice, ceea ce se explică și prin faptul că spațiul demografic este parte constitutivă a vietii materiale a societății⁴. Dacă luăm, de exemplu, raportul de masculinitate al nașterilor (născuții vii), proporția este de regulă 102—107 băieți la 100 de fete. Raportul acesta evoluează apoi diferit între 0 și 100 de ani: în perioada contemporană, în țările europene și în alte societăți dezvoltate, cărora le este specifică supramortalitatea masculină, numărul bărbătilor la 100 de femei descrește odată cu vîrstă; în epocile mai vechi, precum și într-o serie de țări în curs de dezvoltare pînă către anii 1970, în condițiile supramortalității feminine, curba raportului de masculinitate era ascendentă⁵. Faptul că se nasc mai mulți băieți decît fete fusese observat încă din secolul al XIV-lea; el a fost riguros demonstrat, prin aplicarea calculului probabilităților la datele

³ Idem, *Demografia istorică în lume...*, p. 414, n. 35.

⁴ Idem, *Populația — factor important al proceselor istorice (În lumina săvârșirii unității românești)*, în „*Studii și articole de istorie*”, 49—50, 1984, p. 104—113.

⁵ M. Schtickzelle, *Évolution du rapport de masculinité à la naissance dans quelques pays occidentaux*, în „*Genus*”, Roma, 37, 1—2, 1981, p. 35—59; V. Ghețău, *Supramortalitatea masculină: rezultat al factorilor biologici sau al celor sociali?* în „*Viitorul Social*”, 82, 3, 1989, p. 281—283.

asupra nașterilor la Londra în anii 1629—1710, de către John Arbuthnot în 1712, continuat de olandezul G.J. s'Gravesande în același an, de elvețianul Nicolas I Bernoulli în 1713 și de Abraham de Moivre mai târziu. Observațiile acumulindu-se ulterior și cu privire la alte localități și țări, universalitatea fenomenului va fi recunoscută pînă la sfîrșitul secolului al XVIII -lea, mult timp însă operîndu-se cu formule teologice⁶. Astăzi știm că regularitățile statisticice ale fenomenelor demografice decurg în mod firesc din specificul biologic, precum și din caracterul lor dual, biologic și social : astfel, raportul de masculinitate al nașterilor, destul de stabil în toate populațiile, decurge din specificul său biologic ; însă evoluția diferită — în societățile cu supramortalitate masculină și în cele cu supramortalitate feminină — a raportului de masculinitate între 0 și 100 de ani este amplu influențată de desfășurările sociale.

2) Așa cum în natură există un *ecosistem*, ansamblu format din biocenoză și biotop, cu relații strînse între organisme, ca și între ele și factorii abiotici, un bioechilibru dinamic, dependent de mediu ; tot așa — *mutatis mutandis* — se prezintă și sistemul fenomenelor demografice (o *democenoză*), aflată în interdependentă cu evoluția socială (un *demotop*). Este motivul pentru care — și acesta interesează în mod direct pe genealogiști — s-a criticat cu severitate modul de abordare a colectivelor umane într-o carte recentă⁷, subliniindu-se că, în orice societate, un grup nu are altă existență decât în și prin relațiile înțreținute cu alte grupuri, de unde decurge că orice studiu, care se limitează la descrierea unui colectiv oarecare luat în sine însuși, își interzice depășirea unei descrierii foarte incerte și fără vreo importanță explicativă (Monique de Saint-Martin) ; s-a arătat că reconstrucția rațională a funcționării și evoluției relațiilor sociale rămîne scopul exclusiv al oricărei cercetări istorice științifice (Alain Guerreau)⁸. Totodată este de luat în considerare un complex lanț de interdependențe : ... → S → P → S ... (în care S = procese sociale, iar P = evoluțiile populației).

3) Cercetările din ultimii 10—15 ani au arătat tot mai insistent realitatea unei demografii diferențiale, a unei diversități de comportamente, care se adaptează și se transformă după teritoriu, după situațiile și evoluțiile de aici, după zonele economice și grupurile sociale⁹ etc.

Care sunt domeniile colaborării interdisciplinare și ce rezultate se pot obține ?

1. *Reconstituirea familiilor* s-a declansat în mod amplu în anii 1950, folosindu-se registrele parohiale și vechile evidențe de stare civilă, consemnările eclesiastice ale botezuirilor, nunților și înmormîntărilor fiind

⁶ J. Dupâquier, *Provvidence et probabilité*, în „*Revue de Synthèse*”, 1 aris, 106, n° 117, 1985, p. 81—99; Jacqueline Hecht, *Johann Peter Süssmilch (1707—1767)*..., în „*Population*”, Paris, 35, 3, 1980, p. 667—677; eadem, în „*Annales de Démographie Historique*”, Paris, 1985, p. 432.

⁷ *Medieval Lives and the Historian. Studies in Medieval Prosopography*, ed. N. Bulst, J.-P. Genet, Kalamazoo (Michigan), 1986.

⁸ Alain Guerreau, *Compte rendu* (la carte din n. 7), în „*Annales ESC*”, Paris, 44, 2—1989, p. 405—406.

⁹ L. Roman, *Demografia istorica în lume...*, p. 410, 411.

asimilate actelor de naștere, căsătorie și deces¹⁰. Acțiune științifică importantă, ea a cuprins treptat numeroși cercetători de pe multe meridiane și — sub puternica lumină a acelor reflectoare — pentru o clipă s-a crezut că acum s-a născut demografia veche. Ori, registrele bisericești nu se utilizau pentru întâia dată în scopuri demografice, ele îndeplinind o asemenea funcție cel puțin de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea (M. Lastri la Florența, 1775; A.J. Binterim la Düsseldorf, 1816; J.S. Burn la Londra, 1829; Berriat Saint Prix în Franța, 1832 etc)¹¹. Nici reconstituirea familiilor înceși pe baza registrelor de botezuri, nunți și înmormântări nu constituia o nouitate, căci procedeul avea o destul de lungă istorie: il întrevăzuse K. Bücher (1886) și începuse a-l aplica O.K. Roller (1907) în Germania; vechea stare civilă fusese exploatață în Suedia de K.A. Edin (1915, 1933), iar un procedeu forte modern elaborase și aplicase Hannes Hyrenius în teza sa, scrisă în 1935—42, referitoare la populația suedeze din Estland (= aproximativ Estonia de azi)¹².

Așadar, în Franța postbelică tehnică reconstituirii familiilor fusese reinventată, însă aplicarea ei a început acum să se face pe o scară incomparabil mai largă decât în decenile precedente. În esență este vorba de completarea unor fișe, de culori diferite: de nuntă/căsătorie, de botez/naștere și de înmormântare/deces. Se notează — în limitele detaliilor existente — numele și prenumele, vîrstă, locuință, locul de origine, înrudirile (nașii și martorii botezului, soțul/sotia și.a.) etc. Se pot întocmi și fișe de despuiere anonimă a registrelor. Reconstituirea familiilor se face, în măsura posibilităților, prin: corelarea fișelor de botez, de căsătorie și de deces pentru fiecare soț; unificarea datelor celor doi soți; adăugarea elementelor referitoare la botezul, căsătoria și, dacă este cazul, decesul copiilor. Toate aceste date se supun apoi unei prelucrări sistematice¹³.

¹⁰ L. Henry, *Une richesse démographique en friche, les registres paroissiaux*, în „Population,” 8, 2, 1953, p. 281—290; P. Goubert, *Une richesse historique en cours d’exploitation: les registres paroissiaux*, în „Annales ESC”, 9, 1, 1954, p. 83—93; E. Gautier, L. Henry, *La population de Crulai, paroisse normande. Etude démographique*, Paris, 1958; P. Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730...*, I—II, Paris, 1958; etc.

¹¹ Pentru aceste date sintem îndatorita față de mai multe liste bibliografice, îndeosebi R. Mols, *Introduction à la démographie historique des villes d’Europe du XIVe au XVIIIe siècle*, III, Louvain, 1956, p. IX—LXIX.

¹² J. Dupâquier, *Pour la démographie historique*, Paris, 1984, p. 22, 25—28; Sølvvi Sogner, *Bilan de la recherche en démographie historique dans les pays scandinaves, 1976—1985*, în „Annales de Démographie Historique”, 1986, p. 276; M. Terrisse, *Reflexion sur la démographie historique suédoise*, *ibid.*, p. 315—319.

¹³ M. Fleury, L. Henry, *Des registres paroissiaux à l’histoire de la population. Manuel de dépouillement et d’exploitation de l’état civil ancien*, Paris, 1956; idem, *Nouveau manuel de dépouillement et d’exploitation de l’état civil ancien*, Paris, 1965 (reditare în 1977); L. Henry, *Manuel de démographie historique*, Genève, Paris, 1967 (ed. II, 1970); idem, în *Démographie historique*, ed. Maria Luiza Marcilio, H. Charbonneau, Rouen-Montréal, 1979, p. 53—76; idem, în „DH Bulletin d’Information” (Société de Démographie Historique), Paris, n° 18, 1976, p. 4—20; n° 19, 1976, p. 2—25; *Modèles de tableaux pour les monographies*, *ibid.*, n° 21, 1977, p. 7—22; pentru prelucrarea celor mai vechi înregistrări ale botezurilor, nunților și înhumărilor să se vedea L. Roman, *Demografia istorică în lume...*, p. 408. O experiență românească de reconstituire a familiilor: H. Chircă, *Miscarea naturală a populației în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, în satul Șura Mare, jud. Sibiu*, în „Revista de Istorie”, 37, 12, 1984, p. 1234. Recomandări practice pentru munca elevilor și profesorilor secundari de despuiere a registrelor. „DH Bulletin d’Information” n° 26, 1979, p. 19—31; n 34, 1981 pass. Controversă între G. Leti și L. Henry cu privire la randamentul reconstituirii familiilor: *Démographie historique*, ed. M. L. Marcilio..., p. 77—107; „DH Bulletin d’Information”, n° 32, 1981, p. 15—19; n° 37, 1983, p. 30—35.

În Marea Britanie, acțiunile se desfășoară în forme specifice, efectuindu-se o analiză „aggregativă”¹⁴. Folosindu-se virtuțile calculatoarelor, în ultimii ani s-a trecut la reconstituirea automată sau semi-automatică a familiilor¹⁵.

Prezentăm cîteva rezultate obținute prin acest procedeu, care poate în mod direct interesa pe genealogiști. *Tabelul 1* dovedește că, în unele țări din vestul și centrul Europei, vîrstă medie a femeilor la prima că-

Tabel 1
Vîrstă medie a femeilor la prima căsătorie

Tara/Zona	Perioada	Numărul reconstituirilor utilizate	Vîrstă medie
Anglia	a	21	25,0
	b	12	25,3
	c	10	24,2
Belgia	a	5	25,0
	b	6	24,8
	c	1	27,9
Franța	a	18	24,6
	b	21	26,0
	c	9	26,7
Germania	a	5	26,4
	b	4	26,9
	c	15	27,5
Scandinavia	a	6	26,7
	b	3	25,5
	c	3	29,8

a = ante 1750; b = 1740—90; c = 1780—1820

Sursa: M. W. Flinn, *The European Demographic System, 1500—1820*, Baltimore (Maryland), 1981, p. 84, Table 6.3.

¹⁴ D.E.C. Eversley, P. Laslett, E. A. Wrigley et al., *An Introduction to English Historical Demography. From 16th to the 19th C.*, London, 1966; R. S. Schofield, E.A. Wrigley, *English Population History from Family Reconstruction: summary results, 1600—1799*, în „Population Studies”, London, **37**, 1983, p. 157—184; E. A. Wrigley, R. S. Schofield (contribuții: R. Lee, J. Oeppen), *The Population History of England 1541—1871. A reconstruction*, Cambridge (Massachusetts), 1981/London, 1981 (anale critice: L. Henry, D. Blanchet, în „Population”, **38**, 4—5, 1983, p. 781—821; R. D. Lee, în „Population Studies”, **39**, 1985, p. 233—248; A. Blum, în „Annales de Démographie Historique”, 1988, p. 403—405).

¹⁵ Suzy Pasleau, *LEGIA II. La gestion automatique des données en Histoire*, Liège, 1986; eadem, în „Revue. Informatique et Statistique dans les Sciences Humaines”, Liège, **20**, 1—4, 1984, p. 161—181; G. Bouchard, B. Casgrain, R. Roy, *Reconstitution automatique des familles: le système SOREP*, Chicoutimi/Université du Québec, II, 1985; iidem, în „Genus”, **42**, 1986, p. 33—54; R. Derosas, *Un esempio di applicazione dell'informatica alla ricerca storica: basi di dati e fonti anagrafiche*, în „Quaderni storici”, Bologna, N. S., **24**, 1 (N. 70), 1989, p. 297—319; „Nedelands Archievenblad”, **88**, 4, 1984, p. 877—393; J.-P. Bougard, în *Actes du Congrès de Comines du 28—31 Août 1980*, Comines, 1983, p. 103—136; V. Crescenzi, în *Actes du Congrès International „Informatique et Sciences Humaines”*, Liège, 1983, p. 233—246; G. Bouchard, R. Rex, în „Informatique et Sciences Humaines”, Paris, **14**, Fasc. 56—57, 1983, p. 75—94; P. Cegielka, J. Prokuratorski, St. Senkowski, în „Przeszłość Demograficzna Polski”, Warszawa, **14**, 1983, p. 123—136; II. Charbonneau, J. Légaré, în *Démographie historique*, ed. M. L. Marchilio, . . ., p. 109—130.

sătorie a crescut în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și la începutul celui de-al XIX-lea — în Franța de la 24,6 la 26,7 ani; în Germania de la 26,4 la 27,5 ani; în Pen. Scandinavă de la 26,7 la 29,8 ani etc. —, ceea ce este de pus în legătură cu o întreagă conjunctură socială ce întinzia alcătuirea cuplurilor și determina reducerea natalității. Se observă însă și fenomenul invers, mai clar conturat în Anglia: dacă în anii 1740—90 se trece de la 25,0 la 25,3 ani, în perioada 1780—1820 scăderea este accentuată (24,2 ani), situație ce se explică prin specificul evoluției socio-economice, precum și sub alte aspecte, a țării.

Tabelul 2 evidențiază procese de amplă semnificație umană și socială. Se poate constata uriașă mortalitate infantilă: înainte de 1750, ajungeau la vîrstă de 1 an numai 729—799 din 1000 de copii născuți vii în Anglia, Franța și Elveția; către anul 1800 situația s-a ameliorat (806—842 la 1000). Lucrurile s-au îmbunătățit mai vizibil în ceea ce privește mortalitatea juvenilă: la 15 ani rata de supraviețuire a trecut de la 502—506 la 636—700 la 1000. Era rezultatul luptei sociale împotriva morții, bazată pe progresele înregistrate de dezvoltarea societății.

Tabel 2

Supraviețuitori la diferite vîrste (la 1000 de născuți vii, ambele sexe)

Țara	Perioada	Numărul reconstituiriilor utilizate	Numărul supraviețuitorilor la vîrstă de ani			
			1	5	10	15
Anglia	a	6	799	668	624	—
	c	1	842	763	738	—
Franța	a	10	729	569	516	502
	b	16	780	632	574	542
	c	5	806	691	652	636
Elveția	a	1	766	597	533	506
	b	1	808	679	619	595
	c	1	833	726	676	700

a = ante 1750; b = 1740—90; c = 1780—1820

Sursa: M. W. Flinn, *The European Demographic System, 1500—1820*, Baltimore (Maryland), 1981, p. 94, Table 6.10.

Ni se pare util să concentrăm atenția genealogiștilor asupra problemei reconstituirii amfiliilor. Ei pot fi interesați de acest procedeu fie pentru realizarea unui anume arbore genealogic, fie în scopul acumulării materialelor, pe baza cărora se va putea trece la analize de demografie vechi. Să reamintim în acest sens unele experiențe utile: o largă acțiune de atragere a studenților francezi la despuierea registrelor parohiale și la elaborarea de monografii a dat sute de publicații prețioase; în Marea Britanie, „Cambridge Group” și-a creat o rețea de corespondenți voluntari — inclusiv gencalogiști — care au întocmit 530 de serii statistice de bo-

tezuri și decese¹⁶. Se înțelege de la sine că o inițiativă similară poate aduce mari foloase științifice și la noi.

2. De la genealogie la demografia veche a început să se trece în ultimele decenii dintr-o necesitate. Monografiile parohiale nu pot studia decât familiile care nu și-au schimbat rezidența, fiind slab informate deci asupra migrației. Or, dacă fertilitatea în cele două grupuri pare să nu fie sensibilă diferență, în schimb nuptialitatea, mortalitatea și mobilitatea socială capătă trăsături particulare. De aceea istoricii demografi au început să se ocupă de genealogii, care permit urmărirea indivizilor de la naștere și pînă la moarte, indiferent de modificarea locului de habitație¹⁷. S-au elaborat modalități concrete de studiere a ascendenților și descendenților, de constituire a fișierului genealogic, de exploatare a genealogiilor din punctul de vedere al demografiei vechi și al istoriei sociale¹⁸. În ultimii ani se lucrează la aplicarea calculatoarelor la registrele parohiale, în vederea realizării de genealogii, se elaborează tehnici de prelucrare demografică informatizată a datelor acestora¹⁹. „Society of Genealogists” din Londra editează publicația „Computers in Genealogy” (vol.I, fasc.10 a apărut în 1984). Prezentăm cîteva din rezultatele obținute prin trecerea de la genealogii la demografia veche, uneori utilizîndu-se și alte surse.

a) *Satul* a fost obiectul de predilecție al reconstituirii familiilor în diferite țări și în mai mică măsură, mai ales în ultimii ani, au fost publicate lucrări, întocmite pe baza investigării registrelor din parohiile orășenești. În ceea ce privește însă genealogiile, se pare că lucrurile stau altfel, atenția acordată lumii rurale fiind destul de redusă. Există însă posibilitatea de a se lucra și în acest domeniu, *Tabelul 3* (nr.1) prezentînd o sintetizare a unor genealogii referitoare la trei sate (cîte unul din Moldova, de dincoace de Olt și din Oltenia). Este, desigur, o analiză insuficientă de fină, căci — din dorința de a lăsa în considerare o masă mai mare de subiecți — are în vedere perioade diferite: o genealogie se referă la secolul al XVIII-lea și primele încercări de la începutul secolului XIX;

¹⁶ J. Dupâquier, *Pour la démographie historique*, p. 100—101, 111, 114—145; L. Roman, *Demografia istorică în lume...*, p. 407.

¹⁷ J. Dupâquier, *op. cit.*, p. 159—160. Folosirea genealogiilor și pentru cercetările genetice: „Annales de Démographie Historique”, 1984, p. 81—88 (G. Bouchard), p. 89—102 (Francine M. Mayer, Yolande Lavoie), p. 103—113 (M. H. Skolnick, L. L. Bean, G. P. Mineau, L. B. Jorde), p. 115—117 (P. Philippe).

¹⁸ „Annales de Démographie Historique”, 1984, p. 9—24 (Adeline Daumard), p. 25—44 (A. Beccaria), p. 45—54 (R. Jette, H. Charbonneau), p. 55—69 (A. Bideau, M. Poulain), p. 71—78 (Martine Segalen), p. 119—128 (J. Schwert, K. M. Weiss, Anne V. Buchanan); *ibidem*, 1976, p. 73 (L. Henry), p. 77 (A. Imhof), p. 108 (discuții), p. 115 (J. Knodel, E. Shorter), p. 167 (T. H. Hollingsworth); *ibidem*, 1973 — *Héritage à Marcel Reinhard*, p. 547 (C. Rollet); J. Dupâquier, *Introduction à la démographie historique*, Paris-Tournai-Montréal, 1974, p. 43—52; J. Knodel, *Historische Demographie und Genealogie*, în „Genealogie”, 21, 3, 1972, p. 65—70. O experiență românească: M. Chirilă, *Lucrările civile a populației comunei Bistrița-Dolj (1832—1985)*, în „Mitropolia Olteniei”, Craiova, 40, 1, 1988, p. 104—112 (bogat material pregătitor și pentru o analiză specială genealogică).

¹⁹ J.-P. Pelissier, *Démographie. Généalogie. Micro-informatique*, 2e éd., Paris, 1985; „Annales de Démographie Historique”, 1984, p. 129—135 (E. Lucchetti, L. Sciliani), p. 137—146 (D.-S. Reher); B. Desjardins, J. Légaré, în „Archives”, Montréal, 16, 3, 1984, p. 3—15, „Computers in Genealogy”, London, 1, 10, 1984, p. 272—279 (D. Hawgood), p. 281—291 (K. Schurer).

alta — la veacurile XVII—XVIII; o a treia se întinde de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și pînă după 1910. Un alt neajuns constă în faptul că cercetarea nu se face diferențiat pe medii sociale, pe zone geografice etc. Ni se pare necesar a nota aceste detalii, pentru ca studiile viitoare, asupra unor genealogii mai numeroase și mai diferențiate²⁰, să nu ignore elementele specificate.

Deși *Tabelul 3 (nr.1)* nu dispune de ele, dă totuși o anumită indicație; 3,18 copii în medie pe cuplu. Cîteva date comparative apar utile: s-a conchis că, în Franța, pînă în secolul al XVIII-lea, ajungeau la vîrsta căsătoriei în medie cam doi copii²¹; în Picardia, între anii 1075 și 1200, numărul *băieșilor* adulți pe menajul fertil se situează între 2,26 și

Tabel 3

Numărul copiilor pe cuplu în Muntenia și Moldova, secolele XVII—XIX

Nr. crt.	Categorii	Perioada	Număr de		
			Tați	Copii	Copii de cuplu
1	Țărani liberi ^a	sec. XVII—post 1910	109	347 ^c	3,18
2	Boieri munteni ^b	sec. XVII	159	447 ^d	2,81

a Genealogiile utilizate: C. M. Popescu, Gr. H. Mircescu, M. G. Popescu, *Contribuții la istoricul satului Riu Alb din comună Bârbulești jud. Dâmbovița*, ., în „Valachica”, Tîrgoviște, 12–13. 1980—1981, p. 181, nr. 4 (satul Riu Alb, cca. 1600—1828; numărul total al fiilor a fost dublat pentru a obține cifra aproximativă a copiilor); H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, Edit. Academiei, II, 1959, p. 303—306 (satul Schela, jud. Gorj; fragment din spîta de neam a Teiului Vlădoilor, sfîrșitul sec. XVIII — post 1910); *ibidem*, p. 296—299 (și idem, *Spîte de neam țărănești*, în „Sociologie românească”, I, 10, 1936, p. 8—11; satul Rîpile, jîn. Bacău; două fragmente din spîta neamului Cornesc, sec. XVIII — 1831).

b B. Teodorescu, *Aspecte demografice din Țara Românească între anii 1625—1660*, în „Revista de Istorie” 39, 11, 1986, p. 1145, Tabel 6.

c Copii ajunși la vîrsta căsătoriei.

d Nașteri legitime rezultate dintr-o singură căsătorie, exlusiv mortalitatea infantilă; calculele sunt efectuate pe baza documentelor interne.

²⁰ Pentru alte genealogii țărănești: Gh. Pîrnăță, St. Trâmbaciu, *Obștea Rucăr de la starea de devălmașie la împărțirea pe cele și părși*, în „Studii și comunicări” (Muzeul Cîmpulung Mușcel), IV, 1987, p. 111—114; N. Hera, Gh. Ungureanu, *Satul Șlănești, judecăt Argeș. Schiță monografică*, „Litera”, București, 1984, p. 166—169; *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, I, ed. V. Mihordea, S. Papacostea, Fl. Constantiniu, Edit. Academiei, 1961, nr. 252, 281, 609; A.V. Sava, *Documente privitoare la tîrgul și finul Orheiului*, București, 1944, nr. 346, 351; Arh. Stat., Doc. istoric, nr. LXXVII/40 (6 iulie 1700).

²¹ Em. Le Roy Ladurie, *Système de la coutume. Structures familiales et coutumes d'héritage en France au XVIe siècle*, în „Annales ESC”, 27, 4—5, 1972, p. 829.

2,70²² (dar în acest din urmă caz, *le ménage* nu cuprinde un cuplu, ci o anumită comunitate de rudenie, adesea compusă din mai multe perechi)²³.

b) *Burgheria* se pare că a fost mediul social în care s-a efectuat cea dintii generalizare de demografie veche a genealogiilor²⁴. Acestea din urmă permit și concluzii de istorie socială (în treacăt fie spus, evoluția recentă a istoriografiei din România și din alte țări arată cu claritate că de apropiate sunt demografia istorică și istoria socială, cît de lesnicioase, frecvente și necesare sunt trecerile de la concluziile uneia la ale celeilalte). Prezentăm cîteva concluzii, desprinse din genealogii.

Tabelul 4 indică originile sociale ale celor 137 de familii ce compuneau, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, pe neguțătorii moscovici din 1-a breaslă : 39% din ei erau comercianți veniți din alte orașe ; 21%

Tabel 4

Originea neguțătorilor din 1-a breaslă a Moscovei
la sfîrșitul secolului al XVIII-lea

Pătură socială	Familii	%
Dajnici posadnici ^a „autohtonii” din suburbii Moscovei	23	16,8
Neguțători din alte orașe	53	38,7
Tărani	29	21,2
Raznocińči ^b	22	16,0
Origine necunoscută	10	7,3
Total	137	100,0

^a posàdskij „aparținind păturii negustorești-industriale orășenești”

^b raznočiny „intelectuali nenobili”

Sursa: A. I. Aksenov, *Genealogija moskovskogo kupečestva XVIII v. Iz istorii formirovaniya russkoj buržuazii*, Moskva, 1988, p. 62, Tablica 2.

provineau din rîndurile tăraniilor ; 17% — din rîndurile dajnicilor posadnici din suburiile orașului ; etc. Se desemnează astfel un întreg tablou social.

Tabelul 5 reliefă reversul medaliei — evoluția socială a celor 137 de familii în următoarele cîteva decenii : au rămas în 1-a breaslă numai 21 de familii ; cea mai mare parte au avut o evoluție socială descendentală (49 au trecut la meșciani, 19 — la a 3-a breaslă și 18 — la cea de-a 2-a) ; prea puține familii au urmat o curbă ascendentă (4 în serviciu militar și 12 innobilate). Genealogiile își dovedesc în felul acesta marea lor importanță multidisciplinară.

²² G. Duby, *Guerriers et paysans, VIIe—XIIe siècles...*, Paris, 1973, p. 206.

²³ Em. Le Roy Ladurie, *op. cit.*, p. 831; L. Roman, *Populația Tărilor Românești în secolele XIV—XV*, în „Revista de Istorie”, 39, 7, 1986, p. 670—672; idem, *Le Laboratoire de Démographie Historique de Bucarest*, în „Annales de Démographie Historique”, 1988, p. 360—361.

²⁴ L. Henry, *Anciennes familles genevoises. Etude démographique: XVIe — XXe siècle*, Paris, 1956.

c) Genealogiile nobiliare și monarchice au fost mai des folosite pe plan demo-social. Eficiența unui asemenea demers socio-istoric s-a văzut foarte clar în vremea din urmă în cercetarea românească. S-a vorbit mereu

Tabel 5

Situația la începutul secolului al XIX-lea a neamurilor neguțătoreschi, aflate la sfîrșitul veacului al XVIII-lea în 1-a breslă^a a Moscovei

	Familiiile din 1-a breslă, dispuze după origine					
	1	2	3	4	5	6
Familii trăcute din 1-a breslă la:						
— meșcianib	19	8	9	9	4	49
— a 3-a breslă	6	3	4	5	1	19
— a 2-a breslă	10	4	1	3	—	18
— serviciu militar	1	3	—	—	—	4
— nobilime	5	2	4	1	—	12
Neamul s-a întrerupt	1	1	2	2	2	8
Lipsesc informații	1	3	1	—	1	6
Rămase în 1-a breslă	10	5	2	2	2	21
Total	53	29	23	22	10	137

^a Neguțătorii erau împărțiți pe *gildii*, „bresle” în funcție de mărimea capitalului și felul comerțului practicat: 1-a breslă, a 2-a, a 3-a.

^b *Meschanie* denumire oficială, cu începere din 1775, a „persoanelor apartinând mai ales miciei burghezie orășenești, categorie situată pe o poziție socială, inferioară neguțătorilor”.

1 Neguțători din alte orașe	4 Raznocińci
2 Tărani	5 Origine necunoscută
3 Dajnici posadnici „autohtonii” din suburbiile Moscovei	6 Total

Sursa: A. I. Aksenov, op. cit., p. 85, Tablica 5.

dspre faptul că, la sfîrșitul veacului al XVI-lea și la începutul celui următor, o „nouă” nobilime războinică s-ar fi ridicat în Moldova²⁵, că o „nouă” mare boierime ar fi fost atunci prezentă și în Muntenia²⁶. Înă însă, s-au cercetat ascendențele Buzășilor spre exemplu²⁷, s-a dovedit că ei nu sunt boieri „noi”, ci descendenții unor boieri din secolele XV—XVI. Se înțelege, că, în felul acesta, perspectiva istorică a fost sensibil modificată.

Se evidențiază, desigur, și alte aspecte sociale, spre exemplu originea soțului/soției, ceea ce aruncă lumini asupra strategiilor matrimoniale. Duci și *pair*-ii francezi în secolul al XVIII-lea se căsătoreau, mai ales cu fete din propriul grup ducal (49%), dar și din *noblesse d'épée* (37%).

²⁵ N. Iorga, *Studii și documente...*, XXIV, 1912, p. 771

²⁶ *Istoria României*, II, cd. A. Oțetea et al., Edit. Academiei, 1962, p. 866, 927, 961 etc.

²⁷ D. Pleșa, *Contribuții la istoricul hîrtășirii Stăncști (Vîlcea) și al ctitorilor ei*, în „Mitropolia Olteniei”, 17, 5—6, 1965, p. 407—417; N. Stoicescu, *Dicționar al marilor drăgători din Tara Românească și Moldova. Sec. XIV—XVII*, București, 1971, p. 35, n. 2.

și noblesse de robe (14%). Din cele 369 de fete de duci și pair-i ai aceluiaș vîacă, 105 s-au călugărit (rezultat al tranzacțiilor ce aveau în vedere menținerea patrimoniului în familie — 28,46%), iar dintre cele căsătorite numai 0,5% s-au însoțit cu bărbați aflați într-o categorie socială net inferioară — noblesse de robe²⁸. Avem aici un larg tablou social, marcat de interesă materiale și privilegii sociale, dar și de clare mentalități de castă.

Și pe planul demografiei vechi s-au obținut rezultate notabile, cu largi implicații interpretativ-istorice. În *Tabelul 3 (nr.2)* se conchide, cu referire la 159 de boieri munteni din secolul al XVII-lea, o medie de 2,81 copii pe cuplu, luindu-se în considerare nașterile legitime rezultate dintr-o singură căsătorie, exclusiv mortalitatea infantilă. Și în acest caz, materialul comparativ se dovedește de tot interesul: pentru aristocrația din Ungaria medievală, s-a calculat o medie de 3,8 copii de căsătorie²⁹ (se are probabil în vedere totalul nașterilor, fără calcularea mortalității infantile); în aristocrația britanică (*peerage*), cohortele celor născuți în 1625—1724 (exclusiv mortalitatea înainte de 15 ani și căsătoriile infertile cu un al doilea bărbat) au avut o medie de cca 3 copii³⁰. În ciuda faptului că datele de care dispunem în diferite zone — Muntenia, Ungaria, Anglia — sănt în anumită măsură eterogene, ne găsim mereu în jurul valorii de 3 copii într-o anumită perioadă. Dar interesele patrimoniale,

Tabel 6

Dimensiunea medie a familiei în rândurile aristocrației engleze și franceze, 1575—1799

Peerage englez (bărbații)		Ducii și pair-ii francezi	
Născuți în	Dimensiunea familiei	Născuți în	Dimensiunea familiei
1575—99	5,15		
1675—99	3,55	1650—99	6,15
1700—24	3,5	1700—49	2,79
		1750—99	2,0

Surse: T. H. Hollingsworth, *A Demographic Study of the British Ducal Families, in Population in History. Essays in Historical Demography*, ed. D. V. Glass, D. E. C. Eversley, London, 1965, p. 354—378; J.-P. Labatut, *Les ducs et pairs de France au XVIIe siècle*, Paris, 1972; J. P. Cooper, *Patterns of Inheritance and Settlement by Great Landowners from the Fifteenth to the Eighteenth Centuries, in Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe, 1200—1800*, ed. J. Goody, Joan Thirsk, E. P. Thompson, Cambridge-London etc., 1979, p. 222, 293.

²⁸ J.-P. Labatut, *Les ducs et pairs de France au XVIIe siècle*, Paris, 1972, p. 138 sqq., 184 sqq.; Em. Le Roy Ladurie, *Auprès du roi, la Cour*, în „Annales ESC”, 38, 1, 1983, p. 37.

²⁹ E. Fügedi, *Pour une analyse démographique de la Hongrie médiévale*, în „Annales ESC”, 24, 6, 1969, p. 1307.

³⁰ J. P. Cooper, în *Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe, 1200—1800*, ed. J. Goody, Joan Thirsk, E. P. Thompson, Cambridge-London etc., 1979, p. 232.

decurgind dintr-o complexă evoluție socială, au determinat limitarea natalității în secolele târmașoare pe anumite arii geografice europene (*Tabel 6*) : aristocrația engleză a redus dimensiunea medie a familiei de la 5,15 membri (în anii 1575—99) la 3,55 (în 1675—99) și apoi la 3,5 (în 1700—24); ducii și *pairs*-ii francezi au trecut de la 6,15 persoane de familie în medie (anii 1650—99) la 2,79 (în 1700—49) și 2,0 (în 1750—99).

Dintré mecanisme sociale, folosite în scopul limitării descendenței, este de amintit în primul rînd creșterea vîrstei la prima căsătorie, pentru ambe sexe : vîrsta medie a bărbaților la prima căsătorie, în mediul nobiliar englez, a crescut de la 25 la 26 de ani (în perioada 1574—1623, la 28,07 (anii 1701—25) și la 30,16 ani (în 1728—52), ajungind astfel la nivelul cunoscut de patriciatul din Florența în veacul al XVI-lea și de cel din Milano în secolul al XVII-lea ; s-a ridicat de asemenea și vîrsta femeilor la cea dinată căsătorie ³¹. Totodată în timpul căsătoriei se foloseau, din ce în ce mai frecvent, diverse procedee de limitare a fertilității.

Un alt mecanism utilizat a fost menționarea unui înalt procent al celibatului definitiv (*Tabel 7*). Bărbații din rîndurile nobilimii venețiene, în veacul al XVI-lea, nu se căsătoreau în proporție de 51%, în secolul al XVII-lea — de 60% iar în cel de-al XVIII-lea — de 66%. Fetele patricienilor milanezi rămîneau celibatare în proporție de 75% în anii 1600—49 ; de 48,5% în 1650—99 ; de 34,5% în 1700—49 etc ³².

Tabel 7
Celibatul în cercurile patriciatului italian, 1500—1799 (%)

Patriciatul milanez ^a			Patriciatul florentin ^b			Nobili mea venețiană
Anii	B	F	Anii ^c	B	F	B ^d
1600—49	49,0	75,0	1500—99	48	30	51
1650—99	56,0	48,5	1600—99	60	55	60
1700—49	50,5	34,5	1700—99	38	14	66
1750—99	36,5	13,0				

B = bărbați; F = femei

^a Decedați la 50 de ani și peste, rămînind celibatari.

^b Supraviețuitori la 50 de ani, niciodată căsătoriți.

^c Se ia în considerare data nașterii tatălui.

^d Ajunși la vîrsta căsătoriei fără să se fi însurat.

Surse: D. E. Zanetti, 1972 (Milano); R. B. Litchfield, 1969 (Florența); J. C. Davis, 1962 (Veneția). Apud J. P. Cooper, *op. cit.*, p. 287, Table A.

³¹ *Ibidem*, p. 292.

³² A se vedea și: C. Lévy, L. Henry, *Ducs et pairs sous l'ancien régime. Caractéristiques démographiques d'une caste*, în „Population”, 15, 5, 1960, p. 807—830; S. Peller, *Births and deaths among Europe's ruling families since 10500*, în *Population in History. Essays in Historical Demography*, ed. D. V. Glass, D. E. C. Eversley, London, 1965, p. 87—100; T. H. Hollingsworth, *A demographic study of the british ducal families: mortality, nuptiality, fertility*, *ibidem*; p. 354—377; idem, *Mortality in the British Peerage Families since 1600*, în „Population”, 32, no spc., sept. 1977, p. 323—352; J. Houdaille, *Fécondité des familles souveraines du XVIe au XVIIIe siècles. Influence de l'âge du père sur la fécondité*, *ibidem*, 31, 4—5, 1976, p. 961—970 [—] W. “Pedlow Gregory, Marriage, Family Size and Inheritance among Hessian Nobles, 1650—1900”, în “Journal of Family History”, Cambridge (Massachusetts), 7, 4, 1982, p. 333—352.

Înainte de a părăsi domeniile nobiliare, să reamintim și că studiul genealogiilor noastre boierești își are importanța sa perenă : el aduce dovezi irefutabile cu referire la creația și viața permanentă de stat românească, la evoluția boierimii transilvănenă, la legăturile tot mai strinse între Tările Române.

d) *Ancheta „3000 de familii”*, întreprinsă în ultimii ani în Franța de către „Institut National d'Etudes Démographiques” și Laboratoire de Démographie Historique”, pornește de la amintitul număr de famili (un eșantion de patronime ce încep cu TRA-) în recensământul din 1803, urmărindu-le mobilitatea teritorială și socială, dor și descendenților, pînă azi ³³. Cîteva aspecte sunt aici importante.

Acțiunea se desfășoară cu concursul binevoitor al genealogiștilor, al cercurilor și federațiilor lor, numărul membrilor acestora ridicindu-se în întreaga țară la cca. 50 000. Pentru a sensibiliza opinia publică, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales editează buletinul „3000 familles. L'enquête des généalogistes sur la mobilité sociale en France” (în 1986 au apărut fasc. 11 și 12).

Se utilizează recensămintele din secolele XIX—XX, fișiere asupra familiilor actuale, chiar și anuarele telefonice, solicitîndu-se și relații prin telefon. Pe baza enormului material strîns, se pot desfășura cercetări interdisciplinare de amploare (pe plan demografic, economic, social), care vizează persoane și familiile din toate mediile sociale.

Pentru noi, a studia genealogiile țărănești, negustorești, muncitoreschi înseamnă aprofunda aspecte de mare importanță ale civilizației românești, a cerceta viața maselor celor mai largi, a evidenția forța poporului român, creația sa istorică.

Ne-am propus să urmărim trecerea de la genealogie la demografia veche, dar logica obiectivă a evoluției științelor ne-a obligat să evidențiem în repetate rînduri utilizarea genealogiilor și în beneficiul istoriei sociale. Ele sunt totodată necesare și în alte domenii.

3. Trecerea de la genealogie la diverse alte discipline

a) Cercetarea demo-istorică a genealogiilor se dovedește utilă onomasticii, permînd investigarea cu succes a evoluției prenumelor ³⁴. Se înțelege ce profit poate trage de aici ramura românească a acestei științe, care are bogate tradiții ³⁵.

b) Antropologia culturală se îmbogățește apreciabil prin studiile demo-sociale asupra genealogiilor și a altor surse istorice. Cunoașterea strategiilor matrimoniale din vechile societăți legate de multe și mai interese de proprietate și poziție socială ³⁶, deschide noi orizonturi pentru

³³ J. Dupâquier, *Pour la démographie historique*, Paris, 1984, p. 159—163; idem, în „DH Bulletin d'Information”, n° 32, 1981, p. 10—14; idem, *ibidem*, n° 40, 1984, p. 42—45.

³⁴ Le prénom, mode et histoire: entretiens de Malher 1980. Recueil de contributions, ed. J. Dupâquier, A. Bideau, Marie-Elizabeth Ducreux, Paris, 1984; J. Dupâquier, J.-P. Pelissier, Danièle Rebaudo, *Le temps des Jules. Les prénoms en France au XIXe siècle*, Paris, 1986.

³⁵ V. Frățilă, L. P. Bercea, *Bibliografia onomastică românești (1944—1984)*, Timișoara, 1985 (Universitatea din Timișoara).

³⁶ H. A. Diederiks, *Le choix du conjoint à Amsterdam au début du XIXe siècle*, în „Annales de Démographie Historique”, 1986, p. 183—194; *Family and Inheritance. Rural Society...* 1979; P. Bourdieu, *Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction*, în „Annales ESC”, 27, 4—5, 1972, p. 1105—1127.

urmărirea comportamentului social al diverselor categorii, pentru cunoașterea mentalităților. Studierea mersului restricțici voluntare a nașterilor, a altor comportamente familiale³⁷, precum și a nașterilor ilegitime, a abandonării copiilor³⁸ sunt tot atîtea canale de pătrundere în intimitatea vieții cotidiene și a concepțiilor umane. În fine, se studiază chiar și ideologia familială a vechilor autori de genealogii³⁹.

c) Istoriei societății și este propriu un sistem de comunități de rudenie, cu o evoluție complexă, de largi rezonanțe sociale, economice, culturale etc.⁴⁰. „Ceata”, „comunionul”, „casa”, „fâmeia” și.a. sunt realități medievale și moderne românești, la studierea cărora un aport de seamă va reveni fără îndoială genealogiștilor. Cunoscind multiplele evoluții concrete, ei vor putea determina procesele istorice și tranzitările de la un tip de comunitate de rudenie la altul, de la o formă la alta. În acest fel se va acumula un bogat material, din care — retrospectiv, prin extrapolare — se va putea mai clar determina și evoluția comunităților de rudenie la noi în secolele II—XIII e.n.⁴¹, ceea ce-i de natură a aduce o contribuție la cunoașterea formării poporului român, la înțelegerea mai profundă a mecanismelor permanenței sale și a victoriei civilizației românești în confruntarea cu migratorii acelor vremi.

Demersul din paginile anterioare s-a făcut mai ales în sensul trecerilor de la genealogie la alte discipline, vroindu-se să se evidenția cît de însemnată este cea dintâi pentru diverse științe, cît de multe și de importante sunt perspectivele interdisciplinare ale specialiștilor genealogiști și, evident, intenționându-se să-i cheme spre noi și promițătoare zări.

Este însă necesar să vedem și reversul monedei. Din punctul de vedere al disciplinelor vecine, nu se pune problema utilizării numai a genealogiilor, ci a totalității izvoarelor existente; este important deci să nu neglijăm nici acea imensă cantitate de date și concluzii, aduse de domeniul, care să-a găsit în centrul atenției în cele de mai sus. La marea problemă — dacă științele istorice nu riscă să fie copleșite de uriașă invazie de fapte, teorii etc. ale tuturor celorlalte discipline cu care au puncte de tan-

³⁷ A. Sauvy, *La prévention des naissances dans la famille: ses origines dans les temps modernes*, în „Population”, 15, 1, 1960, p. 115—120; Em. Le Roy Ladurie, *Démographie et „funestes secrets”: le Languedoc (fin XVIIIe — début XIXe siècle)*, în „Annales Historiques de la Révolution Française”, Paris, 37, n° 182, 1965, p. 385—400; idem în „Annales de Démographie Historique”, 1966, p. 417 sqq.; Antoinette Chamoux, Cécile Dauphin, *La contraception avant la Révolution française; L'exemple de Châtillon-sur-Seine*, în „Annales ESC”, 24, 3, 1969, p. 662—684; J. Dupâquier, M. Lachiver, *Sur les débuts de la contraception en France...*, ibidem, 6, 1969, p. 1391—1406; Lucienne Hubler, *La population de Vallorbe du XVIe au début du XIXe siècle...*, Lausanne, 1984; U. Pfister, *Die Anfänge von Geburtenbeschränkung, eine Fallstudie (ausgewählte Zürcher Familien im 17. und 18. Jahrhundert)*, Bern-Frankfurt etc., 1985.

³⁸ „Annales ESC”, 27, 4—5, 1972, p. 1155—1182 (J. Depauw), p. 1183—1189 (Fr. Lebrun); 30, 1, 1975, p. 187—218 (Cl. Delasselle); „Annales de Démographie Historique”, 1973, p. 263—286 (Antoinette Chamoux); 1973—*Hommage à Marcel Reinhard*, p. 445—474 (A. Molinier); „DH Bulletin d'Information”, n° 27, 1979, p. 5—21 (Michelle Pollet); n° 28, 1979, p. 3—12 (Marie-Christine Vouloir); M. Kamler, în „Czasopismo prawnno-historyczne”, Poznań, 38, 1, 1986, p. 171—184 (prezentare rezumativă în „Przeszłość Demograficzna Polski”, 17, 1987, p. 237—239).

³⁹ Christiane Klapisch-Zuber, în *Le modèle familial européen. Normes, déviances, contrôle du pouvoir*, Ecole Française de Rome, 1986 (Agnès Fine, în „Annales de Démographie Historique”, 1987, p. 404—405).

⁴⁰ Vide supra: n. 23.

⁴¹ L. Roman, în „Revista de Iстorie”, 40, 11, 1987, p. 1131; 41, 9, 1988, p. 935—936.

gență — un răspuns realist a formulat Fernand Braudel : „Toate științele omului se pot prezenta ca științe auxiliare ale istoriei : sau aceasta din urmă receptează ocazia ce i se oferă de a se imbogăți și de a domina masa de idei și fapte noi, sau ea ratează această operațiune vitală. Oricum, ea riscă de a fi „ascunsă”, luată în vîltoarea torrentului științelor sociale. A păstra istoriei rolul și semnificația sa, pe măsură ce se deformează ansamblul achizițiilor cercetării științifice, iată ambiția pe care ne-au dictat-o cu anticipație, se pare, promotorii revistei « *Annales* »” (Lucien Febvre și Marc Bloch — n.n.)⁴².

LA GÉNÉALOGIE ET LA DÉMOGRAPHIE HISTORIQUE

Résumé

Pendant les dernières décennies les recherches généalogiques en Roumanie ont ressuscité, en continuant une belle tradition. En même temps, le développement récent des sciences sociales dans le monde introduit des modifications sensibles dans le destin de la généalogie et de ses adorateurs. Les interférences de cette discipline avec la démographie historique, aussi bien qu'avec l'histoire sociale permettent une collaboration interdisciplinaire qui donne des résultats palpables :

1. *La reconstitution des familles* peut bien intéresser les généalogistes, et leur implication massive (comme le démontre l'expérience française et britannique) rend de grands services à la démographie ancienne. *Tableau 1* : l'âge moyen des femmes au premier mariage. *Tableau 2* : survivants aux différents âges (1, 5, 10 et 15 ans).

2. *Le passage de la généalogie à la démographie historique* (et à l'histoire sociale) peut avoir de belles réussites :

a) *Le village.* En utilisant trois généalogies rurales, on établit le nombre moyen d'enfants par couple parmi les paysans libres moldo-valaques (*Tableau 3, n°1*).

b) *La bourgeoisie.* L'analyse des généalogies des commerçants de la première corporation de Moscou à la fin du XVIIIe siècle aboutit à la synthèse de leurs origines (*Tableau 4*) et de leur destin social au début du XIXe siècle (*Tableau 5*).

c) *La noblesse et les dynasties royales.* L'étude des boyards valaques au XVIIe siècle (*Tableau 3, n° 2*) donne les dimensions moyennes de leur descendance, qui est comparée avec les résultats obtenus en Hongrie et en Grande Bretagne (notes 29 et 30). Autres conclusions : taille moyenne de la famille dans le *peerage* anglais, parmi les ducs et pairs fran-

⁴² F. Braudel, *Le dixième anniversaire de la mort de Lucien Febvre*, în „*Annales ESC*”, 21, 6, 1966, p. 1187—1188. Întîlnind sintagma „științe auxiliare”, specialiștii vor trece desigur cu vederea nuanță pejorativă ce-o închide în sine, pentru a accepta cu atât mai multă căldură frumoasa idee, formulată în urmă cu un sfert de veac de marele istoric.

çais (*Tableau 6*) ; célibat des patriciens milanais et florentins, aussi bien que de la noblesse vénitienne (*Tableau 7*).

d) Le système des communautés de parenté (apport de l'auteur : notes 23 et 46).

e) L'enquête française „3000 familles”.

3. *Le passage de la généalogie à d'autres disciplines* : onomastique, anthropologie culturelle, génétique, etc.

On conclut sur les importantes perspectives interdisciplinaires des généalogistes.

DOCUMENTAR

O SURSA MAI PUTIN CUNOSCUTA DESPRE LOCALITATI DIN DOBROGEA LA INCEPUTUL EPOCII MODERNE : INSEMNRILE LUI F.F. BERG (1826)

MARIAN STROIA

Dacă despre situația economică și socio-politică a Dobrogei la mijlocul secolului trecut și după aceea dispunem de relativ mai multe descrieri și informații, în schimb datele privind același teritoriu în prima parte a secolului sunt ceva mai rare și nu întrutoțul semnificative. Explicația rezidă, între altele în faptul că această zonă este oarecum laterală și periferică principalelor căi de comunicație care legau Rusia, Principatele românești de celelalte zone ale continentului și Peninsulei Balcanice; penetrațiile unor călători pe aici sunt mai adesea sporadice, iar rapoartele și informările oficiale ale autorităților turcești fiind greu depistabile și accesibile — Dobrogea fiind pînă la 1878 sub stăpînirea Imperiului otoman.

Într-un asemenea context prezintă evident un interes sporit orice izvor nou care are meritul de a lărgi sfera cunoștințelor noastre despre acest vechi ținut românesc, cu deosebire la începutul de secol XIX. Acesta este cazul însemnărilor lui F. F. Berg, care în cursul anului 1826, avînd o misiune oficială, a parcurs acest teritoriu.

După cum arată istoricul Nicolai Epancin într-o lucrare publicată în 1905 la St. Petersburg¹ informațiile deținute de ruși asupra forțelor militare turcești de la sudul Dunării, a stării cetăților și căilor de comunicații, a stării de spirit și a compunerii populației din acest teritoriu erau destul de puține și săracăcioase (p. 128). Pentru a completa această lacună este trimis în zonă cu o misiune de informare colonelul F. F. Berg de pe lingă statul major al generalului P. D. Kiselev, însoțit de alți doi ofițeri de stat major, avînd cunoștințe de topometrie și artillerie.

Credem că pentru a înțelege mai bine semnificația acestor relatari, o succintă prezentare biografică a călătorului amintit nu ar fi lipsită de interes.

Feodor Feodorovici Berg a reprezentat unul din cazurile oarecum tipice de reprezentanți ai mici nobilimi din provinciile apusene ale Imperiului țarist, care desfășurind o activitate metodică și minuțioasă pusă în serviciul obiectivelor de politică externă ale acestuia, au urcat înceat dar ireversibil, scara ierarhiei politico-militare a acestuia.

Originar dintr-o familie din mica nobilime a provinciei Liflanda, Berg s-a remarcat încă de tîrîn prin participarea la principalele evenimente în care a fost implicat Imperiul rus pe parcursul a circa sase decenii. Sublocotenent în timpul campaniei lui Napoleon în Rusia (1812), căpitan în timpul luptelor din Franța (1814, Paris și Brienne), este promovat consilier de colegiu (1820) și transferat în sfera activității diplomatice. În intervalul 1820—1822 a funcționat la ambasadele ruse din München, Roma și Neapole cu rangul de consilier de stat.

Ridicat la rangul de general-major la finele deceniului al treilea al secolului trecut Berg s-a aflat un timp destataz la ambasada rusă din Constantinopol, interval care ne interesează în chip particular (toamna 1826 — iarna lui 1827). În această calitate este întîlnit la Constantinopol de alt călător rus, contele A. Ribeauville, de asemenea călător pe meleagurile românești care ne-a lăsat o prezentare succintă, nu prea favorabilă, asupra personalității sale: „Tot timpul făcea intervenții, era peste măsură de plin de el însuși, îi clevetea pe toți, uneori se eschiva de la treabă și adesea mă compromitea.”² Tabloul pe care îl schițează Ribeauville este fără îndoială datorat și relațiilor tensionate, de suspiciune care au existat între cei doi. Berg s-a remarcat de asemenea prin aptitudini și o înclinație specială în activitatea organizatorică, fiind un bun specialist în topografie, statistică, inventarieri și alte operațiuni complementare. Autor al unei hărți militaro-statistice a Imperiului Otoman, a descrierii pe care o reproducem în anexă a localităților de pe malul drept al Dunării (1826) a unui plan topografic al Bulgariei de N.E. (utilizat de armata de operațiuni) Berg a fost considerat în epocă drept unul din cei mai buni cunosători ai problemelor turcești din cadrul corpului ofițeresc rus. În timpul operațiunilor

¹ *Ocerk pochoda 1829 v Evropeiskoi Turſii*, (Studiu asupra campaniei din 1829 în Turcia europeană),

² Zapiski grafa A. Ribopierre în „Russkij Arhiv” 1877, nr. 5, p. 21.

„Revista istorică”, tom II, nr. 3—4, p. 199—204, 1991

militare care s-au desfășurat în timpul războiului rusu-turc din anii 1828—1829 a funcționat cu rangul de general la cartierul general al armatei a 2-a de operațiuni participind în această calitate la asediul Brăilei ca și la luptele pentru Șumla și Silistra (iulie 1828).

În cursul evenimentelor din 1831, prilejuite de insurecția națională a poporului polonez s-a aflat în conducerea trupelor ruse care au reprimat mișcarea, iar în timpul revoluției din 1848—49 din Ungaria și din Principatele române, F. F. Berg a avut sarcina de a asigura legătura dintre comandamentele supreme ale celor două armate contrarevoluționare (rusă și austriacă) care cooperau pentru înfringerea revoluționarilor maghiari și a celor români.

Comandant de mari unități în cursul războiului Crimeii (1853—1855), generalul rus a fost numit ulterior general-guvernator al Finlandei (incorporată din 1815 la Imperiul țarist) și comandant militar al trupelor ruse staționate acolo. Cu ocazia ultimei insurecții poloneze din secolul trecut cea din 1863, Berg a avut împinternicirea de locuitor al țarului în Polonia însărcinat cu represiunea răscoalei și cu restabilirea autorității țariste, astă de nepopulară și de ostracizată de poporul polonez.

Pentru îndelunga sa activitate în domeniul militar el a primit înalte distincții și recompense din partea autoritatilor țariste: — demnitatea de conte al Imperiului rus (1867) — precum și alte distincții în anul 1872.

A incet din viață, la Petersburg în anul 1874.³

După cnia noastră deplasarea din 1826 a lui Berg și a celorlalți 2 ofițeri ruși (cărora din păcate nu cunoaștem însă numele) s-a desfășurat în perioada celei de a doua jumătăți a lunii septembrie⁴. Această delimitare temporală se bazează pe faptul că spre sfîrșitul relatării sale F. F. Berg menționează de faptul că aflându-se la Isaccea a așteptat poșta locală care urma să sosească la 23 septembrie (op. cit. p. 19).

Urmare a acestei călătorii de informare, care presupunem că s-a desfășurat fără incidente deosebite, ofițerul superior rus a întocmit o detaliată informare către generalul P. D. Kiselev însoțită și de cîteva scheme și planuri ale orașelor vizitate. În imprejurări pe care nu le cunoaștem sigur, dar care evident se pot deduce, însemnările lui Berg însoțite de hărțile amintite au fost tipărite în Tîpografia Statului major general rus, evident cu scopul de a fi puse la dispoziția corpului ofițeresc pentru mai buna cunoaștere a prezumтивului viitor teatru de operațiuni. De altfel în anul următor aveau să izbucnească ostilitățile în conflictul militar rusu-turc încheiat în 1829 prin pacea de la Adrianopole.

Nekotoriia svedenia o pravom berege Dunaiia..sobranie v 1826 godu (cîteva informații despre malul drept al Dunării... culese în anul 1826) St. Petersburg 1827, cum se numește lucrarea conține circa 45 de pagini și se află în prezent în fondurile Bibliotecii Istorice de Stat a R.S.F.S.R. din Moscova sub cota E₁₁ 18/64 unde am avut posibilitatea să o consultăm. Ea conține descrierea unui număr de cinci localități; Burgas, Varna, Tulcea, Isaccea și Măcin precum și a tronsonului de drum Buiuk—Daré.—Burgas—Varna—Mangalia—Tuzla—Babadag—Tulcea și Isaccea.

Evident că dat fiind profilul autorului și obiectivul misiunii preponderență o au elementele care privesc organizarea militară a cetăților amintite, forțele de sprijin dispuse acolo, înzestrarea cu armament și provizii a garnizoanelor respective, sursele de apă, starea fortificațiilor și punctele slabe ale acestora. Se dau de asemenea date despre conducători militari ai unor dintre localitățile menționate. Iunus-oglu, pașa comandant în Tulcea este prezentat ca o persoană „în vîrstă de 70 de ani, bun legiuitor un caracter vesel, iubit de populație și de soldați” (p. 18). În schimb conducătorul militar al Isaccei, Ebaga-pașa este descris ca un personaj „peste măsură de zgircit, nefiind iubit de armată și popor, și care din cauza conduitei sale și a neplății soldelor a determinat răzvrătirea artileriei săi”.

Efectivele militare ale cetăților Dobrogene sunt — din descrierea lui Berg destul de mici: 20 de soldați la Tulcea, circa 150 la Măcin. O concentrare de forțe ceva mai mare este semnalată la Isaccea: 1200 de ostași și circa 50 de tunuri de diferite calibre,

Relatarea lui F. F. Berg mai conține și reflectarea ecoului și urmărilor unor evenimente de dată recentă, petrecute în Imperiul Otoman. După cum este știut, în iunie 1826 — tocmai avusese loc desființarea de către sultanul Mahmud al II-lea a ienicerilor, iar opoziția acestora la această măsură fusese înăbușită în singe. În legătură cu acest episod, ofițerul rus

³ Pentru o prezentare ceva mai detaliată a personajului date mai amănunțite se pot găsi și în publicația „Russkij invalid”, 1874, nr. 6 și 8).

⁴ O prețioasă semnalare a acestui episod a efectuat Paul Cernovodeanu (Călătorie de studii în URSS, în Rev. de istorie” t. 40, 1987, nr. 6, p. 644).

informa pe superiorii săi despre prezența la Tulcea (la sfîrșitul lunii iulie) a 12 ieniceri trimiși aici în detenție din Constantinopol.

Descrierea amintită cuprinde — totodată și cîteva informații de ordin demografic, de real interes pentru cunoașterea structurii etnice a orașelor amintite. Astfel, alături de garnizoanele amintite și de populația de origine turcă, este consemnată și prezența elementului românesc în mediul urban dobrogean. Astfel cartierul locuit de populația românească în Tulcea cuprindea aproximativ 120 de case (cu coeficienții demografici moderni deci cca 600 de persoane). 60 de case (deci cca 280—300 locuitori) în Isaccea, și respectiv 80 de case în Măcin.

Fără a conține elemente de ordin senzațional de natură să răstoarne datele deținute de istorici pînă în prezent, relatarea lui F. F. Berg din anul 1826 completează însă, prin amănuntele amintite aici, panorama istorică a orașelor din Dobrogea la începutul epocii moderne.

Cîteva informații despre malul drept al Dunării culese în anul 1826*.

DESCRIEREA CETĂȚILOR

- p. 11 TULCEA. Noua cetate este construită la aproape 5 verste mai sus decit prima la o distanță de 400 de stînjeni de brațul drept al Dunării și la aproape 200 de stînjeni de gîrla SOMOVA care izvorăște din lacul Măniștirii și se varsă în Dunăre în sensul opus cetății. Ea este dispusă pe un povîrnîs nu prea inclinat spre Dunăre și este mărginită de un mal abrupt, avînd o întindere de 100 de stînjeni la acea parte care este orientată către Dunăre. Sub această coastă a amintitei strîmtoni trece un canal, avînd circa doi stînjeni lățime și aproape 2 arșini adîncime: acum însă el e cu desăvîrșire secat și se umple numai în vremea cînd Dunărea are apele crescute.
- p. 12 Cetatea TULCEA a fost începută curînd după pacea de la București și terminată abia anul trecut (1825 — n. n. M. S.) ea se compune din două bastioane fără sănă îndreptate către partea Dunării și fiind căptușite cu piatră între 2 1/2 și 4 arșini privind din josul terenului, iar în virf un val de pămînt de un stînjen; flancurile și fețele au cîte două ambrăzuri, care sunt practicate foarte jos și omul foarte ușor poate ieși pe acolo; fiecare față a celor două bastioane are 25, iar pe flancuri 40 de pași
- p. 15 În cetate, lingă casa Pașei, către partea Mahalalei moldovenești se găsește o pivniță de piatră, pentru praf de pușcă, acoperită cu pămînt. Cartierul acesta are și cîteva case de piatră, acoperite cu țiglă și două părți de lemn bine ferecate: una către mărele bazar, alta către valul cel mic. Se mai găsesc: O magazie de pline, construită din piatră, acoperită cu șindrilă și destul de încăpătoare, incit poate să cuprindă pînă la 4000 de cetverți. Ea se găsește spre partea Dunării, pe mină dreaptă a intrării către poarta care dă spre fluviu.

Hambarul de asemenea de piatră, și acoperit cu țiglă — ceva mai puțină ca la magazie de pline — cuprinde arme, praf de pușcă, cca o sută de rișnițe și altele asemănătoare. El este așezat pe mină stîngă față de Poarta care nu dă către casa Pașei. Se găsesc de asemenea cinci cazemate de piatră, acoperite cu un val de pămînt; ele nu pot cuprinde mai mult de 1000 de oameni.

Casa Pașei, opusă porții de la Dunăre, este din piatră, acoperită cu șindrilă și este suficient de încăpătoare.

- p. 16 Patru căzărmi, din care numai una, cea mai mare, este de piatră și cu desăvîrșire goală; cele de lemn mi-au atras atenția; în una din acestea sunt închiși 12 ieniceri trimiși din Constantinopol după răscoală¹.

Mecetul este de piatră, acoperit cu țiglă și cu un minaret înalt.

Piinea ei o coc într-o izbă, acoperită cu țiglă. Se mai găsesc două mori de pămînt acționate cu cai; una lingă amintitul hambar, cealaltă lingă brutărie precum și vreo 15 căsuțe acoperite cu stuf.

Grajdul Pașei este făcut din pămînt acoperit cu stuf și pămînt și ste aproape pustiu.

Există de asemenea trei bordeie mari pentru trupele aflate în trecere, acoperite simplu cu stuf și pămînt; foarte slabe.

Cetatea nu dispune de apă. Foarte stăruitor, pașa a depus toate eforturile și s-a săpat o fîntină în bazarul turcesc. Aceasta — care are pînă la 30 de stînjeni adîncime și cu o foarte mică cantitate de apă — acum este secată.

* Traducerea a fost efectuată după exemplarul aflat în colecțiile Bibliotecii istorice de stat a RSFSR din Moscova, cota E 18 — 1164.

¹ Este vorba de tulburările care au avut loc în iunie 1826, cu ocazia dizolvării de către sultanul Mahmud II, a corpului ienicerilor. Revolta acestora a fost înăbușită în singe, supraviețuitorii fiind deportați în diverse fortărețe ale Imperiului Otoman.

Alte două flinți se află lîngă canalul care trece sub rîpă, una dintre ele are apă suficientă.

p. 17 (Cartierul) *moldovenesc*, loc pe lîngă care eu am trecut este compusă din nu mai mult de 120 de case pe partea Isaccei, aşezate chiar lîngă şanţ și o moară de vînt.

Cartierul *turcesc*, aflat mai jos de Dunăre sau către partea mai veche a Tulcei, cuprinde pînă la 200 de case de lut și un mecat de lemn, cu minarete acoperite cu stuf. Acesta din urmă a fost construit nu de mult de Hasan-Efendi, apropiat lui Iunus — pașa aproape de poarta Stambulului.

Casele săntării răspindite lîngă insuși şanțul de apărare. În acest loc săntării sunt stabiliți turci și tătarii, iar tot aici își au locuințele subordonate și ajutoarele Pașei.

p. 18 Între partea care dă către Dunăre și malul abrupt săntării dispuse cca 30 de case de lut, cîteva prăvălii și cafenele turcești de asemenea o cherhana. Partea aceasta se numește *Bazarul turcesc*. ... Cetatea își are orientate pozițiile de tragere spre partea Dunării și mai aproape de partea morii de vînt care se află în mahalaua moldovenească.

Cetatea Tulcea nu are acum mai mult de 20 de oameni*; aceștia se află sub ordinele Pașei. Noaptea porțile se inchid și rămîne la fiecare cîte un om. Cei rămași se răspindesc prin casele din mahala. Împreună cu locuitorii noaptea nu sunt mai mult de 50 de oameni (activi — n.n.).

Pe partea ieșindului la malul Dunării se instalează pîchete compuse din 10 tătari și tot atîtea persoane din partea dunărenilor.

p. 19 Pașa care comandă în Tulcea este Iunus-oglu, care a fost aian de Chilia și care în timpul ocupării Basarabiei de către trupele noastre a fost făcut prizonier și deținut la Elisavetgrad. Am aflat că este în vîrstă de 70 de ani că vorșește puțin rusește, este un bun legiuitor, iubit de populație și de soldați și un caracter vesel. A fost numit comandant în Tulcea nu cu mult timp înainte de insurecția grecească².

Referitor la postul ocupat de el, acesta nu are titlul de agă, ci funcția de *Capuegi-Pașa*; cu o lună în urmă a fost numit Kazak-Pașa, titlu care îi dă dreptul de conducere asupra lipovenilor și, în caz de război asupra cazacilor care locuiesc în apropierea pașalicului său.

Se dedă foarte puțin luxului, folosește pentru drumurile de întoarcere și plimbare cai înalți și a dat ordin să se execute un drum scurt către mal, ceea ce pentru noi este foarte folositor.

Pe locul unde a fost Tulcea Veche acum sunt cîteva căsuțe; acolo locuiește funcționarul vamal și pîchetul tătăresc respectiv. Întărîturile turcii le-au distrus pînă la bază.

Starea actuală a întărîturilor nu permite să reziste mult timp unui asalt hotărît, dat de preferință dinspre partea Dunării și a cartierului moldovenesc; stăpînind aceste puncte, navigația pe brațul Sulina al Dunării — singurul utilizabil — poate fi îngreunată și devine practic imposibilă pentru vasele care merg cu încărcătură către Ismail și mai sus.

p. 20 *Isaccea*: cetatea se află pe malul drept al Dunării, la circa 3 verste mai sus de cea veche, ale cărei șanțuri ce se umpleau cu apă încă se mai pot vedea; cea nouă a fost terminată complet abia în primăvara acestui an³.

Cetatea este dispusă pe un povîrniș care se înclină în jos, către Dunăre și care are o pantă de inclinare de pînă la 20° către rîu se închide cu un mal de piatră.

Cetățuia este compusă dintr-un bastion mare aflat pe acest mal, pe care sunt aşezate 14 tunuri; la mijlocul acestuia (al bastionului n.n. M.S.) se află lăcașurile de tragere a 7 tunuri care bat în jos spre Dunăre, apărind în acest fel acea poziție pe care stau; alte trei acționează în sus și unul în sensul de curgere al Dunării către insulă.

Acesta din urmă se află la circa 70 de stînjeni de cetate și are o lărgime de 2 verste.

Pentru servanții acestor tunuri a fost construit un foisor unde pașa care comandă cetatea își instalează adesea sediul.

De la acest bastion începe o curtină* de cca 50 de stînjeni lungime — care se întinde pînă la mijlocul altui bastion ce dispune de 5 tunuri și e îndreptat în sensul Dunării. De la aceasta o altă curtină (paralelă cu prima este situată la aceeași înălțime și în ea sunt praticate cinci ambrăzuri).

p. 21 Începînd de la mijlocul bastionului în sus toată partea respectivă este pe de-a-intregul acoperită către josul Dunării și poate fi anihilată relativ ușor de soldații care o asediază.

De la pomenita curtină care poate fi ușor capturată dinspre rîu — au fost aşezate cîteva traverse acoperite cu pămînt care protejează acea parte a cetății care dă înspre partea Babadagului.

* Aici în sensul de soldați (n. n. M. S.)

² Este vorba de mișcarea eteristă, condusă de Alexandru Ipsilanti și încheiată cu înfrângerea de la Drăgășani (7/19 iunie 1821)

³ Este evident că F. F. Berg are aici în vedere anul în care își desfășoară călătoria de informare, așa dar 1826.

Bastionul de lingă mal și toată partea amintită nu au sănătate; ridicat pe neregularitățile culmii se află din perete de piatră înalt de 2 pînă la 4 arșini. Curtina este închisă de un val de pămînt, înalt de un stinjen acoperit tot cu nuiele. Din această parte cetatea poate fi amenințată periculos, cel mai vulnerabilă fiind zona pomenitei curtine, unde locul nu este mai ridicat de 4 arșini.

Partea către Dunăre a cetății începe de la marele bastion și merge către un loc jos și înedat. În ansamblu cetatea este compusă din șapte bastioane, de forme diferite; iar înăuntru este întărิตă cu palisade.

Cetatea are patru porți⁴: prima de la curtină către Dunăre fără pod; a doua — către Tulcea, are pod; a treia către Babadag cu un pod asemănător; iar a patra nu este departe de mal și nu are pod. În zid se găsesc de asemenea construite patru porți.

În cetate sunt patru cazemate în partea de sus și patru către Dunăre; ele sunt din pămînt, dar peretele ambrazurii este de piatră; în total nu pot cuprinde mai mult de 2000 de oameni.

Cele două adăposturi pentru praf de pușcă, construite din piatră, sunt așezate astfel: unul către partea Dunării, altul în partea către Babadag.

Pentru pline sunt două magazii — din piatră — acoperite cu țiglă; una dă către Dunăre, alta către virful cetății. Prima dintre ele — care este și cea mai mare poate adăposti pînă la 7000 de cetverți.

Aproape de magazia de lîngă Dunăre sunt două mori de lemn, foarte mici, trase de cai; în 24 de ore amindouă la un loc nu pot măcina mai mult de 6 cetverți.

Către partea Dunării a fost construit un hambar din piatră, acoperit în care se păstrează: puști, ghiulele și alte obuze, și pînă la 150 de mori de mînă.

Casa Pașei — comandant este o locuință mare, din piatră având două etaje și este acoperită cu țiglă. Ea se găsește lîngă poartă, dar lîngă Dunăre și este ușor observabilă dinspre partea fluviului.

Un mare mecat de piatră, cu minarete înalte se află în mijlocul cetății; altul de lemn se află lîngă bazarul din josul Dunării, între acestea și casa Pașei, sunt vizibile ruinele vechiului mecat și ale castelului.

Se mai găsesc circa 300 de case de lut și prăvăliai acoperite care cu stuf, care cu olane.

Mahala sau periferia are pînă la 60 de case în partea spre Babadag, iar în stînga aceleiași părți sunt circa 20 de case ale mahalalei turcești.

Lîngă mal, unde am mai indicat marele bastion, sunt cîteva cafenele. Atât cît am putut eu observa, din cauza miciei deschideri a ambrazurii, nu se poate așeza nici un tun; la fel este și în partea din susul Dunării unde din cauza înălțării bastionului focul de artillerie este foarte slab în vîlcea. Pe același mal și puțin mai la dreapta nu pot acționa mai mult de 3 tunuri.

Focul principal al cetății este îndreptat de-a curmezișul Dunării; în acest fel ea controlează drumul spre Babadag și mahala moldovenească.

Față de august 1821, cînd am fost eu trimis aici de generalul de infanterie Ivan Șabaniev⁵ și chiar acum mai lucrează înăuntru la unele bastioane.

Garnizoana nu a fost niciodată mai mare de 400 de oameni; în aceste zile a fost întărîtă și se găsesc aici pînă la 1200 de oameni și pînă la 50 de tunuri de diferite calibre. Acolo a fost înființată o școală pentru artileraști; o mulțime dintre aceștia deja s-au îndreptat pentru a fi îmbarcați către salupă care aduce poșta și care a sosit la 17 septembrie în acest an.

În magazii pîinea se împospătează zilnic iar de la locuitorii se rechiziționează pîinea praoaspătă.

Pașa — comandant este Ibaga — Pașa numit cam cu doi ani înaintea tulburărilor de la Iași⁶, de vîrstă mijlocie, este peste măsură de zgîrcit, din care cauză nu este iubit de armată și popor. Anul trecut⁷, din cauza soldei, artilerașii s-au răzvrătit împotriva lui și n-au vrut să mai iasă din cetate; cînd au primit cele cerute, ei s-au liniștit.

⁴ În lucrare numerotarea este făcută cu cifre romane

⁵ Șabaniev Ivan Vasilievici (1772—1829), general de infanterie. Din 1810 a luat parte la războiul rusu-turc din 1806—1812, a fost general de gardă al armatei ruse din Moldova și la încheierea păcii de la București (mai 1812) cel de-al doilea acreditat al Rusiei.

⁶ Este vorba de sosirea lui Alex. Ipsilanti la Iași și declanșarea mișcării eteriste (23 februarie 1821); anul de instalare a Pașei este deci 1819.

⁷ 1825

Fîntinile care se găsesc în cetate dispun de o cantitate de apă suficientă pentru necesitățile locuitorilor, dintre care unii o aduc adesea din Dunăre. Situația aceasta poate fi îngreunată prin cucerirea ostrovului opus, acoperit cu stufo și cu pomi fructiferi.

În general cetatea, prin poziția ei, nu poate rezista multă vreme unui asediu îndelungat ce poate fi desfășurat mai bine în parte dinspre Isaccea, veche decât din ierul Dunării; un atac hotărîtor poate fi declanșat cu succes numai din susul Dunării, aproape pe toată linia care este orientată într-acolo. Înă la ocuparea ei însă stăpînirea de către turci poate fi foarte stînjitoare pe centru comunicațiile noastre pe Dunăre, precum și pentru faptul că poate să țină în permanență tulburare pe lipoveni, pe cazaci de la praguri, pe tătari, și alte populații ostile care trăiesc în apropiere.

Măcin. Cetatea se află pe malul drept al Dunării, opusă Brăilei este constituită pe o stîncă destul de înaltă și puțin inclinată către Dunăre. Ea se compune din patru bastioane drepte și două care ies din malul abrupt care dă către Dunăre; în fiecare bastion sunt 5 tunuri de calibră diferit. Partea aflată către rîu nu are sănț de apărare, cicalaltă este înconjurată de un sănț — acum uscat — căpușit cu piatră, iar în partea interioară valul de pămînt este întărit cu palisade și are 2 părți: prima către Brăila cu un post avansat; o a doua către Babadag cu un port asemănător, în fața căruia este construită o sură, întrutotul similară aceleia care închide poarta spre Dunăre a Tulcei. Pește sănț sunt deasemenea două punji: prima la dreapta în fața porții Babadagului, a doua la stînga, orientată către poarta ce dă spre drumul Brăilei.

În cetate este un depozit de praf de pușcă pe partea Dunării, asemănător celui de la Isaccea.

Cinci cazemate subterane de piatră sunt dispuse lîngă valul de apărare; capacitatea lor totală nu poate depăși 800 de oameni. O magazie de piatră pentru pline acoperită cu țiglă este situată pe partea Dunării ea poate cuprinde pînă la 200 de cetverți.

Casa pașei, este din piatră, acoperită cu stufo și este situată în mijlocul cetății; se mai găsesc pînă la 130 de case din chirpici, acoperite cu stufo.

În cetate este numai o singură flintină, mică, lîngă casa Pașei; apa se aduce din Dunăre cu mari dificultăți, din cauza malului foarte abrupt.

La o bătaie de pușcă, mai jos de Dunărc este un cartier de locuințe sau mahala, compus din 80 de case ale moldovenilor și 100 ale turcilor. Mai sus de cetate, la cca 70 de stîjeni, este o gîrlă izvorită dintr-un lac — aflat pe un loc mlăștinios — care pe vremecă ploioară are pînă la 3 stîjeni lățime și 2 arșini adâncime și care pe vreme uscată sau vara, seacă complet; pe partea opusă cetății la vreo 150 de stîjeni⁸, pe Dunăre se află o insulă acoperită cu stufo.

Ca marime, cetatea Măcin nu poate egala cu cca a Tulcei sau a Isaccei, însă datorită poziției sale în teren și a structurii sale, nefiind în imediata apropiere a comandanțului, poate rezista mai mult; garnizoana însă nu poate adăposti în nici un caz mai mult de 2000 de oameni.

Pregătiri pînă acum încă nu ș-au făcut, însă circulă zvonul că în cîteva zile va fi completată cu forțe din Brăila.

Nu de mult a fost numit în funcție de Pașă de Măcin și Aiaș de Măcin unul din locuitorii orașului; el se numește Soliman pașa, este de vîrstă mijlocie, ceste drept în aplicarea legilor și iubit de popor și de ostași.

Mai sus de Măcin, la aproape 20 de verste de Dunăre este satul Tătăresc — Pecenegi, avînd mai mult de 250 de curți⁹. Datorită faptului că se găsește în apropierea unui debarcader, aici este sediul unui important tîrg de grine. Ceva mai sus pe drumul de la Măcin la Varna, este bogata localitate Daiani, avînd aproape 500 de case de turci și cîteva de moldoveni.

⁸ Unitatea de măsură echivalentă cu 2,134 m.

⁹ Aici în sensul de case.

MEMORII, CORESPONDENȚĂ, ÎNSEMNĂRI

I. C. FILITTI: JURNAL (III)

editat de GEORGETA PENELEA-FILITTI

Izbucnirea primului război mondial i-a pus pe români în fața opțiunii: cu Tripla Alianță sau cu Tripla Înțelegere? Ca diplomat, emul al lui Titu Maiorescu și P. P. Carp, ca istoric lucid I. C. Filitti însearcă, mai cu seamă în paginile *Jurnalului*, o pleoarie plină de nerv pentru angajarea țării sale alături de Germania și Austro-Ungaria. Și argumentele sale tind nu atât să justifice viitoarea raliere cît să pună în gardă împotriva celeilalte soluții. Pentru el, ca de altfel pentru numeroși intelectuali români care adoptaseră formula lui Kogălniceanu de inscriere a istoriei într-o regulă de trei simple, unde necunoscuta era viitorul ce trebuia aflat cu ajutorul prezentului și al trecutului, dușmanul ireductibil al României rămânea Rusia. Orice înțelegere, orice tentativă de colaborare, orice concesie făcută Moscovei mai devreme sau mai tîrziu avea să se întoarcă împotriva noastră.

Dar Filitti e un realist. Incisivitatea cu care vorbește de „franco isterici”, disprețul pentru propagandistii francezi, care pînă mai ieri priveau România cu condescendență – aceasta în cazul cînd știau de existența ei – indignarea față de arogență ministrului francez la București Emil Blondel – toate arată că societatea românească în evasionalitatea ei era atunci, în 1914–1915, dispusă să dea frâu sentimentelor iar nu să se lasă condusă de logica rece. Redusă la un simplu enunț această stare de spirit cerea apropierea de Franța și dobândirea Ardealului.

Cînd distant, cînd pătimăș Filitti voia ca românii să dea sensibilitatea la o parte și să se conducă doar după interes. Căci „francără” nu aducea nici un profit românilor. Și nu întîmplător intercalează în paginile *Jurnalului* comentarii pe marginea politicii lui Napoleon al III-lea, cel dispus să ne tîrguiască la un moment dat cu Austria.

Contenciosul cu Austria îl privește cu calm; monarhia e un „putregai”, căruia l-a sunat ceasul. De aceia, indiferent de sorții războiului, Ardealul va reveni firesc în hotarele românești. Ceea ce rămîne însă de neconceput, ceea ce nu poate fi admis cu inimă ușoară este alianța cu Rusia.

Pe această schemă se brodează paginile *Jurnalului*, cu izbucniri de nemulțumire față de tergiversările guvernului I. I. C. Brătianu, sarcasmic la adresa autorilor de soluții categorice, ironii față de presa prea lesne cucerită de faptele de arme ale coaliției franco-ruse.

Aflat în postură de *raisonneur* Filitti sesizează deopotrivă un fenomen pe care războiul îl va face ireversibil: apunerea societății boierești, oarecum idealizată de el, și apariția agresivă în prim planul vieții cotidiene, pe scena politică, a recentului îmbogățit, a ciocoiului modern.

Paginile de *Jurnal* cuprinse în rîndurile ce urmează oglindesc drama intelectualului ce asistă neputineios la scrierea inexorabilă a istoriei.

8/20 august 1914

Opinia publică și presa – aproape unanime pentru Tripla Înțelegere. Am publicat o broșură (pentru că în formă de articol nu mi se primea la ziar) intitulată *Cu Tripla Alianță*. Ziarele tac mute. Librarii nu îndrăznesc să-i spre vinzare. Cei ce au primit-o sunt furioși și o atribuie unui jidov plătit, unui funcționar al legației austriace, urii lui Marghiloman. Ziarul „Ziuă”, care a apărut în favoarea Triplei Alianțe, se vinde tiptil. La Capșa, tineretul nostru a cumpărat un stoc întreg din acest ziar și l-au ars în public. Regele nu e crutat. Aurul rusesc a cumpărat presa și pe mulți particulari. Alții sunt călăuziți de sentimentalism. Ceia ce e periculos și nerățional e ca să se excludă posibilitatea unei cooperări eventuale cu Tripla Alianță¹.

¹ Pe contrapagină: „morții din 1914: mama, T. Văcărescu, K. Cesianu, I. Văcărescu, Lina K. Slătipeanu”.

18/31 august 1914

Capșa: franco isteria și ruso francăria la culme. Oameni fără căpătii² decretind moartea regelui și a tuturor partizanilor unei acțiuni cu Tripla Alianță. Schimbare de cîteva zile în atitudinea guvernărilor: de partea Triplei Alianțe³, idem Marghiloman. Doar Take Ionescu rusofil. Italia nu va mișca pînă la sfîrșit. I s-au făgăduit despăgubiri în schimbul neutralității (probabil Tunis). Victoriile franceze ce se tot anunță se transformă pe hartă în înaintări constante ale germanilor. Pentru franco istericii noștri dacă 10 ruși au pătruns în Germania, Germania e pierdută, dar Franța nu va fi bătută nici cînd nemții vor fi la Paris. Spectacolul pe care-l oferă Franța este pentru mine întristător și ar trebui să slujească de advertiment și nouă. Schimbări de Minister și de generali în ultimul moment sănătoase dăvada cea mai evidentă că nu era „the right man in the right place”, cum se cuvine să fie, ci că politica, tezele generoase de radicalism, socialism etc., frazeologia goală nu pot duce la organizarea serioasă ci cel mult la satisfacerea poftelor politicienilor abili. Exemplul cu generalul Pau⁴, care acum vreo 2 ani n-a putut fi numit generalism fiindcă [era] clerical, dar acum chemat la situații înalte fiindcă [e] capabil e tipic. La noi, din cauza politicianismului și sectarismului brătăienist trebuie să avem în capul Statului Major pe Zottu în loc de Averescu, desigur unanim se recunoaște incapacitatea celui dintâi și superioritatea celui din urmă. Un Pascal Toncescu își permite să dea lecții și să fie obraznic cu Marghiloman și se găsesc ziare care să relevă atitudinea acestui individ, avid și el de reclamă. Ministrul francez Blondel⁵ permitîndu-și la Jokey club să facă România răspunzătoare în fața istoriei de pericolul ce amenință civilizația!

La Ministerul de Externe un Zăinescu, secretar de legație, își permite ieșiri violente și triviale în public la adresa suveranului. Porumbaru, Nanu, Contescu, franco isterici. Numai Pisoski, eu și tînărul Bogdan vedem că interesul nostru, ca și al civilizației, e de cealaltă parte. Sînt notați de capșoți, de legația rusă și franceză și semnalati guvernelor respective. Sînt români cari se duc să vază la gara Cotroceni dacă nu trece încă vreun tren militar german spre Constantinopol pentru a raporta legației ruse. Au pe [sic!] dinșii revolve.

29 august 1914

Barbu Catargi⁶ mi-a arătat ieri o scrisoare de la frate-său Lexi din Paris. În alineatul II se afirmă că: „l'Allemagne et l'Allemagne seule a préparé et voulu la guerre”. În al III-lea se dezvoltă cum Anglia, Franța și Rusia preparau războiul. Deci Kaiserul e invinsut de a nu se fi lăsat păcălit știind toate acestea! Se mai spune că Germania a atacat colosul moscovit înainte de a fi armat, căci mai tîrziu ar fi fost o amenințare pentru rasa germanică. Adaog: și pentru noi, și de aceia trebuia atacat înainte de a fi armat.

Liberalii au mare răspundere în austrofobia ce se manifestă. Au excitat Liga⁷ în anii trecuți. În 1913, pour faire la pige conservatorilor, organizația manifestațiile cu pancarte contra „Austriei perfide”. Ardelenii nu cred că doresc să fie anexați României. Broșura lui Ion Frunză (Ion Bianu), ardelean căruia nu i se pune cuțitul la gât de către Tisza.

Azi dimineață, *30 august stil vechi 1914*, am fost la P. P. Carp „me retremper”. L-am găsit statoric în credințele lui și convins de victoria germană. Gata a lăsat guvernul și a merge contra Rusiei. De Brătianu și Marghiloman mi-a zis că n-au c...! La de al de Paciuri, Mitilene care i-au vorbit de revoluție, dacă se merge contra Rusiei, a răspuns: „Ce n'est pas avec des avortons comme vous qu'on fait des revolutions”. Cum mă plingeam că au înebunit români, mi-a zis: „Moquez-vous d'eux” și și-a continuat pasienza.

În „Adevărul” de marți 2 sept. 1914, articol interesant de Rădulescu Motru, *Pentru ce șo văim*. Arată bine că noi facem logica naționalistă (mai la mintea tuturor, zic eu), pe cînd a călăună statelor mari intrate în conflagrație trece de această sferă. Pentru mine concluzia este că oamenii noștri de stat ar trebui să știe să treacă și ei peste sfera simplistă naționalistă și să pună în cumpăna cea ce agită *acum*. Care preponderență ne convine mai bine, germană ori

² Pe contrapagină: „Un Nae Crătunescu, un fiu al generalului Coandă, un dr. Săbăreanu, un Cîrbescu (frate cu prefectul poliției), un Jean Sturdza”.

³ Pe contrapagină: „Se pare că numai Costinescu și Duca mai opun ceva rezistență. De „hahalera” Porumbaru nu se preocupă, firește, nimeni”.

⁴ Pau, Paul Marie César Gérald (1848 – 1932). Vezi V. H. Mélot, *La mission du général Pau*, Paris, 1931.

⁵ Emile Blondel, ministrul Franței la București.

⁶ Barbu Catargi, căsătorit cu Alexandrina Cantacuzino, era frate cu Alexis Catargi, căsătorit cu cunună autorului, Michaela Ghica.

⁷ Liga Culturală, înființată în 1891.

slavă? Prea bătrînul Xenopol, în articolul *Ce așteaptă Italia?* scrie iar că războiul de azi e război de rase și se miră de atitudinea Italiei. Uită mai întii tot ce a scris în *Istoria Românilor* despre ruși⁸. Mai uită apoi că rasa germană e reprezentată printre un stat, rasa anglo saxonă printre altul; și rasa slavă în lupta de azi prin altul. Rasa latină e reprezentată prin mai multe state care n-au aceeași interes, care s-au războit în cursul veacurilor și se mai pot război. De altfel români mai sunt și de parte de celelalte state latine. Italia nu va ieși din atitudinea ei de dragul originei ei latine! Pentru noi lupta se reduce la lupta între rasa germană și cea slavă, numai între acestea avem să alegem. De publicul numeros nu mă mir că e călăuzit numai de sentimente, deși e ciudat să apară ziare intitulate „Trăiască Franța!” și să vezi pe piepturile oamenilor cocarde franceze. Înțeleg numai ziare „Trăiască România!” și cocarde tricolore românești.

3 septembrie stil vechi 1914

Azi dimineață s-a zvonit că rușii ne dau Ardealul, dar vor lua Gurile Dunării. Îmi iese dreptatea mai curind decât aș fi crezut. Credeam că Rusia va avea măcar pudoarea de a-și ascunde jocul cîțiva ani. Și acum cine are dreptate dintre mine, care mai cred în „gogoriță mușcălească”, și Al. Em. Lahovary, care crede pe Isvolsky⁹ — tovarășul de politică al lui Hartwig¹⁰ și secretarul de altă dată al lui Hitrovo¹¹ la București — că Rusia a renunțat la aspirațiile lui Petru cel Mare! Am văzut tot azi dimineață pe generalul Cristescu, sub șeful Statului Major. Mi-a spus: 1) Cred posibilă victoria germană în Franța. 2) E mai grea acum victoria germană în Rusia. Ar fi fost cu puțință dacă Germania n-ar fi fost reținută atâtă în Franța. Războiul s-ar fi terminat atunci prin *jus possidentis* în provinciile baltice, Polonia etc. Altfel decât prin ocupare a ceia ce revendică, nu se poate bate Rusia. 3) Intrarea noastră în acțiune ca aripa dreaptă a armatei austriace contra rușilor ar fi putut schimba fața lucrurilor. 4) E acuzat de trădător fiindcă admiră organizarea armatei germane. 5) I se face la București reputația de germanofil și la Peleș reputație de germanofob. 6) Fiind vorba într-un consiliu compus din Brătianu și generali de o concentrare de trupe în Moldova (nu știu cînd anume) numai el, Cristescu, a fost contra din motive politice și militare. Măsura totuși s-a luat dar 2 ore pe urmă ea se atribuia lui Cristescu și el era acuzat de ea și se aruncau lui argumentele pe care le aduse contra hotărîrei ce se luase fără voia lui.

S-a mai zvonit că am ocupa Ardealul fără consimțămîntul Germaniei, deci nu *contra* Austriei și odată în Ardeal am fi chemați prin aceasta chiar a rezista rușilor, dacă nu a și intră în acțiune contra lor. Aceasta aș înțelege.

„Adevărul” de aseară (cu data miercuri, 3 septembrie 1914), în care n-au putut găsi loc germanofilului, deschide coloanele unui articol plin de halucinații și nemerniciei la adresa Regelui, articol semnat X și intitulat *Dacă aș fi fost d. Coslaforu* (și acesta scrise un articol contra Regelui, dar cu mai multă elegantă de stil). În același număr, Mille, care tot vrea să intre în Ardeal, are un articol de fond *Sorții trebuie aruncăți*, în care relev fraza „să reluăm ce este al nostru și să evităm încercuirea slavă, căci încercuți am fi în zioa cînd Rusia învingătoare s-ar întinde și în Transilvania, dînd mină cu slavii din Sîrbia și celelalte ținuturi slave din Austria, iar la sud am avea pe bulgari, cari fatalmente vor intra în sfera de acțiune rusească”. Vede și nu vede, sărmanul! Parcă Transilvania ne va scăpa de pericolul pe care nenorocitul numai îl întreazăreste!

Tot la 3 septembrie după amiază a venit la mine la Ministerul maiorul Rosetti din Statul Major. M-a liniștit mult în privința numărului mare (75 corpuși) și valorii armatei germane. Rusia n-are maximum nici 40 de corpuși. La 4 septembrie dimineață am avut iar la Minister pe generalul Cristescu: crede că germanii vor sparge pe la Toul și atunci pot da o bătălie decisivă francezilor. Și el m-a asigurat de superioritatea germană. Deocamdată armata noastră dă spectacolul unei armate mexicane. Cred însă că la momentul decisiv își va face datoria. Austria conta pe noi. Am pierdut, vorba lui Pisoski, trenul de lux. Acum, decât să dăm ajutor rușilor, amețindu-ne de visul Ardealului și de victorii problematice ale Triplei Înțelegeri, mai bine să stăm pe loc. Brătianu și Marghiloman înțeleg aceasta. Filipescu nu. A greșit la 1913, greșește și acum. E patriot sincer, desigur, dar om de stat nu. E impulsiv. În Consiliul de coroană n-a

⁸ Vezi A. D. Xenopol, *Războaiele dintre ruși și turci și înriurirea lor asupra țărilor române*, 2 vol., 1880.

⁹ A. P. Izvolnky, însărcinat cu afaceri al Rusiei la București, apoi ministru de externe (1908–1910).

¹⁰ T. H. Hartwig, ambasadorul Rusiei la Belgrad.

¹¹ M. Hitrovo, ministru al Rusiei la București.

fost nici un strateg! E cert că opinia publică la noi de la *început*, a fost de partea Triplei Înțelegeri și n-a admis nici discutarea ipotezei că am putea merge cu Germania. Aceasta este de neînteleș, măcar la oamenii noștri politici. Dar aceștia în cele din urmă s-au arătat șovători, după cum se anunțau victoriile de o parte sau de alta. Slabe concepții!

5 septembrie 1914

Alte zvonuri care îmi dău dreptate. Rusia ar păstra Bucovina; ar da Banatul Serbiei, nouă numai sudul Ardealului. Cerc slav!

Convorbire la minister cu Sefa bei. Îl întreb de ce Turcia nu merge contra Rusiei. Recunoaște că pentru ei ca și pentru noi pericolul e cel rusesc. Dar Turcia trebuie să nu indispuie pe Anglia, singura care a sprijinit-o totdeauna, de cîte ori turcii nu i-au întors spatele. Cît despre România, mi-a zis: „cred că nu ezitați în fața unei probleme puse astfel: între anexare la Austria sau la Rusia, pe care ați alege-o?”, „Austria nu și-a dat seama — zice Sefa — că agitind în Balcani, făcea jocul Rusiei. Mai bine ar fi renunțat la planurile ei de reducere a Sîrbiei și de agitare a Albaniei”. Moartea arhiducelui o atribuie Rusiei (prin Hartwig).

11 septembrie 1914

Azi dimineață în ziarul „Dimineața”, știre cu litere enorme despre înfringerea decisivă a germanilor. Născocire a lui Blondel și Poklewski, care nu mai sunt diplomați ci agenți provocatori. Ce rusine! Astă seară, firește, nici o urmă nu se mai vede de așa știre. Noul ministru german, von dem Bussche, este un om cu totul superior, îmi spune Pisoski. Filipescu a spus lui Pisoski că a vorbit 1/2 oră cu Bussche și că acesta aproape l-a convins. Nu face onoare lui Filipescu, care se complice în compania oamenilor de la Capsă, el fost și viitor ministru, care ar avea alte mijloace de documentare. Vorba lui Menelas Ghemani¹² și a lui Lascăr Catargi: „L'enfant terrible du parti conservateur”, care va face multe pozne. Brătianu suferă de abulie; e drept că el a dezlănțuit opinia publică pe care acum n-o mai poate infrina. Regele a spus lui Pisoski că e sătul de Austria și că ceasul Ardealului va veni. Se pare că chiar Germania i-a pus cruce Austriei.

Acu vreo trei zile întorcîndu-mă de la Alexeni, eram cu frații mei Nicu și Lică în gara Ploiești. Se apropie un oarecare Davidescu, creațură a lui Filipescu, se pare — totdeauna a avut înină fericită — și vrea cu orice preț să-și plaseze un discurs. Deși frate-meu Nicu repetă că el se lasă în grija guvernărilor, tot atât de patrioti ca noi și mai documentați, Davidescu insistă și începe. În capul lui un ghiveci îngrozitor. Afirmă toate cu o siguranță parcă ar fi inițiat în toate secretele puterilor. Face teorii asupra dreptului majoritathei țării de a-și impune voința, vorbește de 1877, de Ferdinand al Bulgariei, de Daneff, asemenea starea noastră azi cu aceia a Bulgariei anul trecut, spune inexacitate în privința acțiunii noastre la 1913, confundă tot dar perorează cu îndrăzneală pînă ce sosește trenul, aproape un ceas! Eu nu-l pot asculta, ies pe peron. Davidescu a fost trimis să facă propagandă. Astfel de oameni să hotărască? Vorba lui Taine, cînd e vorba de himie, de matematici etc. mulțimca tace; cînd e vorba de politică, toți sunt diplomați, străge și sociologi. Nu trebuie pentru aceste meserii pregătire prealabilă. Chiar un Arion, ca să-și dea seama de interesele României, trebuie să stea întîi de vorbă cu Marghiloman. De la Paris debarcă francofil! Iorga n-a îscălit adresa ridicolă a profesorilor universitari către primul ministru, ca și cum Brătianu n-ar ști tot ce spun ei acolo. Ardeleanul Bianu (Ion Frunză, autorul unei bune broșuri contra Rusiei) n-a îscălit nici el. Ardeleanul Babeș era să nu îscălească, apoi s-a convins să îscălească.

14 septembrie 1914

Secretarul consulatului nostru din Monastir, Metta, venit acum de la Niș, mi-a spus că a văzut acolo hărți de ale Marei Sîrbii; cuprind și Banatul. Amintește că acest prilej luptele pe care biserică română din Ardeal a avut să le ducă împotriva bisericei sîubești.

15 septembrie 1914

Am contribuit la o intrevedere între Carp și Brătianu. Gogori¹³ a avut cu mine ideia. Am vorbit lui Vassiliu. Acesta a întrebat pe Brătianu dacă a avut schimb de vederi cu Carp. Brătianu a răspuns: „Nu mi-a dat prilejul”. Gogori a vorbit cu atașatul militar german. Acesta

¹² Menelas Ghermani (n. în 1836), finanțier de prestigiu, ministru în mai multe rînduri; a fost conservator junimist.

¹³ Grigore, fiul lui P. P. Carp.

va fi spus ministrului german von dem Bussche, care ar fi exprimat lui Brătianu dorința de a-l vedea unit cu Carp și Marghiloman. Tot în ziua de alătării cînd i-a vorbit Vassiliu, Brătianu l-a întrebat, pe seară, ce crede de Take și de Nicu Filipescu. Apoi „De Carp nu crezi nimic, n-ai văzut pe nimeni?”, „Am văzut pe Gogori” a răspuns Vassiliu (se salutaseră dimineață în biroul meu la Minister), și cred că de partea aceia ai ajunge mai ușor la înțelegere”. Destul că azi pe la 11, Barbu Știrbei telefonează la Carp că vrea să-l vadă și spune: „Dl. Brătianu așind că vrei să-i vorbești, vrea să te vaza”. „Să vie!” răspunse Carp. „Îi cer numai să lepede pe Take și pe Filipescu”. Brătianu a și mers pe ascuns la Carp la ora 7 seara. Rezultatul, vezi scrierea¹⁴ lui Gogori. Îmi pare rău numai de Filipescu (organul său e „Epoca”), acest *enfant terrible*, vecinic impulsiv și care joacă acum jocul tuturor vinđuților sau inconștienților. Gheorghe Diaimandy, fratele marelui nostru diplomat, după ce s-a umplut de ridicol prin telegrama pe care la începutul războiului a trimis-o de la Paris Regelui și lui Brătianu, cerind nici mai mult nici mai puțin decât ca România să împună pacea în Europa, s-a ridiculizat din nou acum pornind la Roma cu celalt naiv — Istrati¹⁵, cît are de barbă albă și lungă — să hotărască ei pe Italia ce să facă! San Giuliano¹⁶ s-a făcut bolnav și nu i-a primit. Utopistul Jean Cantacuzine, savantul, concepe Europa fără România, dar fără Franța nu! Măcar e limpede. Ramotul Xenopol a ajuns la ultimele limite. În un articol din „Adevărul” declară că concepe o Moldăvă întregită, sub protectoratul rusesc, *vasală!* Merită să i se arunce în cap volumele de Istoria românilor ce a scris. Deja începe să se zvorească că dacă Rusia victorioasă nu ne va da la masa verde cît dorim, pricina va fi că am întinzat a răspunde la apelul ei! Încă o fățurănicie muscătească și se găsesc creduli! Adevărul este că Austria trebuia descompusă — e putredă — dar nu azi, căci azi ar fi în folosul Rusiei și nu trebuie să fie aşa.

21 septembrie 1914

În „Adevărul” din 21 septembrie 1914, dr. P. Zosin scrie: „după părerea crainicilor sofiști lucrurile se prezintă parcă n-am fi intr-un război mondial ci într-un război parțial... între Austria și Rusia”. Da, da, pentru noi așa e. Nu mă ocup de univers, ci de țara mea. Nu e vorba de „tendință izbinditoare” față de „două totuși cu tendințe potrivnice” ci e vorba numai care e pericolul pentru noi. Nu interesează România, nici cine a călcăt principiile în picioare, nici cine a gituit Serbia, violat Belgia sau distrus Louvain. Avem să vedem de interesele noastre. Nu putem face politică mondială? Pentru alții poate fi vorba, pentru noi nu de ..călcăt prusac”. Instinctul de păstrare nu-i „dubitocesc”. E conștient la noi. Are și Zosin ca și Ursu (în un nr. precedent din „Adevărul”) dispreț pentru cei ce cred în „gogoriță” rusescă. Pentru Zosin Rusia infățișează „revărsarea de energii pe care se vor alțoi principiile fnălătoare ale vietii libere”. Crede în victoria Triplei Înțelegeri prin „nesleitele avinturi ale simțimintelor de onoare și demnitate”. Vorbește de „anchilozațul genuchi prusac”.

Alătării vine la Minister d-na Otetelișanu, născută Butculescu. Are un băiat crescut în Franța de la vîrstă de 6 ani și foarte francofil. E și ea în strînsă legături cu Blondel. Are rude pe la Nizza cărora nu știe cum să le trimită bani. A întrebat pe Blondel: „Qu'est-ce que nous faisons, nous autres?” I-a răspuns acel burghez rău crescut: „Vous autres? Vous faites dans vos culottes!”

De la Niș s-a întors N. B. Cantacuzène, firește serbofil și rusofil. Sărmana diplomație română fără cîrmaci!¹⁷

La Soc. „Analelor” mai alătării seară serbare în folosul francezilor. În locul Elenei Văcărescu vorbește Gr. N. Filipescu. N-avem bani pentru familiile concentrăților noștri, pentru armata noastră care tot are lipsuri — ori ce ar zice ramolitul general Crăiniceanu la Academie, unde se și discută de altfel dacă elucubațiile lui trebuie publicate în „Analele Academiei” — și avem bani pentru străini!

29 septembrie 1914

A murit Regele alătării dimineață. Contzescu, director de cabinet la Externe, a zis că în imprejurările de față e un eveniment fericit. Părerea mea, vezi telegrama ce am trimis Reginei.

¹⁴ Lipsește din arhiva I. C. Filitti.

¹⁵ Dr. C. Istrati, ministru în mai multe rînduri.

¹⁶ Antonio de San Giuliano, ministrul de externe al Italiei.

¹⁷ Pe contrapagină: „din ziarul „Dimineață”, apărut azi luni 29 septembrie 1914 cu data de mîine. (Tăietură de ziar ulterior dezlipită) cu adnotarea: „firește Rusia n-are interes să ne dea ceva, Germania are”.

Eri în Parlament, noul Rege depune jurământul. Aplauze furtunoase, entuziasmare. Eu nu mă bucur, căci pentru mine cei ce aplaudă se găsesc la Ardeal. Arguțiile lui Dissescu. La 1911, cînd cu chemarea lui Carp la putere, Dissescu amintea de soarta lui Ludovic XVI. Acum dezvoltă arguții: are Regele dreptul de a abdica? Concluzia, dacă abdică, face act revoluționar. În asemenea atmosferă a închis ochii Regelu Carol.

Derussi, *parvenit neurastenic*. Reîntronarea dreptății înseamnă pentru el satisfacerea favoriților. Totul se invită în jurul persoanei sale. Tot ce s-a făcut, contra lui și tot ce se face acum trebuie să se facă conform vederilor lui, singurele juste. Face parte din categoria diplomaților noștri — el, Al. Em. Lahovary, Diamandy, cari socotesc că misiunea lor este să aibă ei succese în posturile unde sunt acreditați. Pentru aceasta ei fac jocul ţărei aceleia. De aceia voia Derussi comisiilor mixte bulgaro-române pentru despăgubirile campaniei 1913, de aceia voia pod peste Dunăre. Căci nu-i pot face injuria să cred că credea că cu asemenea lucruri putem cîștișa pe bulgari. Cîștiști statele numai cînd *interesse comune* te leagă de ele. Rusia cocheteară cu ungurii, zic ziarele. Nu mă miră, e firesc. Dar aceasta nu rezultă, cum zic iar ziarele, din faptul că noi n-am venit la timp în ajutorul Rusiei.

Psihologia boierului român. Boierul bătrîn cum l-am apucat, un G. Gr. Cantacuzino, P. P. Carp, etc. Boicul contemporan cu mine. Miroase a ciocoii (vezi ce zice Eliade despre ciocoii în cartea mea *Domniile regulamentare*)¹⁸. Un Al. G. Florescu ahtiat de paradă, decorații și de contact cu curtea. Un Barbu Catargi fricos să nu se strice cu lumea (vezi Alecu Russo tot în cartea mea¹⁹) și demisionind, de aceia, din consiliul de familie al lui Zoe Ghica; un Leon Cantacuzino grăbindu-se să poartească pe toți cei momentan la modă, fie ei și de al de Drăghici; un Totoș Miclescu dorind victoria franceză pentru că este reprezentant al trenurilor Creuzot; o Nunuță Lahovary, născută Kretulescu, îngușindu-se pe lîngă toți cei mari cu trecere etc. Toți cei cari n-au apreciat politica lui vodă Carol, dar vor să se ia la întrecere în doliu pentru moartea lui și să fie la primul loc în cortegiu.

2 octombrie 1914

Nu noi suntem de vină că latinitatea a lăsat Orientul mediteranean în mâna altor rase. Nu noi putem schimba această stare de lucruri și regretele unora sunt neputincioase. Trebuie să constatăm faptul și să ne urmărим interesele pe calea ce ne-o arată nouă stare de lucruri pe care nu noi am creat-o.²⁰

3/16 octombrie 1914

Aniversarea de 21 de ani a prințului Carol. I-am scris.

Cred că azi se poate afirma că dacă intram în Ardeal, făceam o mare prostie. Dacă germanii venind în ajutorul austriecilor au putut respinge pe ruși pînă la Varșovia, cred că ne-ar fi scos și pe cei 300—400 000 de oameni ai noștri din Ardeal. N-avem milioane de soldați ca să ne permitem astfel de aventuri. Regele Carol a înțeles aceasta; cei mai mulți la noi nu.²¹

9/22 octombrie 1914

Azi dimineață în gazete o telegramă semnată de prințul Kudașev despre o victorie a rușilor asupra germanilor în preajma Varșoviei. Dacă o fi adevărată, și mai ales *quelle est sa portée*, nu știu; din telegramă chiar nu reiese a fi ceva de importanță deosebită. Totuși azi se că

¹⁸ *Domniile române sub Regulamentul Organic, 1834—1848*, București 1915, p. 257 și urm.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Urmează pagini conspectate după Ed. v. Wertheimer, *Julius Andrassy. Sein Leben und seine Zeit*, Stuttgart, 1910, despre rolul maghiarilor în monarhia bicefală și relațiile cu Rusia.

²¹ Urmează pagini conspectate după Tn. v. Sosnovsky, *Balkan politik Österreich Ungarns seit 1866*, 1914, despre expansiunea austriacă în Balcani, prietenia interesată a lui Andrassy pentru România, atmosfera din ajunul războiului din 1877. Citează, de la p. 321 a cărții, o conversație Gorceakov Andrássy, în trenul care-i ducea în 1876 la Reichstadt, unde avea să se pecetluiască înțelegerea din care a ieșit în cele din urmă esența Tratatului de la Berlin. Ministrul austro-ungar îl întrebă pe cancelarul rus: „Vrei Constantinopolul? — Nu! — Slavă Domnului, căci altfel ar fi fost război! Dar Basarabia o vreți? — Da! Înțelegerea s-a făcut”.

I. C. Filitti va stăru asupra acestor imprejurări în studiul *Raporturile germane față de sud estul european*, publicat în „Viața românească”, XIII, 1921, nr. 9, 336—357; nr. 10, p. 71—94. Republicat în volumul *Contribuții la istoria diplomatică a României în secolul al XIX-lea*, București, 1935, p. 60—107, sub titlul *Rusia, Austro-Ungaria și Germania față de România pînă la 1916*.

În „Adevărul” articol intitulat *Infringerea germanilor în Rusia și în care citesc că zisa telegramă „arată încă odată că de puțină crezare trebuie să se dea pe telegramele agenților germane și austriace care strigau mereu victorii germane în această regiune unde nu se produsese decât o calculată retragere a forțelor rusești”.*

11/24 octombrie 1914

Reflectez că gria Angliei de a avea *supremația* mărilor și cele mai multe colonii (vezi afacerea boerilor) este socotită de justificată. Dar că Germania să vrea să aibă și ea colonii pentru a devărsa prea plinul ei și o flotă pentru a-și apăra coloniile și negoțul, aceasta este o amenințare pehtrui Europa și pentru România *egemonia germană!!*

Mi se spune că Diamandy și Derussi zic că eu sunt arivist. Dacă arivist înseamnă a dori să ajungi întră în poziții de inițiativă și exact; dar cred că și ei au fost arivisti ca și mine. Dacă însă arivist înseamnă a-și ajunge scopul lăudând dejunul la Marghiloman, ceaiul la Take și prințul la Brătianu, apoi ei sunt arivisti, eu nu.

Guvernul rus cind intră în acțiune declară totdeauna că e neputincios a mai rezista comitetelor panslaviste. Așa la 1877. Așa la 1913 (vezi *Cartea verde*). Comitete pan latiniste nu există, dar și la noi curentul este favorabil influențelor din afară, cind vin din izvor latin și protestează contra cotropirei (?) economice germane. Astfel și statele slave din Balcani, ori cît ar fi de geloase de naționalitatea lor, nu vor fi refractare influențelor rusești și tendințelor de a face din Marea Neagră o mare slavă. Cu tot principiul naționalităților, panslavismul rămine. Așa Madjaroff, noul ministru al Bulgariei la Petrograd, a zis unui corespondent al ziarului „Den” (corespondență din Odesa, 17 octombrie, în „Adevărul”, duminică 19 octombrie 1914) că Bulgaria nu se poate uni cu Serbia, cum voiește Rusia. Dar totuși poporul bulgar păstrează simpatiile pentru Rusia, deși la 1913 Rusia s-a pronunțat pentru Serbia. „De aceia am dreptul să declar că atât timp cât Rusia va fi în război, Bulgaria nu va merge nici contra Serbiei nici contra Greciei”. Să luăm amintel Va să zici — cum observă „Adevărul” — nu se poate concepe în lumea diplomatică o acțiune a Bulgariei împotriva Rusiei.

În același „Adevărul” articol de fond cu privire la intrarea în acțiune a Turciei. Găsim fraza „Hotărît, armatele care luptă pentru independența popoarelor sunt biruitoare pe cele 2 teatre ale războiului”. Anglia are prin drept divin se vede supremația mărilor și stăpînirea coloniilor. Dacă Germania, având o populație prea densă, căută și ea colonii și pentru dobândirea și păzirea acestora face flotă se strigă la hegemonie... pînă și în România!

De cîteva zile am aflat că în programul german ar fi alipirea Poloniei la *Germania*. Împăratul german ar deveni și rege al Poloniei. Minunat. Polonia ar fi aşa o barieră între unguri și ruși. Să dea Dumnezeu.²²

2/15 noiembrie 1914

Zilele trecute Vassiliu m-a lăsat să înțeleg că Brătianu are oarecare temere că în parlamentul ce se va deschide la 15 noiembrie s-ar putea o coalitie pe sub mină între Costinescu, Filipescu și Take Că ar fi bine decât dacă Maiorescu, Carp și Marghiloman ar vorbi, pentru că primul ministru răspunzind să se poată bizut pe autoritatea lor și să-și asigure o majoritate în afară de cercul îngust al partidului. Am fost la Maiorescu azi dimineață. Mi-a spus că dacă sănătatea li va permite, va vorbi în parlament în sensul să se acorde incredere guvernului, după cum și anul trecut liberalii au acordat incredere guvernului Maiorescu. La 3 am văzut pe Carp. Acesta este intransigent. Dacă va vorbi, va vorbi numai spre a cere imediata intrare în acțiune contra Rusiei. Pe nici o altă bază, de neutralitate ori de așteptare nu este dispus a întinde o pirghie de ajutor lui Brătianu pe care-l socotește prea slab. Majoritatea comitetului executiv a dat tot azi dreptate lui Marghiloman împotriva nebuniilor lui Filipescu. Dar majoritatea este tot odată de părere că guvernul Brătianu e prea slab și trebuie înlocuit. E mai mult chestie de politică internă. În realitate Brătianu vrea să aștepte și Marghiloman tot aşa.

6 decembrie 1914

Se dovedesc slabii în războiul acesta: 1) austriecii, 2) rușii. Slăbiciunea austriecilor e fără remedii; putregai ce nu va refiua. Rușii sunt chemați însă în viitor la altă viață. Franco-

²² Notă cu considerații asupra politicii europene în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, după lectura cărților lui E. Simon, *L'empereur Guillaume et son règne*, ediția a 4-a, Paris, 1887 și v. Bulow, *La politique allemande*, ediția a 4-a, Paris, 1914. Citează înaintat din E. Simon, p. 269 : „La Berlin se știa că majoritatele parlamentare sunt adesea mai ușor de adus la hotărâri nechizuite decât un suveran”.

filii noștri deduc de aici că trebuie să ne repezim asupra putregaiului. Eu socotesc că rîndul acestuia va putea veni usor (Germania nu se va mai sprijini în viitor pe un astfel de aliat). Azi și să dorim înfringerea Rusiei a căreia slabiciune e numai provizorie.

20 decembrie 1914

Entuziasmul mare în București, Ploiești, Brăila (aicea sub călăuzirea lui Filipescu) în jurul conferințelor propagandistului belgian Lorand. Mi se spune că acesta, anul trecut, în foile sale, ne batjocorea. Acum cuceriră Italia și România ca să venim în ajutorul ţării sale. Vorbește ca bun belgian, se plinge de ce au făcut germanii ţările sale. Dar noi de ce nu entuziasăm? Avem să privim evenimentele prin prisma belgiană? Noi îi iubim, pe ei dezinteresat. Ei nu ne iubesc de noi. și franțușii și englezii și belgienii ne iubesc numai cind nu nevoie de noi, se preocupă de noi, cum e și firesc, numai în funcțiune de interesele lor. Dovada 1913 și 1914. Așa ar trebui să simt și noi în iubirile noastre. Chiar de vom dobândi acum Ardealul, interesele noastre viitoare vor fi tot cu Germania. Aceasta însă nu se va mai putea bizui în viitor pe putregaiul habsburgic. Se va bizui pe satele centrale ce se vor ridica în locul monarhiei habsburgice. În acest sens e adeverat că avem interes ca pe ruinele acestei monarhii să se nască o Românie mare, nu o Ungarie întărâtă. Dar această Românie mare va fi aliată tot cu Germania contra Rusiei. Trebuie dar să nuanțăm mai bine că nu avem de furcă cu Germania; în loc de aceasta am tot strigat simpatii și iubiri pentru Franța și ură nu numai contra ungurilor dar și contra dominației și militarismului german. Pe cit îmi spune Vassiliu în așa sens ar fi lucrat Brățianu și poate va mai lucra, dar a fost stinjenit de opinia publică. Aceasta a deschis ochii Germaniei și Austriei și de aceia pregătirea noastră militară a fost întărită de aceste puteri devenite biruitoare.

3/16 ianuarie 1915

Polemica Take Ionescu—Furstenberg. Take e de rău credință, vrea să găsească motiv ca el, om politic care a mers cu Tripla Alianță, să se poată declara contra ei. Pentru aceasta face un fel de *jeu de mot*. Ce voia Austria la 1913? O Sârbie mică, cum și acum, ca o urmare firească a politicei ei orientale, tot contra Sârbiei este. Nu-i ceva nou. Cine cunoaște istoria nu se poate mira. Anul trecut Take nu pleda pentru Bulgaria? N-ar fi vrut el că Macedonia să fie a bulgarilor? Nu s-a insistat în acest sens pe lingă sirbi, pentru ca pacea de la București să fie durabilă? Vezi discursurile de la Belgrad schimbate între regele Petru și prințul moștenitor sirb și trimisul rusesc care le-a adus decorații. Tot Rusia protectoare, Rusia *slavă*, popoare *slave*, sfânta Rusie etc.

6 ianuarie 1915

Henri Catargi a fost numit mareșal al Curții. E opera lui Brățianu. Avem acum la Palat clica Barbu Știrbey, Irène Procopiu, Simki Lahovary, Henri Catargi — adică triumful Știrbei Brățianu. Catargi are toate păcatele neamului sau: jucător de cărți și la curse, gudurindu-se la cei puternici, obraznic cu ecilații, fără convingeri, amoral. A debutat magistrat. A dat, cu președintele Florian, o săntină nedreaptă în favoarea unor cămătari jidovi în contra fratelui meu Barbu. Și-a atras atunci, fiindcă sentința nu mai ieșea și astfel se impiedica apelul, un avertisment de la ministrul Veinescu²³. Cunoștințe juridice? Nu s-a auzit pledind vreodată. A fost scos de la Curte de Eugeniu Stătescu²⁴. A pozat de atunci ca victimă a liberalilor. A fost luat avocat de Văcărești și de Știrbei. Nu pledează. Face afaceri. Lămoteasca îi-a adus zestre. G. Gr. Cantacuzino l-a numit la Banca Națională. Ce fel de om trebuie să fie acesta pentru că, trecind de conservator, să fie agreiat de Brățianu?

Gutzi Bălăcianu în 1913, pe lingă Xencjol.

Barbu Catargi în 1914, speranțe ce se ghicesc de a deveni ministru.

Regina Maria e simpatizată la noi pentru că 1) e frumoasă, 2) e „dată dracului”, cunsururile ei o fac simpatică românului, 3) acum e pentru idealul național = Ardeal. Ofițerii mai ales, pentru zisele motive, și sunt devotați. Trimit fotografii mari la regimentele de cavalerie, fotografii primite de ofițeri cu șampanie și încadrate cu flori.

²³ Gheorghe Vernescu a fost ministru al justiției, a doua oară, în anii 1888—1889.

²⁴ Eugen Stătescu a deținut acest portofoliu în mai multe rânduri (1876—1879, 1882—1883, 1885—1888, 1895—1896, 1902—1903).

9 ianuarie 1915

S-a schimbat societatea noastră în ultimii cîțiva ani. Se vede că fiind mai restrinsă înainte, cei din societate trăiau mai intim, nu se făceau atîtea categorii. Pare că nefiind atâtă lux nu se făcea nici atâtă distincție de avere. Acum, și schimbarea s-a făcut chiar sub ochi, sub invazia se vede a tot felul de noi veniți și imbogățiti, se produce o reacție. Elita cauță să pună o stăvîlă invaziei. Elita se restringe totodată la cîteva ncumuri mari și cu averi mari totodată. Averea devine mai neapărătă ca oricând pentru a-ți putea ține locul în societate și a nu te pierde în mulțime. Cînd societatea era mai restrinsă era un loc în ea și pentru boierimea mai mărunță, legată prin înrudiri și cunoșcută astfel. Azi cercul fiind mai mare, trebuie *situație* sau avert spre a nu fi uitat și infundat în avalanșă nouă.

13 ianuarie 1915

Am văzut pe Pora (Eugeniu) întors din Italia. Publică în „Adevărul” convorbirile ce a avut cu oamenii de stat de acolo. În rezumat: 1) Italia nu vrea război; oricare ar fi rezultatul, ar costa-o mult și nici nu e pregătită ca o putere mare ce vrea să fie. 2) Tot vrea să se arate o putere mare, asa încît crede de demnitate să intervie... cînd va mirosi mai a cădavru. 3) Precum noi abdicăm în fața Rusiei, aşa Italia abdică la interesele ei mediterane față de Anglia și Franța. Se teme de Austria și Germania și are „la marotte” a Trentinului și a Adriaticei. 4) Să intrâm noi în foc întâi, căci interesele noastre sunt mai mari, și vorba să ne dublăm țara etc. *Observații*. Zilele trecute la banchetul lui Scotus Viator²⁵, Ionaș Grădișteanu a spus că între onoare și rușine nu se stă la indoială. Părerea mea e că patrioții noștri pot vorbi de orice: de interese, de simpatii, dar de *onoare* nu, căci *onoarea* cere să nu intrâm *contra* acelora cari 30 de ani au contat pe noi.

Franz Josef mai e și încăpăținat. Nu vrea să cedeze nimic Italiei, cum îl îndeamnă Germania. Face pe grozavu' cu sabia lui Wilhelm. Germania se istovește pentru putregaiul obraznic austro-ungar. Va veni momentul cînd Germania sătulă va da cu piciorul Austriei? Se va încheia pacea în spinarea acesteia? Ori e adevărat că Anglia vrea ca Austro Ungaria să continue a exista? O fi adevărat că Anglia a spus Italiei să nu intre în acțiune decit după ce Rusia va fi dat tot? E intenția de a istovi Rusia?

11 februarie 1915

Nanu îmi spune azi despre primirea entuziasmată — cani carnavalescă (fictiță îmbrăcată în alsaciană, etc.) făcută generalului Pau. În afacerea Silistrei, Nanu fiind ministru la Petersburg, Anglia ne-a fost curat osîrlă. Franța tot așa, pînă ce Sasonow, ciștiștag în sfîrșit, nu fără greutăți (zicea că un oraș nu e o turmă de vite ce se poate dărui), a făcut presiune și asupra lui Delcassé²⁶. Nanu adaugă că neamțul, Pourtalès²⁷, a fost cel ce ne-a sprijinit.

Tinăru Ion Vlădoianu, secretar de legătic, face o observație cinică despre Pau atribuind acestui general cuvintele: „Je suis d'autant plus ému de la réception qu'il m'est faite, qu'il y a quelques mois j'ignorais l'existence de ce pays”.

Doamnele din societate au dat iar spectacolul că demnitatea noastră nu s-a urcat de pe vremea cînd consiliul străină ne intimidau. Cereau ele să fie prezentate lui Pau și apoi își povestea încreștere „le mot” ce ayuse pentru fiecare. De observat că Pau a răspuns la toate manifestările prin monosilabe. Cînd a spus ceva mai mult, la Iași, că răspuns unui român exaltat care a ridicat paharul pentru Belgia, Pau n-a pierdut ocazia să ne lase să înțelegem că trebuie să facem ca Belgia. Îl înțeleg; el oriunde și în orice imprejurare și în mijlocul oricărui entuziasm nu uită că-i francez și numai francez. Francezii nu se incurcă nici în latinitate, nici înumanitate. Merg cu rușii și acuză pe miniștrii francezi cari amintesc acum de cotropirica finlandezilor, a polonilor, a jidovilor. Nu se sfîesc a merge, cînd interesele lor o cer, alături de Anglia, pe care ei au calificat-o de *impudique Albion*.

²⁵ Scotus Viator (pe numele său R. W. Seton Watson, 1879–1951, pentru care vezi cele două volume scoase de Cornelia Bodea și Hugh Seton Watson, *R. W. Seton Watson și români, 1906–1920*, București, 1988).

²⁶ Théophile Delcassé (1852–1923), ministru de externe al Franței în anii 1914–1915.

²⁷ Pourtalès, ministrul Germaniei la Petrograd.

www.dacoromanica.ro

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

LABORATORUL DE STUDII OTOMANE ÎN ANUL 1989

De cîte ori ne vom gindi la activitatea Laboratorului de studii otomane din anul trecut, ne va înnecea un sentiment de cumpătă tristețe. În luna mai a plecat dintre noi profesorul Mihail Guboglu, vicepreședinte al Laboratorului. Turcolog cu un prestigiu internațional recunoscut, autor al unor lucrări fundamentale, nu numai pentru osmanistica românească (și vom aînînti, cu titlu de exemplu doar, *Albumul de paleografie turco-osmană, Tabelele sincrone, Catalogul documentelor turcești din Direcția generală a Arhivei statului, în două volume, și cele trei volume — unul în colaborare — de extrase din cronicile otomane privind istoria românilor*), profesorul Guboglu ocupă în istoriografia română un loc bine conturat. Dacă luăm în considerare și impresionantul număr de documente otomane aduse în țară — cu sacrificii personale, materiale și morale, împotriva piedicilor pe care i le puneau în cale tocmai autoritățile care ar fi trebuit să fie cele mai interesante în a-l sprijini —, putem fi de acord cu aprecierea făcută de domnul Valeriu Veliman în cadrul ședinței omagiale consacrată de Laborator, în luna mai, celui dispărut: „*Turcologia modernă începe la noi odată cu activitatea profesorului Mihail Guboglu*”. A fost un om, cu simpatiile și antipatiile lui; dar dacă îl convingeai de pasiunea pentru istorie și mai ales de corectitudinea și seriozitatea ta, găseai la profesorul Guboglu un sprijin neprecupețit.

Participanții la ședința de comunicări a Laboratorului de studii otomane din luna ianuarie 1989, au avut posibilitatea să îl asculte pentru ultima oară pe profesorul Guboglu. Tema comunicării: *Noi cercetări în arhivele din Republica Turcia*. Era o temă dragă celui ce își petrecuse o mare parte a vieții în arhivele turcești, pe care le cunoștea bine, atât din punct de vedere al organizării și funcționării lor în decursul timpului, cit și al fondului arhivistic, mai ales cel privind istoria românilor. Bogăția informațiilor pe care le oferă tezaurul documentar otoman a fost subliniată încă o dată. De asemenea, a fost prezentată imaginea pietrei de mormînt a lui Iliaș Rareș, răpus de ciumă în Asia Mică. Profesorul Guboglu o identificase, pe baza unor mențiuni anterioare, în cursul respectivei vizite în Republica Turcia. La discuțiile care au urmat, au solicitat numeroase întrebări suplimentare și au apreciat multă de profesor Ion Matei, Cristian Păunescu și Valeriu Veliman.

În luna februarie, Laboratorul de studii otomane a programat, în cadrul ședinței de comunicări din cea a de a treia zi de miercuri a lunii, două comunicări. Prima a fost susținută de cercetătoarea Nedret Mamut, de la Institutul de istorie literară „George Călinescu”, având ca subiect *Iconografia orientală între legendă și realitate*. În lumea islamică există, într-adevăr, o interdicție în privința reprezentării chipului uman. Dar în practică, ea a fost încălcată. Astfel, Ibn Battuta relatează că a văzut la Kerci, în 1334, figura unui bărbat cu turban și sabie, despre care a aflat, cu surprindere, că îl reprezenta pe Profet. și se pot da și alte exemple. Un caz aparte îl constituie prezența lui Bekir Aga între personajele figurate în fresca din Biserică Toți Sfinții, din Negoești. Lector universitar Nevzat Yusuf, de la Facultatea de Filologie din București, a prezentat în cadrul aceleiași ședințe comunicarea *Limba turcă cultă și cea populară în perioada Imperiului otoman*. Domnia sa a analizat mai întîi distincția care se face de obicei între limba naturală și cea artificială, arătind că ea nu se poate aplica limbii osmane. Altfel ar însemna să negăm toată literatura creată vreme de secole în această limbă. Desigur, au existat în osmană numeroase aporturi, mai ales din arabă (în special limbajul științific) și persană (cel literar), dar ele au fost assimilate. În paralel cu literatura *divanî* s-a dezvoltat o literatură populară vefo-roasă, nu folclor, ci o literatură scrisă. Au fost influențele arabe și persane o piedică în dezvoltarea limbii și culturii turce? La început, ele au constituit un element de progres, dar cu timpul au devenit o piedică. La fel și scrierea cu alfabetul arab; încă din secolul XVIII s-au făcut încercări de adoptare a alfabetului latin. S-a conturat și o cronologie a evoluției limbii osmane: 1) 1299—1453 — rezistență în fața influenței străine; 2) 1453—1517 — puternice influențe arabe și persane; 3) 1517—1718 — epoca de maximă înflorire a arabitmelor și persanilor; 4) 1718—1839 — revitalizarea limbii turce; 5) 1839—1918 — perioada Tanzimatului. I-a dis-

cuțile care au urmat au participat dr. Cristina Feneșan, prof. Mihail Guboglu, lect. univ. dr. Mihai Maxim, lect. univ. Nevzat Yusuf, Liliana Joneșcu, Mehmed Ali Ekrem.

Virgil Ciocâltan, de la Institutul „Nicolae Iorga”, a conferențiat în luna martie despre *Izvoare orientale privind statul Asăneștilor*. Prof. Mihail Guboglu, care a prezentat ședința, a anunțat în deschidere că dr. Tahsin Gemil a fost ales membru corespondent al Societății turce de istorie (Türk Tarih Kurumu). Virgil Ciocâltan a ținut să precizeze încă de la început că se va ocupa, în principal, de componenta românească a țaratului Asăneștilor în lumina surselor orientale. Izvoarele tratează foarte legat pe români din sudul și nordul Dunării. Cunoașterea izvoarelor orientale este abia la început. Multe nu au pătruns încă în circuitul științific; altcile au ajuns atât de maltratare, încât au adus mai multe necazuri decât clarificări. Corect cîlțite, izvoarele orientale permit înțelegerea unor termeni din cele latine. Astfel, „quidam populi”, dintr-o scrisoare în limba latină expediată de Papă, privind pe români din episcopatul catolic, este întărit de cuvîntul „ekvam”, utilizat de cronicarul persan pentru aceiași ambii termeni desemnau „colectivități numeroase”, nu „oameni mulți”, cum a fost tradusă sintagma latină. Tot pe baza izvoarelor mamcluce și mongole se pot urmări progresele înregistrate de procesul de slavizare la sud de Dunăre. În analele lui Baybars, ținutul apare ca țără a românilor; existența bulgarilor era înregistrată abia de Abu'l Fida, mort la 1331. Au urmat discuții, susținute de dr. Andrei Pippidi, T. Teoteoi, conf. univ. dr. Eugen Stănescu, dr. Șerban Papacostea, dr. Șerban Tanașoca, dr. Tahsin Gemil, Mustafa Ali Ekrem, prof. Mihail Guboglu.

În luna aprilie, Laboratorul de studii otomane și-a adus contribuția la organizarea, în cadrul Institutului de studii sud-est europene, a unei dezbateri cu titlul *Romanii și Imperiul otoman*. Au participat, din partea Laboratorului, Ion Matei, Mustafa Ali Mehmet, dr. Cristina Feneșan și lect. univ. dr. Mihai Maxim. Intervențiile au îmbrățișat probleme de metodică a cercetării, aspecte generale ale relațiilor româno-otomane, cōdōminiumul otomano-habsburgic în Crișana și Banat, elemente ale dreptului internațional privat cu referire la românii aflați în Imperiul otoman.

Sedința de comunicări a Laboratorului din luna mai a început cu un moment de reculegere păstrat în amintirea profesorului Mihail Guboglu. Despre activitatea celui dispărut a vorbit prof. univ. dr. Gheorghe I. Ioniță, președintele Laboratorului. Comunicările prezentate în continuare s-au grupat în jurul unei teme comune: *Imaginea celuilalt. Carnien Ioan, profesoară în orașul Ploiești, s-a referit la Imaginea spaniolă a lumii otomane în sec. XVI*. Existau două curente de opinie, diametral opuse. Cel defavorabil s-a cristalizat mai ales la nivelul maselor, pentru că reprezentanții acestora li cunoscuseră în primul rînd în condiții de adversitate. Statului otoman se recunoștea capacitatea militară și cea administrativă. Prof. Călin Elezeanu de la Liceul Industrial nr. 2, din Curtea de Argeș, a înfățișat *Societatea otomană în vizionarea cronicașilor români din sec. XVI – mijlocul sec. XIX*, marcând diversele faze ale receptării imaginii otomanilor în lumea româncască, motivele care au dus la modificarea opticii în timp, ce anume și cum au reținut cronicarii. Studentul din anul trei al Facultății de istorie, Vlad Laurenciu, s-a ocupat de *Otomanii în folclorul românesc*. S-au trecut în revistă modalitățile specifice de abordare a textului folcloric. Contactul celor două lumi creează habituini mentale, imagini, care pot rezista sau nu, își pot pierde valențele cronologice, dar nu și pe cele reprezentative pentru „*imagină celuilalt*”. Mirela Murgescu, de la Biblioteca Academiei Române, a prezentat comunicarea *Turcii otomani în manuale românești de istorie din sec. XIX. Considerații preliminare*. Au fost analizate informațiile concrete și judecările de valoare standard difuzate de manualele de istorie despre turci otomani, evidențiuindu-se felul cum acceaște, în combinație cu alii factori educativi, au contribuit la cristalizarea unei imagini simplificate și nete a turcilor otomani. În încheiere, lect. univ. dr. Mihai Maxim a analizat prezența *istoriei românilor în manualele turcești contemporane*, relevindu-se o serie de elemente pozitive, dar și unele date insuficiente verificate. S-a subliniat că printr-o colaborare mai strânsă cu autoritățile de resort din Republica Turcia, printr-o prezentă românească mai puternică acolo, niciile inadvertențe ar putea, fi ușor corectate. La discuții au luat parte Anca Ghiață, Mustafa Ali Mehmet și Mehmet Ali Ekrem.

Sedința de comunicări din luna iunie a programat două comunicări. Prima a fost susținută de Anca Ghiață, de la Institutul de studii sud-est europene, pe tema *Eminescu și Dobrogea. Ocuparea de destul operei de istoric a lui Mihai Eminescu, autoareea a insistat mai ales asupra scrierilor sale legate de provincia românească Dobrogea*. Au fost relevate o serie de idei valoroase susținute de marele poet, între care și faptul că el s-a opus depoziderii forțate a locuitorilor Dobrogei, idee adoptată de guvernul român atunci cînd a trecut la improprietărire. Prin întreaga sa operă istorică, Eminescu a contribuit la mobilizarea opiniei publice în vederea reunificării țării. Cea de a doua comunicare a apartinut dr. Stefan Andreescu, de la Institutul de istorie „Nicolae Iorga” și s-a intitulat „*Sultanul Jahja și Radu Vodă Milneacă – un episod din istoria Mării Negre în veacul XVII. Biografia „Sultanului Jahja”, pretendent otoman cu*

origine incertă (1585–1649), serisă de clericul croat Rafael Levaković pe baza amintirilor lui, reprezentă sursa narrativă occidentală cea mai cuprinzătoare asupra expediției cazacilor pe Marea Neagră, contra Portjii, din anul 1625. Autorul comunicării a confruntat, pe cît posibil, relatăriile pretendentului cu alte surse contemporane și a insistat, mai ales, asupra legăturii dintre evenimentele de pe litoralul nord-pontic și orientarea politică din acel moment a țărilor românești extracarpatiche. Deosebit de prețioasă este știrea din biografia lui Jahja despre faptul că Radu vodă Mihnea, care pe atunci cîrmuia efectiv politica externă nu numai a Moldovei, ci și a Țării Românești, a trimis subvenții bănești, pentru această expediție, ce avca ca întărire capitala otomană. S-a pus astfel în lumină o latură doar parțial cunoscută a politicii lui Radu Mihnea, care a înțeles să sprijine noua grupare de forțe din apropierea hotarelor sale rezultată din alianța dintre cazaci zaporoveni și Istanțul Crimeei. La discuții au luat parte dr. Andrei Pippidi, Bogdan Murgescu, Andrei Căpușan, Anca Ghiașă, dr. Tahsin Gemil, dr. Ștefan Andreeșu.

După vacanța de vară, Laboratorul de studii otomane și-a reluat activitatea în luna octombrie cu o comunicare — *Cilitori și plagiatori ai Istoriei Imperiului otoman de Dimitrie Cantemir* — sustinută de prof. dr. Virgil Cândea. Domnia sa a subliniat faptul că de la apariția lucrării principelui moldovean și pînă la publicarea sintezei lui Hammer, prima a fost o autoritate în materie. Impactul ei nu trebuie judecat numai după numeroasele recenzii ce i-au fost consacrate, ci, mai ales, după cît de citită și utilizată a fost. Prima dovedă în acest sens o avem din lucrarea unui francez, J. A. Guer, care l-a folosit în mod extensiv pe Cantemir (să nu uităm că pe atunci noțiunea de drepturi de autor nu exista). Opera de orientalist a lui Cantemir a fost mai bine cunoscută în Europa din acea epocă, decît este astăzi. O mare vină revine istoricilor români, care nu s-au ocupat îndeajuns de acest lucru și mai ales nu au publicat în suficientă măsură în limbi de circulație internațională. Au urmat, discuții, susținute de Mustafa Ali Mehmet, dr. Andrei Pippidi, dr. Virgil Cândea, Mehmet Ali Ekrem, lect. univ. dr. Mihai Maxim, Olivia Strachină.

În luna noiembrie, ședința de comunicări a Laboratorului a reunit pe Anca Ghiașă, cercetătoare la Institutul de studii sud-est europene și Armand Goșu, student în anul IV la Facultatea de istorie. Anca Ghiașă a susținut tema *Afirmarea națională a românilor în Dobrogea parte integrantă a șurbei polorului nostru pentru unitate și independență în sec. XIX*. Comunicarea a oferit un material documentar bogat, bazindu-se mai ales pe statisticile oficiale. Pornind de la datele oferite de recensăminte — foarte exacte — ale autorităților otomane, s-a încercat stabilirea ponderii populației române în Dobrogea. Autoarea a precizat că în izvoarele narrative, aşa cum în scrierile românilor care au trecut prin Dobrogea — în primul rînd Ion Ionescu de la Brad — apar sentimente similare față de populația musulmană. A fost reliefat aportul cultural al unor asemenea călătorii, rolul jucat de cărțile trimise de peste Dunăre pentru populația românească din Dobrogea în menținerea sentimentului național și a conștiinței unității naționale. Astfel că reunificarea cu țara, în 1877, s-a făcut în condițiile unui teren pregătit dinainte. Armand Goșu, aflat la cea de a doua prezență în cadrul ședințelor de comunicări ale Laboratorului, a vorbit despre *Călătoria domitorului Alexandru Ioan Cuza la Istanbul – iunie 1864*. Pornind de la analiza cadrului politic european în care a avut loc lovitura de stat a domitorului și călătoria sa în capitala otomană, autorul a insistat asupra detaliilor vizitelor, rememorînd evenimentele pe zile, uneori chiar pe ore. Documentelor diplomatice publicate acum mai multe decenii de R. Bossy și Alexandru Lapedatu, li s-au alăturat informațiile extrase din periodicul *Le Courier d'Orient*, ce au fost reluate, în parte, și de presa română a vremii, cît și corespondența unor membri ai delegației ce l-a însoțit pe domitor în călătoria sa, precum și mai multe piese aparținînd Arhivei Cuza, rămase încă inedite. Pe marginea celor expuse, au pus întrebări și au luat cuvîntul Bogdan Murgescu, lect. univ. dr. Mihai Maxim, Anca Ghiașă, Armand Goșu, lect. univ. dr. Gheorghe Iscru, Mehmed Ali Jâmi, prof. univ. Gheorghe I. Ioniță.

Ședința din luna decembrie a programat o întîlnire cu dr. Cristina Feneșan, de la Institutul de studii sud-est europene. Tema comunicării: *Elementele românești în legislația osmană din Banat (sec. XVI)*. Au fost prezentate concluziile unor cercetări întreprinse de mai mulți ani asupra acestui subiect, cît și considerații metodologice privind abordarea unui aspect tipic ce ține de „istoria frontierelor”, Banatul fiind prin excelență o zonă de contact. Ilustrativ în acest sens este cazul acestor sate obligate să plătească dare dublă, și austriecilor, și otomanilor. Au fost prezentate elemente de drept românesc preluate de legislația otomană, subliniindu-se disponibilitatea autorităților de a include în kânunnâme-lele date cutumele locale care nu contravenneau prevederilor islamic generale. La discuții au participat lect. univ. dr. Mihai Maxim, Viorel Panaite, dr. Tahsin Gemil, Valeriu Veliman.

Profesorul Mihail Guboglu a condus, anul trecut, pînă la dispariția sa, orele de paleografie turco-ottomană. Știa să stimuleze competiția colegială între participanți, să îi ambiționeze să dezlege problemele mai complicate, intervenind cu tact atunci cînd cunoștințele lor nu le permiteau să meargă mai departe. Orele de limba turcă modernă s-au desfășurat cu aceeași regularitate, sub conducerea doamnei Liliana Ionescu, de la Institutul de studii sud-est europene.

A fost predat la tipar primul volum al *Caietelor Laboratorului de studii otomane*, care în cîte aproxiimat 320 pagini cuprinde comunicările prezentate în primii doi ani de activitate ai Laboratorului. Cel de al doilea volum — cuprins în *Sâlnâme-ul din 1873* — a fost definitiv pentru tipar. De asemenea, a fost alcătuit sumarul și se string materialele pentru cel de al treilea volum, care va cuprinde comunicările prezentate pînă la sfîrșitul anului 1989.

Aceasta a fost, prezentată pe scurt, activitatea Laboratorului de studii otomane din anul 1989, an cu totul aparte. Speranțele și optimismul nostru în privința evoluției viitoare a Laboratorului sunt mai mari ca oricînd, pentru că de acum încolo depinde numai de voînța membrilor săi ca lucrurile să meargă bine.

Dorin Malei

AL VII-LEA SIMPOZION NAȚIONAL DE NUMISMATICĂ

Simpozioanele naționale ale Societății Numismatice Române au ajuns în acest an la cea de a șaptea ediție. Inițiate în 1984 (I Craiova; 1985 II Suceava; 1986 III Arad; 1987 IV Botoșani; 1988 V Deva; 1989 VI Tulcea), ele reprezintă reluarea seriei cunoscutele Congrese de Numismatică și Arheologie din perioada interbelică (București, 1933; Craiova, 1934; Cernăuți, 1935; Cluj, 1936; Iași, 1937). Organizarea lor a fost posibilă datorită colaborării cu muzeele județene și existenței secțiilor locale ale Societății Numismatice Române. Și în cazul celui de al VII-lea simpozion, desfășurat în perioada 25—27 mai a.c., s-a realizat o fericită colaborare cu Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța și cu viguroasa Secție Constanța a Societății.

Deși pregătit într-un timp foarte scurt, Simpozionul a reunit peste 45 de numismati din Bîrlad, Brașov, București, Caracal, Călărași, Constanța, Craiova, Făgăraș, Iași, Reșița Tulcea și Turnu Severin. În dimineața zilei de 25 mai, la deschiderea lucrărilor găzduite de muzeul constănțean, dr. A. Rădulescu, președinte al Județului Constanța și rector al Universității din Constanța, a adresat participanților cuvîntul de salut. Tot în cadrul ședinței de deschidere, dr. C. Preda, președintele Societății Numismatice Române, a vorbit despre *Priorități și perspective ale numismaticii române*, după care dr. M. Irimia, directorul Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța, a prezentat *Activitatea de cercetare arheologică și numismatică a colectiunilor din muzeul constănțean*, iar G. Custurea, președintele Secției Constanța a Societății Numismatice Române, *Aspecte ale activității filialei constănțene*. După ședința de deschidere a avut loc vernisajul unei expoziții numismatice.

În după-amiaza același zile, lucrările s-au desfășurat pe două secțiuni: I Numismatică și II Medalistică. În prima secțiune, prezidată de C. Preda, Gh. Poenaru Bordea și V. Mihăilescu-Bîrliba, au fost prezentate comunicări de numismatică antică: V. Mihăilescu-Bîrliba, *Pătrunderea monedei macedonene în Dacia răsăriteană*; M. Cârlan, *Testarea veridicității informațiilor statistice în numismatică*; B. Mitrea, *Celălăuia dacο-română de la Barboși. Interferențe numismatice, arheologice și istorice*; C. Chiriac, *Un medalion de la Commodus descoperit la Tomis*; O. Bounegru, *Reprezentările de nave actuariae în bazinul vestic al Mării Negre*. În privința descoperirilor sau a pieselor inedite au reținut în mod deosebit atenția următoarele comunicări: Antoaneta Vertan, R. Ocheșeanu, *Tezaurul de monede coloniale descoperit la Tomis-Grăniceri (sec. II—III e.n.)*; Gh. Poenaru Bordea, I. Donou, *Contribuții pe marginea unor emisiuni monetare vest-pontice din perioada romană imperială* (monedele, care înbogătesc substanțial imaginea producției monetare de la Tomis, Callatis și Histria, se află în posesia cunoscutului colecționar numismat I. Donou); Gh. Popilian, M. Davidescu, *Tezaurul de monede romane imperiale de la Gruiu — jud. Mehedinți*.

În cadrul secțiunii de medalistică, prezidată de Maria Dogaru și I. Dogaru, au fost reunite comunicări cu tematică variată: M. Bălăbănescu, *Medalia Expoziției agricole din Constanța (1898), acordată unui localnic — Vasile Colovu*; Maria Dogaru, *Documente mai puțin cunoscute referitoare la medalia „Mihai Eminescu” bătulă în 1909*; D. Morărescu, *Cîteva medalii străine mai puțin cunoscute consacrate Reginei Maria a României*; V. Ciocu, *Medalia cășătoriei împăratului Napoleon I cu Maria-Luiza de Austria (1810)*; N. Gurdov, *Clasici ai literaturii*.

române înmortalizați de medalii emise în R.S.S. Moldovenească (piesele și datele asupra lor au fost obținute cu prilejul unei vizite recente la Chișinău, unde autorul a avut contacte cu numismatii din Moldova sovietică); Cr. Gheorghe, *Din medalistica privind unirea Dobrogei cu România*. Se cuvin menționate separat două materiale remarcabile: V. Ciofu, *O stemă moldovenească inedită și V. Umlauf, Insigne rare cu valoare documentară deosebită* (peste 30 de piese din secolul al XIX-lea și din prima jumătate a secolului XX aflate în colecția autorului). Reflectînd evenimente încă vîî în memoria noastră, trei comunicări au generat momente emoționante. Astfel, Luana Popa de la Muzeul Județean Brașov și președintele Secției numismatice de la Casa Centrală a Armatei, au prezentat medalii și insigne dedicate mișcării din Brașov din 15 noiembrie 1987 și revoluției din 22 decembrie 1989. Luana Popa a evocat desfășurarea primului eveniment cu multe date inedite, cunoscute nemijlocit sau aflate de la participanți cărora, cu puțin timp în urmă, în cadrul unei ceremonii, le-au fost înminate medalii comemorative bătute de muzeul brașovean în colaborare cu secția numismatică locală. D. Nistor a prezentat *Insigne ale revoluției din 22 decembrie 1989 emise de secția Constanța a Societății Numismatice Române*, intervenție care a încheiat lucrările celei de a doua secțiuni.

În ziua următoare, 26 mai, și-a continuat activitatea prima secțiune, prezidată de B. Mitrea și Gh. Popilian, în prima parte (dimineața) și de Oct. Iliescu și Constanța Șirbu, în partea a doua (după-amiază). În cursul dimineții au fost expuse comunicări de numismatică antică și bizantină. Majoritatea materialelor au fost redactate de specialiști ai muzeelor din Constanța, Tulcea, Călărași, București și Reșița: Cr. Matei, *Observații privind circulația monetară la Capidava în lumina ultimelor cercetări*; D. Elefterescu, *Obiecte mărunte — tesserae — de la Durostorum*; Cristina Opaiț, *Aspecte ale circulației monetare la Ibida în secolele I-V-V e. n.*; G. Custurea, *Noi descoperiri monetare din Dobrogea* (sec. VII—X); T. Papasima, *Monede bizantine inedite* (sec. VI—XI) din colecții particulare; Dana Bălănescu, *Un catalog din colecția Th. Nussbaum editat în 1868 (Cu privire la cîteva tezaure monetare antice și medievale)*; Gh. Mărgăreanu-Adameșteanu, *Cîteva observații asupra circulației monedelor lui Alexios I Comnenul în Dobrogea*; E. Oberländer-Târnoveanu, *Monede bizantine din secolele XII—XIV din colecția Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța*. Și aici s-a făcut remarcată contribuția colecționarilor numismati care, independent sau în colaborare cu numismati profesioniști, au adus în atenția asistenței noi descoperiri monetare, a căror recuperare pentru știință este meritul lor: A. Smaranda, *Cîteva monede din epoca romană imperială descoperite în Dobrogea* (opt emisiuni din secolele I—IV e. n. descoperite la Luncavița, jud. Tulcea și o piesă tomitană provenind din Constanța); Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, A. Deaconu, A. Smaranda, *Un tezaur din vremea lui Constantin cel Mare descoperit la Tomis* (un depozit ascuns în ultimii ani de domnie ai împăratului, aflat întimplător); V. Rusu, *O monedă bizantină descoperită la Constanța* (un follis din secolul al XI-lea).

După-amiază, seria comunicărilor de numismatică medievală a debutat cu *Notă despre tezaurul de la Văcăreni*, prezentată de Oct. Iliescu, care a făcut cîteva precizări asupra acestei importante descoperiri din jud. Tulcea, încă nepublicată cu detalii, referindu-se în mod deosebit la moneda tătărască atribuită eronat în publicarea preliminară. Au urmat: Șt. Tănărescu, *Note privind istoria Dobrogei și monedele sale*; Em. Emandi, *Repertoriul descoperirilor numismatice medievale din fostele orașe-capitală ale Moldovei. Considerații istorice*; Constanța Șirbu, Ana Maria Velter, *Tezaurul de la Dridu-Snagov, județul Ilfov*; Luana Popa, E. Nicolae, *Un tezaur de aspri otomani din colecția Muzeului Județean Brașov* (sec. XV—XVI) (414 monede de la Murad al II-lea la Bayezid al II-lea, inclusiv patru imitații după emisiunile celui din urmă); E. Nicolae, *Un aspru otoman hibrid din secolul al XVI-lea* (o emisiune din vremea lui Suleyman I, bătută cu două tipare pentru revers); V. Butnariu, *Cîteva observații asupra circulației monetare în Transilavnia în secolul al XVI-lea -- începutul secolului al XVII-lea* (rezultate desprinse dintr-o analiză statistică de ampioare aplicată tezaurelor monetare); G. Custurea, *Un tezaur otoman descoperit în Dobrogea* (sec. XVI—XVII); C. Giurcanu, *Teste matematice folosite în numismatică*. Seară, în încheierea lucrărilor, au luat cuvîntul dr. Constantin Preda, din partea Societății Numismatice Române, și G. Custurea, din partea gazdelor. În 27 mai participanții au vizitat complexul arheologic Adamclisi.

Ca impresie generală, fără intenția de a diminua meritele acestei reunii științifice, care a prilejuit, ca și altă dată, pe lîngă lucrările din secțiuni, stabilirea de colaborări și utile contacte între numismatii din diferite centre, trebuie să observăm că participarea nu a fost pe măsura dimensiunilor școlii românești de numismatică. Astfel, o seamă de nume consacrate în domeniul numismaticei nu au fost prezente în program, cauzele fiind de natură obiectivă și sperăm ca în viitor acestea să fie treptat înălăturate. Este necesar să subliniem încă o dată integrarea, alături de profesioniști, a colecționarilor numismati, cu comunicări de înalt nivel, rezultat al conclucrării tradi-

ționale și cadrul Societății Numismaticce Române, în concordanță cu generoasele prevederi din Statutele acesteia. Nădăduim ca noul cadrul legislativ, în curs de concretizare, echilibrind interesul obținut în protejarea patrimoniului național cu aspirația unor cetățeni pasionați de istorie de a-și investi o parte a timpului liber și (nu în ultimul rînd) a resurselor bănești în colecționarea de piese numismatice (ceea ce înseamnă salvarea unor documente expuse pericolului de a fi pierdute pentru știință, conservarea și valorificarea lor), să ducă la înlocuirea atitudinii încă rezervată a colecționarilor cu o mișcare largă de colaborare cu muzeele și institutele de cercetare.

Valoarea certă a majorității comunicărilor a asigurat reușita Simpozionului, cei interesați urmând a găsi o bună parte a acestor materiale în sumarul viitoarelor volume ale revistelor de specialitate, în primul rînd în *Buletinul Societății Numismatice Române*.

Eugen Nicolae

SEMINARUL INTERNATIONAL „DE LA ROMA LA A TREIA ROMĂ” — ROMĂ, aprilie 1990

Între 21 și 23 aprilie 1990 s-a desfășurat la Roma cel de-al X-lea seminar internațional al programului *De la Roma la cea de-a treia Romă*. Reuniunea a întrunit juriști și istorici din Italia, Austria, Franța, Germania — R. F. G. și R. D. G. — Grecia, Iugoslavia, Polonia, România, Uniunea Sovietică și Vatican. Din România au participat Alexandru Duțu, Andrei Pippidi și eu subsemnatul. S-a lucrat intens, timp de trei zile — sămbătă, duminică și luni — în lungi ședințe de dimineață și de după amiază. Au fost susținute și discutate 42 de comunicări, la care s-au adăugat cuvântările tinute în prima dimineață de lucru de Pierangelo Catalano, Paolo Siniscalco și Alexandru Duțu (în numele său dar și al celorlalți specialiști străini, iar, în după amiază aceleiași zile, cele ale profesorului Johannes Irmscher, președintele comitetului seminarilor, a reprezentantului Comitetului național al cercetării al Italiei și a lui Igor Jikov, reprezentantul Academiei de științe a Uniunii sovietice, co-organizatoare a seminarului din acest an).

Un prim ansamblu de comunicări s-a referit la ideea Romei în Europa secolului al XIX-lea, cea dintii comunicare fiind cea a subsemnatului privind poziția față de Roma a românilor de la corifeii Școlii ardeleni la pasoptiști. Aceluiși grupaj de contribuții, i-a aparținut și comunicarea austriacului Joerg Garms referitoare la pozițiile față de Roma ale scriitorilor străini în secolul al XIX-lea — în general provenind din Europa apuseană ori centrală — ca și cea a lui Roberto Ruspantini consacrată Romei în poezia politică a lui Petöfi.

După amiază, un alt ansamblu de comunicări s-a referit la un spectru cronologic cu mult mai larg. O contribuție erudită a prezentat juristul grec Constantin Pitsakis, care a analizat concepțiile privind romanitatea la cărturarii bizantini și în general în ideologia politică a celei de-a doua Rome. De un deosebit interes a fost și comunicarea profesorului Cesare de Michelis de la Universitatea din Roma privind „Invățăturile” țarului Vasile III, pe care le-a corelat „Invățăturilor” lui Neagoe Basarab, studiind competențe sursele amânduroră.

În cea de-a treia ședință din dimineața zilei de 22 aprilie, au fost analizate pozițiile față de Roma și față de Constantinopol ale unor cărturari latini și bizantini, ale unor împărați — de la Filip Arabul, la Justin II și la Leon cel Întelept — sau ale unor ierarhi, iar, în după amiază aceleiași zile, au fost trecute în revistă, într-o succesiune de comunicări, ideile față de una sau alta dintre cele trei Rome ale unor germani — nelipsind dintre aceștia Luther —, ale francezilor Jean-Jaques Rousseau și Maximilien Robespierre și ale românilor Constantin Cantacuzino și Dimitrie Cantemir — într-o frumoasă comunicare a lui Alexandru Duțu — ca și ale lui Petru Maior, a cărui poziție față de Roma și față de catolicism a fost tratată cu erudiție și spirit critic în comunicarea sa de Andrei Pippidi.

Ultima zi a reuniei a fost consacrată unor reprezentanți ai lumii slave, din rîndul căroră n-au lipsit țari, înalți ierarhi și cărturari ruși, cărora le-au fost adăugate gândurile și acțiunile față de Roma ale țarului sărb Dușan. Un întreg grupaj de comunicări s-a referit la polonezi, cea mai importantă fiind cea a lui Jerzy Topolski, președintele Comitetului național al istoricilor polonezi, despre ideea juridică și politică a Romei și promotorii ei din Polonia veacurilor XVI—XVIII; interesantă a fost și comunicarea lui Wladislaw Bojarski de la Universitatea din Torun despre concepțiile lui Andrzej Frycz Modrzewski, a cărui operă poate fi înscrisă — după opinia noastră — pe linia „Invățăturilor” lui Neagoe Basarab și ale țarului Vasile III, reflectând însă creația unui cărturar erudit de înaltă ținută.

Discuțiile — la care cei trei reprezentanți români au fost în mod repetat prezenți — au completat imaginea oferită de autorii comunicărilor în privința ideologiei culturale, politice și religioase privind cele trei Rome. În ceea ce ne-a privit evident contribuțiile participanților români s-au orientat cu precădere spre cea dintii Romă. În ansamblu, întlnirea s-a dovedit fructuoasă, generatoare de idei, desfășurată fiind într-o atmosferă de urbanitate și desăvîrșită colegialitate. La optima desfășurare a contribuit nelndoienic și cadrul pe care l-au oferit săile Capitoliului în care, tradițional, se desfășoară aceste seminarii internaționale cu prilejul aniversării anuale a fundării Romei.

Dan Berindei

RELATIILE EXTERNE ALE INSTITUTULUI DE ISTORIE „NICOLAE IORGĂ” (mai — iulie 1990)

După evenimentele din decembrie 1989 tradiția relațiilor externe ale Institutului „N. Iorga” a cunoscut o nouă și considerabilă dezvoltare. În perioada la care ne referim mareea majoritate a contactelor externe s-a desfășurat în cadrul Institutului și mult mai puține în afara lui sau a granițelor țării.

Astfel s-au desfășurat următoarele acțiuni în Institut. La sfîrșitul lunii mai Institutul a primit vizita domnului ambasador al Venezuela, Milos Alealay, însoțit de secretarul de ambasadă, domnul Alcides Rodríguez. În timpul acestei vizite s-a decis traducerea unei lucrări de istorie a Venezuelei și elaborarea unui volum dedicat lui Simón Bolívar, pe baza colaborării dintre istoricii români și cei venezueleni. La 19 iunie conducerea Institutului a vizitat Ambasada Venezuelei, primind o importantă donație de cărți ce cuprinde peste o sută de titluri.

În această perioadă și-a încheiat stagiul de documentare de un an în România și în principal în Institutul „N. Iorga” istoricul american Paul Michelson (de la Huntington College), care, pe data de 19 iulie a ținut o comunicare cu tema *Rolul actual al istoricului*. Tot acum și-a început documentarea de un an în România și în Institut, un alt istoric american, Kurt W. Troptow, de la Universitatea Urbana, Illinois, pe probleme de medievistică românească.

În luna iulie a lucrat în Institut, istoricul spaniol Francisco Veiga, de la Universitatea Autonomă din Barcelona, interesat în poziția lui Nicolae Iorga față de evenimentele din Spania interbelică, iar la 19 iulie Institutul a fost vizitat de profesora spaniolă Palmira Arnáis Amigo.

Tot în luna iulie Institutul a mai fost vizitat de profesorul francez Jacques Fauve, de profesorul italian Bartolini Ottorino, președintele Institutului istoric al rezistenței „Casă Saffi”, de antropologul american Catherine Werder și de istoricii americani Ray și Edie Hoad din Fort Worth, Texas, interesați în elaborarea unei monografii despre Ecaterina Caragea și a filiei ei Tanda.

În această perioadă un membru al Institutului, Lukács Antál, a beneficiat de o bursă de studii de o lună în Berlinul Occidental, iar domnul director al Institutului, dr. Șerban Papacostea a ținut două prelegeri în cadrul Universității de vară pentru străini de la Cluj-Napoca, referitoare la întemeierea statelor feudale românești și la cruciada tîrzie și spațiul românesc.

Eugen Denize

www.dacoromanica.ro

RE C E N Z I I

MIHAI BĂRBULESCU, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1987, 204 p.

Cu cîțiva ani în urmă, editura „Dacia” a inițiat publicarea unor monografii, care, prin volumele deja apărute sau în proiect, se constituie într-o adeverată serie privitoare la istoria militară a Daciei în epoca romană. Astfel, au apărut pînă în prezent: un volum dedicat legiunilor VII Claudia și VIII Flavia, care au activat temporar la nord de Dunăre, îndeosebi la începutul stăpînirii romane în Dacia*; alt volum este dedicat legiunii XIII Gemina, care a staționat în Dacia pe toată durata provinciei**; în sfîrșit, ultimul volum apărut privește istoria legiunii V Macedonica.

Volumul recent publicat il datorăm lui Mihai Bărbulescu, cercetător științific la Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca; carteapă aparțină prezintă și un sensibil salt calitativ față de volumele anterioare.

Interesul aparte al acestui volum constă și în structura sa, ca monografie epigrafică și arheologică; prima parte (p. 15–83) tratează despre istoria legiunii V Macedonica, partea a doua (p. 84–188) despre castrul de la Potaissa; urmează o încheiere, rezumat (în limba germană), indicii. O ilustrație bogată (50 de figuri, grupind desene, în text; 28 planșe, cu fotografii de bună calitate; 9 planșe cu planuri, grupate separat, la sfîrșitul volumului) completează acest excellent instrument de lucru pentru istorici și arheologi; buna realizare grafică a volumului reprezintă un motiv în plus de satisfacție pentru autor și editura care a publicat lucrarea.

Partea I, tratînd despre istoricul legiunii V Macedonica, cuprinde trei capitole. Primul capitol: Legiunea V Macedonica în istoria Imperiului roman, urmărește evoluția acestei unități de elită a armatei romane – de la constituirea sa, pînă în antichitatea tîrzie:

* Doina Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a III-a Flavia*, Cluj-Napoca, 1983, 257 p.

** *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*.

1. Legiunea V Macedonica pînă la războaiele dacice ale lui Traian. Începuturile legiunii sunt puțin cunoscute; a fost creată probabil în cursul războiului civil de după moartea lui Caesar. A fost adusă pe teritoriul Moesiei probabil pe timpul lui Augustus, sigur sub Tiberius. Cel puțin pe timpul lui Claudius se afla cantonată la Oescus, unde și-a construit un mare lagăr. Pe timpul lui Nero a fost trimisă în Armenia, apoi în Iudeea, participînd în a. 69 la asediul și cucerirea Ierusalimului. Abia în anul 71 a revenit la Oescus. În continuare, a luat parte la războiul cu dacii purtat de Domițian, apoi la cele două războaie dacice ale lui Traian. În răstimpul dintre cele două războaie pentru cucerirea Daciei, a participat la unele lucrări de construcții militare pe teritoriul Munteniei.

2. Legiunea V Macedonica la Troesmis. După cucerirea Daciei și organizarea sistemului ei, defensiv, existența limes-ului moesie devinea inutilă pe o bună porțiune a Dunării; din acest motiv, legiunea V Macedonica a fost mutată la Troesmis, în Dobrogea (în aceeași provincie, Moesia, Inferior, staționau alte două legiuni: I Italica – la Novae, XI Claudia – la Durostorum). Rolul ei a fost deosebit de important în dezvoltarea vieții romane la Troesmis și în general pe limes-ul roman de la Dunărea de Jos; la Troesmis ființau două așezări, una a locuitorilor canabelor (încă de pe timpul lui Hadrian, o inscripție amintește *vet(erani) et c(ives) R(omani) cons(istentes) ad canal(as) leg(io-nis) V M(acedonicae)*, CIL III 6166), alta a locuitorilor așezării civile, *Troesmenses* (din aceste se va dezvolta, după plecarea legiunii, pe timpul lui Marcus Aurelius, un *municipium*). Între timp, legiunea V Macedonica a fost trimisă să lupte în războiul cu parții, a. 161–166, condus de împăratul Lucius Verus; de pe frontul oriental a fost trimisă îarăși să lupte pe frontul germanic, împotriva quazilor și marcomanilor.

3. Legiunea V Macedonica în Dacia (168–271). Prin 168–169, legiunea V Macedonica a fost adusă la Potaissa (azi Turda). Este

greu de spus dacă a fost atribuită Daciei Porolissensis, cum afirmă M. Bărbulescu (analogile pot fi, după același autor, faptul că provinciile Noricum și Raetia, pînă atunci de rang procuratorian, li s-a atribuit cite o legiune, II respectiv III Italica, devenind provincii de rang pretorian), sau Daciei Superioare (Apulensis). După ipoteza enunțată, ar însemna că Dacia Porolissensis a devenit și ea o provincie de rang pretorian, procuratorul ei răminînd nurnai cu atribuțiuni financiare. Dar în diploma militară de la Drobeta, publicată abia cu cîțiva ani în urmă, guvernatorul general al Dacilor apare comandînd numai trupele auxiliare ale Daciei Superioare (legiunile, fiind formate în exclusivitate din cetăteni, nu erau menționate în aceste documente); este posibil deci că armatele celorlalte două provincii ale Daciei, Porolissensis și Malvensis, continuau a fi comandate de procuratorii lor. Este mult mai probabil, deci, că legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa au aparținut Daciei Superioare (Apulensis).

4. Legiunea V Macedonica după anul 271. Legiunea a fost implicată în evenimentele tulburi care au afectat imperiul pe timpul împăratului Gallienus – unele detașamente ale ei ajungînd pînă în Pannonia și chiar în Gallia. Se consideră că o stăpînlă descoperită la Mehadia conținînd numele ambelor legiuni dacice: *Legg(iones) V M(acedonica) et XIII G(e) M(in)a* (IDR, III/1, 102), ar data din perioada imediat anterioară retragerii stăpînirii romane, cind cele două trupe ar fi fost retrase în sudul Daciei; dar lectura stămpilei este probabil *Legg(iones) V M(acedonica) et XIII G(emina) ANT(oniniana)* (epitetul imperial conținînd ligatura A + N + T), ceea ce permite datarea stămpilei pe timpul lui Caracalla (anii 211–217). Această datare schimbă total datele problemei și pune sub semn de întrebare o întreagă teorie privitoare la sfîrșitul stăpînirii romane în Dacia.

Pe timpul lui Aurelian, legiunea retrasă din Dacia a fost cantonată din nou la Oescus. Ea avea în grija, de asemenea, supravegherea unei părți din malul de nord al Dunării; astfel, ea lasă numeroase urme la Sucidava, unde prezența unei fracțiuni a ei este menționată și de *Notitia Dignitatum (Orientis)*.

Toate aceste aspecte autorul le cercetează cu atenție și spirit critic; din lectura cărții ne formăm o imagine clară, făcînd permanent referiri la izvoare, asupra împrejurărilor organizației trupei, garnizoanele ei și deplasările de mai scurtă sau lungă durată unde o cereau interesele statului roman, implicarea în evenimentele politice care au frâmat sau au zguduit din adinc statul roman, contribuția ei la apărarea granițelor imperiului și implicit a valorilor perene ale civilizației clasice. Să lăsăm însă pe autor să definească singur locul

acestei unități învățare în istoria noastră veche: „Legiunea V Macedonica a îndeplinit un rol complex vreme de cîteva secole în provinciile Moesiei și Dacia, contribuînd din plin la stabilirea, consolidarea și apărarea vietii romane în zona largă a Dunării de Jos. Istoria legiunii înseamnă nu numai cunoașterea forței militare de care dispuneau aici cezarii Romei, ci, în mare măsură, înseamnă însăși istoria teritoriilor aflate sub controlul ei. Armata romană, mai mult decît un instrument al puterii și confrangerii, s-a dovedit a fi un factor civilizator, de integrare în lumea română. Activitatea armatei se împletește strîns cu unele aspecte ale istoriei politice, ale organizării și administrației provinciilor, iar pe unele din acestea le determină. Participînd substanțial la progresul economic și cultural al provinciilor, legiunile – unități de elită ale armatei romane – constituie un important factor de romanizare”.

Cap. II, *Potaissa și legiunea V Macedonica*, tratează mai întîi despre istoricul așezării civile în primele șase decenii ale provinciei romane a Daciei, precum și impulsul primit după stabilirea legiunii, sub Marcus Aurelius, Vechi toponim dacic, menționat în izvoarele antice (Ptolemeu, Ulpian, Tabula Peutingeriana, Geograful din Ravenna; localizarea toponimului s-a făcut pe baza numeroaselor referiri din documentele epigrafice), *Potaissa* (cu variații de transcriere) s-a perpetuat în timpul stăpînirii romane, dând numele așezării de autohtoni și coloniști, pe care un izvor epigrafic (stîlpul miliar de la Aiton) o atestă îndată după organizarea provinciei, în anul 108. Dezvoltarea Potaissei a beneficiat și de poziția sa geografică, fiind situată pe drumul imperial care străbătea provincia – de la Dunăre, treceînd prin Banat, apoi prin Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa, Napoca, Porolissum. Aducerea legiunii la Potaissa a avut, ca și la Apulum, un efect stimulator asupra vietii romane; odată cu cei peste 5000 de militari s-au stabilit aici numeroase elemente civile, care poluau ca pretutindeni *canabae-le*. De pe urma activității economice și edilitar-urbanistice a beneficiat fără îndoială și *vicus-ul* daco-roman; de la Ulpian afălm că împăratul Septimius Severus l-a ridicat la rangul de *colonia* (*Patavissensis vicus qui a divo Severo ius coloniarum impetravit*) și i-a acordat *ius Italicum* (ceea ce atragea notabile beneficii de ordin fiscal pentru cetățenii săi). Inscriptiile arată însă că Potaissa a deținut totuși, înainte de a deveni colonia, statutul de *municipium*. Cum Ulpian era un contemporan al împăratului Severus Alexander, jurist de o reputație care a răzbatut peste secole, este greu de crezut că în informația citată s-ar fi strecurat o confuzie sau o greșală; inclinăm deci a crede că *vicus-ul*

daco-roman a devenit *colonia*, iar canabele legiunii *municipium Septimum*. Situația găsește analogie perfectă la Apulum, unde staționa legiunea XIII Gemina și unde au ființat concomitent două așezări urbane: un *municipium Aurelium* (fostul *vicus* daco-roman, din Partoș), devenit ulterior *colonia Aurelia Apulensis* (sub împăratul Decius numită *colonia nova Apulensis*, sub Trebonianus Gallus și Volusianus *colonia Aurelia Apulensis Chrysopolis*), și *municipium Septimum Apulense* (ridicat din canabele legiunii XIII Gemina). Repetarea situației la Potaissa este perfect posibilă, dacă luăm în considerație și întinderea remarcabilă pe care s-au făcut descoperiri arheologice în aria actualului oraș Turda.

Subcapitolul următor tratează despre teritoriul legiunii. Problema a preocupat pe numeroși istorici, îndeosebi în secolul nostru, reprezentând un subiect de cercetare deosebit de controversat. Cartarea materialului regular (harta de la fig. 5) ne-ar arăta în mare întinderea teritoriului legiunii (înălță la sud de Napoca) și eventual adăugăm noi, limită aproximativă dintre provinciile Dacia Superior (Apulensis) și Dacia Porolisensis (lagărul de la Potaissa, aparținând probabil provinciei Dacia Superior).

Deosebit de interesant ni se pare subcapitolul tratând despre orașul Potaissa și castrul legiunii după retragerea aureliană. Deși, arheologic, subiectul cărții privește numai castrul legiunii, iar investigațiile sistematice ale autorului au privit numai pe acesta, autorul urmărește descoperirile din perioada post-aureliană de pe întreg teritoriul orașului Turda de astăzi. Prudent, eliminând cu atenție datele nesigure sau cu semn de întrebare, arheolog care cunoaște fiecare palmă de teren și istoric cu spirit critic, Mihai Bârbulescu ne aduce în față imaginea Potaissiei post-romane: după plecarea legiunii și pierderea provinciei de către imperiu, viața continuă să pulseze pe teritoriul orașului în forme sensibil reduse, probabil la un nivel comparabil celui al primilor ani ai provinciei. Lipsea desigur strălucirea dată de prezența magistraților romani, fastul ceremoniilor religioase și manifestărilor prilejuite de cultul împăraților — adesea consemnate cu emfază de decretele ordinului decurionilor; societatea daco-romană se adapta condițiilor de viață mai modeste ale secolului al IV-lea, cu care cadrează mai bine însăși credința creștină — atestată printr-o serie de descoperiri pe teritoriul anticei Potaissa. Cercetările au mai arătat că viața urbană a primit următoarea lovitură gravă abia odată cu invazia hunică; atunci și-a făcut apariția pe teritoriul fostei provincii o forță militară formidabilă, cărora locuitorii orașelor, ascunși în spatele zidurilor sau unor fortificații impro-

vizate ad-hoc din diverse edificii, nu le mai păreau face față (precum altădată cetelor de daci, carpi și goți). De acum populația foștelor orașe se retrage în zone mai ferite, așteptând să treacă primul val al urgiei barbare; apoi viața și-a reluat cursul, în cadrul unor modeste comunități rurale. Dar atunci, numele vechilor orașe căzuse în uitare.

Subcapitolul următor tratează despre prosopografia legiunii V Macedonica, în perioada staționării trupei în Dacia; sunt prezentate generali și ofițeri superiori — unii personaje cu o carieră celebră în administrația și armata imperiului — legați, prefecti, tribuni militari, centurioni, subofițieri (principales), soldați de rînd. Atenție deosebită acordă autorul studierii originii militilor, completările efectivelor, problemei veteranilor; în această privință, o serie de idei și sugestii poate oferi consultarea lucrării lui J. C. Mann, *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate*, London, 1983.

Cea mai amplă este partea a II-a a lucrării: *Castrul de la Potaissa*. Sunt prezentate rezultatele a 16 ani de săpături sistematice (1971—1986). Cum ne asigură autorul în introducere, (p. 12), „cercetarea arheologică a castrului nu este încheiată, și ea va continua; dar publicarea rezultatelor obținute pînă în prezent a devenit necesară. Pe de o parte, după șaisprezece campanii de săpături, cînd se poate face un bilanș și stabilii o perspectivă, ne-am simțit moral obligați să introducem în circuitul științific datele pe care le deținem în prezent. Pe de altă parte, experiența unor șantiere „cu vechime” considerabilă a devenit că aglomerarea rezultatelor și materialelor arheologice devine sufocantă, iar nepublicarea lor periodică, periculoasă, riscind în final ca locul frumoaselor perspective să fie luat de uitare, după care poate urma, în cel mai bun caz, o valorificare îndepărtată și anevoieasă, cu inerentă neajunsuri”. Autorul subliniază avantajele cercetării acestui obiectiv: practic neacoperit de construcții medievale sau moderne, vizibil multă vreme la suprafață solului. Și totuși, castrul legiunii V Macedonica a intrat tîrziu în circuitul științific. Primele cercetări arheologice sistematice s-au efectuat în anul 1958 (I. H. Crișan). Cercetările ample au inceput abia din anul 1971, continuind neîntrerupt de atunci, cu colaborarea Muzeului orașenesc din Turda și cu sprijinul financiar al mai multor instituții. De reînțut faptul că o serie de obiective descoperite au fost protejate pe față de factorii naturali desctructivi prin măsuri de conservare; de asemenea, printre hotărîre a Comisiei Centrale a Patrimoniului Cultural Național din anul 1978, castrul a fost declarat rezervație arheologică și s-au luat măsuri de protecție a vestigiilor antice.

Revenind la cercetarea castrului, ne oprim la *Preliminarii* — de fapt un capitol, în care autorul prezintă mai întâi cadrul natural (condițiile geomorfologice, hidrografice, vegetația, clima, cadrul natural — iar în continuare, în paralel, prescripțiile teoreticienilor militari antici privind construirea castrelor); știrile antice, medievale și moderne despre castru; în sfîrșit, istoricul cercetărilor. Capitolul următor prezintă rezultatele cercetărilor autorului: caracteristicile generale ale castrului (dimensiuni: 573 × 408 m, adică 23,37 ha — ceea ce îl înscrie printre castele de legiuni de mărime medie din imperiu), sistemul de fortificare (*fossa-murus-agger*; porți — s-a cercetat *porta decumana*; turnuri de colț și de curtină), elemente de organizare internă (clădirea comandamentului — *principia*, magaziile — *horrea*, barăci, drumuri etc.). În sfîrșit, ultimul capitol, *Proporții și trasee regulatoare*, întocmit cu asistență unor specialisti în probleme de topometric și arhitectură, studiază diferite elemente de construcție și castru: rezultând dintr-o cunoaștere destul de avansată a problemelor castrului legiunii V Macedonica, în dialog permanent cu informațiile scriitorilor militari antici.

Cum se subliniază în încheiere legiunea V Macedonica s-a instalat la Potaissa într-un moment de răspândire din istoria Daciei, dar și a imperiului. Această unitate a construit castrul, care prin mărimea și capacitatea lui defensivă, reprezenta o garanție a *păcii romane* restaurate și pe aceste meleaguri. El avea să impresioneze pînă tîrziu, prin ruiurile sale, pe localnici și pe străini care s-au abătut prin aceste părți. Studiind detaliile tehnico-construcțive și înregistrind cu minuțiozitate datele din teren, autorul nu uită niciodată momentul „elementul uman care l-a insuflat, factor activ în răspîndirea culturii materiale și a mentalității romane”. Să dăm deocamdată, în încheiere, cuvîntul autorului (p. 191):

„Multe din realitățile vieții romane la Potaissa, infățișate în capitolul II, 1 prin prisma condițiilor și influențelor venite dinspre castru, înseamnă tot atîtea clemente ilustrative concrete ale rolului armatei romane în procesul romanizării. Cum s-ar fi putut exprima mai clar și mai direct contribuția legiunii la romanizare, dacă nu urmăridh tot ceea ce a realizat la Potaissa și, în general, în Dacia?”

„Prin stabilirea legiunii la Potaissa, s-a întărit simțitor comunitatea de *cives Romani*, ceea ce a contribuit la acordarea statutului municipal așezării rurale. Armata a conlucrat și la transformarea *efectivă* a satului în oraș: a construit șosele apeducte și temple, impunînd formele arhitecturale romane și introducînd elementele de confort urban. Prezența legiunii a impulsionat viața economică și comercială, antrenînd orașul în vasta mișcare a economiei romane. Militarii s-au implicat în viața socială, făcîndu-se asulați și imitați în oraș. O parte din ei proveniți din alte provincii și-au întemeiat aici familiile, legindu-se astfel de pămîntul Daciei. În castru și dincolo de zidurile sale, militarii și-au exprimat clar și adesea persuasiv preferințele pentru anumite forme și manifestări de artă, pentru anumite credințe, venerind — este adevarat — și pe zeii Orientului, dar mai cu seamă pe zeii mari ai Romei.”

„Și, timp, de un secol, legiunea a înrolat provinciene din Dacia, dintre care unii erau indigeni, și i-a invățat să fie pe deplin romani. Redați Daciei ca veterani, ci au vehiculat, pînă îndepărtate așezări rurale, modul de viață roman și au împrăștiat sămînătura rodioare a limbii latine”.

Înregistrînd cu satisfacție apariția monografiei castrului de la Potaissa, nu ne rămîne decît să sperăm în apariția unui alt volum, în care să-ni se prezinte în amănunt materialul arheologic descoperit în cursul cercetărilor

Constanțin C. Pe'olescu

CATHERINE DURANDIN, Nicolae Ceaușescu. *Vérités et mensonges, un roi communiste*, Edit. Albin Michel, Paris, 1990, 200 p.

Catherine Durandin, *Nicolae Ceaușescu. Verités et mensonges, un roi communiste* — o carte de succes care din zilele lunii mai 1990, împodobește vitrinele și rafturile librăriilor din Franța și din restul lumii. Numele autorului este o garanție pentru cititor. Ea este profesoră la „Institutul de Limbi și Civilizații Orientale” din Paris, dependent de Universi-

tatea Sorbonne, fiind specializată în predarea dinamicii civilizației românești și a relațiilor româno-franceze în epoca actuală. Nunca ei didactice s-a materializat în mai multe cărți, conferințe, articole și scrisori de referință, dintre ele putînd aminti *La Roumanie de Ceaușescu* (în colaborare cu Drăspina Tomescu) (1988); *Revolution à la française ou à la russe*

(P.U.F., 1989), *Une mort roumaine* (roman, 1989).

Actuala carte, sumar prezentată, este numai o verigă a lanțului studiilor făurite de Catherine Durandin. Bibliografia utilizată a fost aleasă în urma unei selecții riguroase din lucrări scrise, în imensa lor majoritate, în afara granițelor României, condusă și controlată de Nicolae Ceaușescu și cei subordonăți lui. Aici se impune obiecția că, aşa cum s-a folosit ziarul „Scînteia”, puteau fi întrebuițate cu discernămînt și lucrări de specialitate apărute în țară, unele cu puternice, dar măcate, accente anticeaușiste. Procedind astfel autoarea ar fi adus un plus cărții ei, făcînd-o să fie mai nuanțată.

Problemele principale ridicate în fața cititorului se rezumă la două. Căderea lui Ceaușescu s-a datorat unei revoluții sau unei lovituri de stat? Cum a putut un om ca Ceaușescu, un adevarat monstru, să guverneze aproape un sfert de secol?

Primelor întrebări i se dă un răspuns documentat, convingător, în întiu capitol. Catherine Durandin îndepărtează teza loviturii de stat, afirnată și susținută de Nicolae Ceaușescu, inclinând ferm către o insurecție populară spontană.

Celei de a doua probleme i s-a dat un răspuns mult mai amplu, el ocupînd șase din cele șapte capitole ale cărții. Practic aici s-a scris o istorie a României de la „Marea Unire” (1 decembrie 1918) pînă la 21 decembrie 1989, prin prisma vieții lui Ceaușescu. Astfel s-a putut urmări cum s-a format fostul conducător al României în capitol cu titlul sugestiv cum săn „Le paysan révolté” (1918–1939), „Le militart clandestin” (1939–1944), etc. Cu toate că în ansamblu informația este corectă și se face bine legătura între influența mișcării legionare și guvernarea regelui Carol al II-lea și gîndirea lui Nicolae Ceaușescu săn

și unele carențe de informație. Spre pildă părantele Stăniloae nu a făcut parte niciodată din Garda de Fier cum crede autoarea, sub influența vechii propagande a aparatului de dezinformare al Securității. Pe măsură ce a evoluat în partidul comunist și a cunoscut-o pe Elena Petrescu-Ceaușescu trăsăturile psihice ale lui Nicolae Ceaușescu s-au accentuat. Inteligența nativă frustă, memoria prodigioasă, viața, răutatea anormală, ambiția, megalomania s-au amestecat într-un tot, în proporții nedefinite. Astfel a reușit să-i înșele pe cei mai apropiati lui din fruntea partidului comunist care l-au socotit cinsit, muncitor, prost și modest, și, în 1965, l-au ajutat să preia puterea fiind înimă – de numai 47 ani – din clipa preluării puterii politice a avut răbdare să se consolideze plină către 1972–1973 cînd a îndepărta „vechea gardă”. Odată întărit, caracterul său maturizat, accentuat și preacizat, a început să iasă la lumină lent, dar constant. Dictatura lui s-a impus cu o forță nemiloasă.

Noua ipostază a făcut ca imaginea inițială a omului simplu, dornic să muncească pentru țară, agreat de occident pentru deschiderile lui, să dispare. A rămas numai chipul tiranului paranoic, inuman, urit de un popor întreg timorat, teorizat, fără curajul și posibilitatea de a organiza o rezistență căci Securitatea era extrem de dură și eficace.

Încheierea arată că a putut izbucni cloicotul cazanului minici românești numai în conjunctura favorabilă a evenimentelor din Europa de răsărit. Există o speranță: România, acum mai mult ca oricără, fără Ceaușescu și ceaușism, se vor putea integra repede în adevăratele democrații europene.

Radu Ștefan Vergalli-Ciobanu

YASAR YÜCEL, *Anadolu beylikleri hakkında araştırmalar. Eretna devleti — Kadi Burhaneddin Ahmed ve devleti — Mutaharten ve Erzincan emirliği* (Cercetări privind beylikurile din Anatolia).

Statul Eretna—Kadi Burhaneddin Ahmed și statul său — Mutaharten și emiratul Erzincan), II, Türk tarih kurumu basimevi, Ankara, 1989, 339 p.

Al doilea volum din seria *Cercetări privind emira'ele ana'oliene* datorat prof. Yaşar Yücel, apărut sub egida Societății de istorie turcă, cuprinde istoria politico-militară a unor zone importante din Anatolia orientală. În aceste zone, în cursul veacului al XVI-lea și în special în ultimele sale două decenii, s-au interferat interesele imediate și strategice ale unui grup

masiv de state islamică, aflate în expansiune una în detrimentul celeilalte. Cei mai agresivi în modificarea *s'atu-quu*-ului teritorial, într-o perioadă cînd relațiile interislamice se modelau continuu precum nisipurile mișcătoare, s-au dovedit a fi otomanii, mamelucii, triburile Ak Koyunlu și Kara Koyunlu și, nu în ultimul rînd, mongolii lui Timur Lenk. Pe plan re-

gional există o mișcare browniană a triburilor seminomade și nomade (*göçeve*), de diverse etnii, care dezlegau și încheau alianțe efemere.

Pentru a decela elementele de lungă durată prof. Y. Yücel și-a structurat lucrarea în trei capitoare de sine stătătoare. Obiectul primului capitol, intitulat *Statul Eretna* (p. 3–22), îl constituie prezentarea evoluției acestui emirat fondat în 1335 în urma dezintegrării statului ilhanid. Într-o primă etapă sub presiunea triburilor turcmene și turcești emirii din dinastia Eretna au fost siliți să întrețină raporturi speciale, chiar de vasalitate, cu Egiptul mameluc. Către mijlocul veacului odată cu scăderea presiunii externe și domnlirea luptelor interne Eretna a eliminat dependența de Cairo (presiunea mamelucă se realizează prin valul de Alep) și chiar a inaugurat o etapă de expansiune teritorială, de scurtă durată, prin instăpnirea asupra regiunii orașelor Darende și Konya. La miazănoapte noile puncte extreme ale frontierei se întindeau între Ankara și Erzurum. Urmașii primului emir Eretna (Mehmed Bey și Alâaddin Ali Bey) nu au reușit să conserve unitatea statală și simultan cu reducerea autorității centrale s-a produs propulsarea emirilor turcizați din cetățile interioare și periferice: la Sivas, Hacı İbrahim, la Amasya, Hacı Şadgeldi; la Doğu Karahisar, Killîç Arslan; la Tokat, Şeyh Necip; la Kayseri, Şeyh Cüneyd și apoi Kadi Burhaneddin. Destabilizarea internă a permis emiratului Karamania în 1366–1367 să recupereze Konya și ulterior cetățile Niğde și Aksaray care deschideau drumul spre punctul strategic Kayseri. Concomitent emiratul este invadat de triburile turcmene și de emiratul Dulkadiroğlu care a capturat regiunea Pınarbaşı. În nord otomanii au preluat sub control direct regiunea Ankara. Fenomenul de dezintegrare a emiratului a cunoscut un scurt răgaz în vremea viziratului lui Kadi Burhaneddin care a reușit să recentralizeze într-o formulă nouă statul. Însă odată cu moartea emirului Mehmed II (1380–1390), dinastia Eretna dispără din scenă anatoliană.

Capitolul al II-lea intitulat *Kadi Burhaneddin și statul său* (p. 25–244) are o structură de lucrare de sine stătătoare, beneficiind de o introducere cu prezentarea izvoarelor narrative dintre care ca valoare se detașează cronică *Bezm u Rezen* elaborată de Aziz ibn Ardaşır Astarabadi. Cronicarul a dedicat-o suveranului — cărturar Kadi Burhaneddin. Prima parte a capitolului are un caracter strict cronologic, fiind prezентate în succesiune: originea familiei lui Kadi Burhaneddin, perioada de instrucție în Egipt, ascensiunea în dregătorii. În 1365 este numit de emirul Mehmed din dinastia Eretna în dregătoria de kadiu pe care o va menține până în anul 1378 cind este promovat ca vizir, ca urmare a calităților

și energiei militare demonstrate în luptele împotriva Karamaniei. Asediul victuos de la Niğde-Aksaray îl aduce titlul de beylerbey (*Melikül'üm — umera*). După moartea emirului Ali Beg participă la competiția pentru înțelețate în emirat, alături de emirul din Sivas, Kılıç Arslan, reușind în februarie 1381 să obțină dregătoria de guvernator (*naib*). Adept al unei politici ofensive recucereste pentru dinastia Eretna, Amasya, Tokat iar granitele nordice sunt extinse spre litoralul pontic unde dominau emirii Mutaliharten și Taceddinogullari. Deosebit de energetic Kadi Burhaneddin a lichidat comploturile interne și a dat o replică activă incursiunilor triburilor turcmene și mongole dinspre răsărit. Poziția comună față de emiratul pontic Candar/Kastamonu, al cărui lider, Kötürüm Bayezid, îl sprijinea pe prințul contestator Ahmed, din dinastia Eretna, a permis o cale pașnică în relațiile kadiului cu sultanul Osman Murad I. Otomanii vor sprijini răscoala lui Suleyman II Pașa, fiului emirului din Kastamonu, care a reușit să ocupe chiar capitala. În partea a doua a capitolului (p. 87–192) activitatea kadiului este urmărită în două secțiuni cronologice cu planuri diferite. În prima secțiune, ce cuprinde intervalul 1381–1388, sunt analizate luptele intestine, eforturile pentru centralizarea statului și primele relații cu beylikurile vecine. A doua secțiune, care acoperă perioada cea mai interesantă din activitatea diplomatică multiplă a lui Kadi Burhaneddin, include paragrafe speciale referitoare la relațiile acestuia cu mamelucii (p. 126–139), cu otomanii (p. 139–159), cu Timur Lenk, cu beylikurile vecine și cu triburile Ak Koyunlu. Deoarece unele evenimente din Orientul Apropiat pot fi conexe la istoria românilor voi menționa cîteva episoade din sinuoasele raporturi ale Kadiului cu osmanii. După mărturia cronicarului mameluc Makrizi chiar în vremea în care Murad I era prinț în Balcani și mamelucii asediat Sivas (1388), reședința lui K. Burhaneddin, raporturile turco-mame-luce au devenit amiabile. După lupta de la Kosovo (1389) din inspirația lui Kadi Burhaneddin în Anatolia se constituie o alianță antiosmană cu participarea beyilor din Saruhan, Germiyan, Menteşe, Hamid-Ili și Karaman. Replica otomană a fost promptă. Aydin, Saruhan și Menteşe sunt cucerite de Bayezid I. Ca o reacție în lanț se pare că succesul otoman îl-a determinat pe emirul din Kastamonu, Suleyman II Pașa, care inițial sprijinise acțiunile sultanului, să treacă în tabăra lui Kadi Burhaneddin. Tensiunea se accentuează în anii următori datorită intervenției otomanilor, în toamna anului 1390, împotriva emirului Alâaddin al Karamaniei, care a cerut și obținut sprijinul Kadiului. În vreme ce osmanii asediat Konya, emirul din Kastamonu a orga-

nizat incursiuni în regiunile otomane Ankara și Cankiri. Noua alianță dintre Kadi Burhaneddin, emirul din Kastamonu și cel din Karaman care amenința programul oriental otoman a fost subminat de Bayezid I prin încheierea rapidă a unui acord cu Karamanoğlu. În opinia autorului termenii defavorabili ai înțelegerii prin care otomanii retrocedau cetăți karamanide cucerite au fost impuși de evenimentele de la Dunărea de Jos unde activa Mircea cel Bătrân (1391). Atacurile voievodului român au fost coordonate cu cele ale inamicilor orientali ai lui Bayezid I. În aceste condiții suveranul otoman a acceptat și propunerile avansate de ambasada comună trimisă de Kadi Burhaneddin și Süleyman II Pașa. Toate cronicile otomane sunt unanime în a motiva retragerea otomană din Anatolia în consecința raidului întreprins la Karinabad de Mircea. Izvoarele apusene plasează însă acțiunea voievodului român în 1393. În 1392 Bayezid a revenit în segmentul oriental organizind o expediție împotriva cetății Kastamonu; emirul local, Süleyman II Pașa este lichidat. Emirii anatoliieni care acceptaseră suzeranitatea lui Kadi Burhaneddin, printre care Ahmed din Amasya, Kılıç Arslan și cei din regiunca Canik, au trecut în tabăra lui Bayezid. Cetatea Osmancık s-a predat osmanilor. După o ciocnire la Corumlu, cu angajarea doar a avangărilor lui Bayezid I și K. Burhaneddin, otomanii se retrag. Replierea s-a datorat în opinia autorului fie acțiunii ofensive a ungurilor la linia Dunării, fie inferiorității numerice a osmanilor (p.152). În anii următori competiția s-a concentrat asupra cetății Amasya, punct nodal în Anatolia Centrală. Pentru a „internationaliza” chesiunea Burhaneddin a cedat o parte din regiune lui Murad Beğ, fiul cel mai mic al lui Kötürkü Bayezid, din emiratul Kastomonu. Propaganda osmană prevalându-se de centralismul promovat de emirul din Sivas a reușit să atragă în orbita sa emiri care preferau dominația nominală otomană. Condițiile necesare de realizare a metodei osmane de avansare graduată au fost bulversate la începutul anului 1394 de intervenția violentă a lui Timur în Anatolia orientală. Pe un teren astfel pregătit sultanul mameluc Berkuk a inițiat o vastă campanie pentru constituirea unui bloc defensiv cu participarea lui Bayezid I, Kadi Burhaneddin și Toktamış, hanul Hoardei de Aur. Din epistoloul lui Timur Lenk rezultă cu claritate că acesta era informat asupra evenimentelor militare și a mutațiilor diplomatice survenite în Asia Mică și în sud-estul european. În primăvara anului 1395 după victoria asupra lui Toktamış, Timur a încercat pe cale diplomatică să neutralizeze planurile orientale ale sultanului Bayezid I. Într-o misivă, trimisă din

Sirvan, Timur îl informa pe sultanul osman, angrenat în acel moment în activitatea războiului său (cihad) din Europa, asupra pregătirilor sale, imediat, de a întreprinde o campanie împotriva „frincilor” dincolo de Nipru (Özi) și despre proiectul unei expediții de pedepsire, în toamnă, a domitorului din Egipt. Proiectul de a prinde în clește Europa nu s-a realizat dar pericolul timurid l-a împiedicat pe Burhaneddin în anii 1396 și 1397 să captureze cetatea Erzincan, a emirului Mutaharten. Totuși în 1397 întreprinzătorul emir din Sivas a reușit să construiască puternica cetate Şarkı Karahisar, prin care intenționa să controleze pe emirul din Erzincan și pe cel din Karahisar, Kara Yüyük Osman Bey din dinastia Ak Koyunu. Ultimul l-a capturat și lichidat în 1398 pe suveranul cărtură Kadi Burhaneddin în vîrstă de 54 de ani. Primul care a profitat de situație a fost Bayezid I. Forțele osmane din Amasya sub conducerea fiului sultanului, Sileyman Celebi, l-au înfrânt pe Kara Yüyük și au ocupat orașul Sivas. În partea a treia a capitoului II, p. 207–239, Y. Yücel rezumează activitatea politică, diplomatică și administrativă a lui K. Burhaneddin, ca om de stat, ca producător și protector de litere și arte. Sunt reliefate elementele care singularizează în epocă personalitatea emirului din Sivas. Ultimul capitol al volumului analizează evoluțiile politico-militare din regiunea Erzincan în vremea emirului Mutaharten. Acest emir cu o origine obscură și controversată (tătar sau turc) a reușit în 1379, după moartea emirului legitim Pir Hüseyin, să preia conducerea zonei Erzincan. Zona constituia obiect de competiție și teren de confruntare pentru emiratul Eretna, triburile Ak Koyunu (Kutlu Bey și după 1389 Ahmed Bey), emirul Kılıç Arslan din Şarkı Karahisar, emiratul Dulkadiroğlu (İbrahim Bey), etc. În 1398 în condițiile rezultate din dispariția lui Kadi Burhaneddin în competiție au intrat forțe proaspete: pe de o parte Bayezid I iar pe de altă parte Timur Lenk, ceea ce a determinat mutații sensibile în relațiile internaționale din Oriental Apropiați și regrupări în alianțele anatoliene. Bayezid după lupta de la Akçay cucrește cetățile Konya, Lârende, Develi, Aksaray suprimit astfel emiratul Karamania. În vara aceluiași an osmanii și-au extins dominația și asupra provinciei Canik și a cetăților Sivas, Tokat, Niksar, Kayseri, Kırşehir (p. 288). Otomanii se învecină acum cu amiratul Erzincan. Presiunea osmană din vest și cea mamelucă din sud-est l-a determinat pe emirul Mutaharten să caute protecția lui Timur, care reîntrsă în 1399/1400 la Karabağ planuia un nou atac în Georgia. Interesat în consolidarea pozițiilor lui Timur, emirul din Erzincan a mediat alianța acestuia cu liderul Ak

Koyunlu, Kara Yülüük, care în 1398 după un scurt periplu osman găsise un adăpost salvator la curtea mamelucă. Cu asemenea aliați în vara anului 1401 Timur a organizat prima expediție în Anatolia prin Erzurum spre Erzincan. Deși frontul dunărean dădea semne de reactivare Bayezid, acordind prioritate problemelor din segmentul asiatic, va interveni în Anatolia orientală în 1401 sprijinind acțiunea de restaurare a lui Ahmed-i Celaiyr și a liderului Kara Koyunlu, Kara Yusuf. Emirul din Erzincan este capturat prin predare. Din motive necunoscute sultanul l-a menținut pe Mutaharten (reținându-i familia la Bursa) în fruntea provinciei amputate prin anexarea zonei Kemah la casa osmană. În iarna anului 1401-1402 în tabăra de la Karabağ Timur și-a desăvîrșit pregătirile pentru o luptă decisivă

cu suveranul care-i contestă inițiativa în lumea islamică. Valorificând corespondența dintre cei doi suverani prof. Y. Yücel ajunge la concluzia că războiul a fost dorit și escaladat în modic de Timur care impunea condiții inaceptabile osmanului. În cursul luptei de la Ankara, trădarea lui Mutaharten, care a trecut de partea aripi drepte comandate de Miranşah, fiul lui Timur, a jucat un rol esențial în infringerea lui Bayezid. Conducerea lui Mutaharten în Erzincan a continuat până în 1403 cind dispare în condiții neelucidate.

Prin acest volum prof. Yaşar Yücel, specialist recunoscut în istoria beylikurilor anatoliene, aduce lumini și interpretații noi în deschiderea relațiilor regionale și internațional din Asia Mică.

Nagy Piețaru

* * * *Géographie historique du Monde Méditerranéen*, sous la direction d'Hélène Ahrweiler, édit. Université de Paris, I, Paris, 1988, 312 p.

Lucrarea prezentată constituie rezultatul, încă parțial, al unei vaste cercetări a teritoriului bizantin, îndeosebi a litoralului său, întreprinse cu sprijinul Fundației Europene de Știință (E.S.F.).

Cele 16 studii și articole cuprinse în volum oferă imaginea unei cercetări multiple, realizate pe regiuni variate — din Sicilia pînă în Orientul Apropiat —, cu referiri la epoci diferite (sec. IV — XIV) și izvoare diversificate — topografice, arheologice, călători, etc.

Meritul acestor studii — prezentate direct de la sursă în *Géographie historique du Monde Méditerranéen* — constă nu atât în punerea în lumină a rolului Bizanțului în Mediterana Orientală și în Balcani, cît mai ales în evidențierea unui alt mod de înțelegere a Europei orientale și a țărilor arabe.

În *Introduction: bilan et perspectives de recherches en géographie historique du monde méditerranéen*, Hélène Ahrweiler subliniază rezultatele obținute în cercetarea finanțată de E.S.F., ca și caracterul științific al geografiei istorice. Relieșindu-se optica interdisciplinară care marchează această cercetare a spațiului mediteranean, precum și noile metode puse în aplicare, autoarea arată că prin prezentul volum, istoria și economia beneficiază nu numai de studiul uneltelelor și vestigilor materiale scoase la iveală în urma unei exploatari atente a solului, ci și de observații climatologice, de studii lingvistice și cercetări geologice, la care se adaugă rolul activității umane în transformarea mediului.

Impulsul dat de E.S.F. dezvoltării geografiei istorice bizantine, face necesară extin-

derea și continuarea lucrărilor pe echipe în diferite țări, depășindu-se spațiul european, lucru pe care fundația respectivă și l-a propus în activitatea sa viitoare. În acest sens, autorarea relevă faptul că un nou volum, dedicat lumii egee, se află sub tipări.

Studiile cuprinse în lucrarea prezentată pot fi grupate în funcție de două mari zone geografice: Mediterana orientală și aria balcanică. Dată fiind însă complexitatea societății bizantine și caracterul interdisciplinar al cercetării întreprinse materialele cuprinse în volum pot fi grupate mai bine în funcție de problematică abordată: evoluția habitatului și aglomerărilor; organizarea administrativă și ecclaziastică; prezentare de izvoare istorice; studiul toponimiei și identificări de localități.

În cadrul zonei mediteraneene, o serie de articole se opresc cu precădere asupra Siriei de Nord. Cercetările de arheologie spațială ale lui Georges Tate, care conduc la o cunoaștere aprofundată a habitaturilor și aglomerărilor de aici, reprezintă o teză remarcabilă asupra masivului calcaros din Siria de Nord. În studiul său, *À propos des campagnes de la Syrie du Nord (IIe — VIe siècle)*. Une tentatives d'histoire sérielle, G. Tate ne propune o metodă de cercetare pe serii istorice. Plecind de la premisa că satele procură date de tip serial asupra economici, demografiei și societății, autorul depășește metoda tipologică prin observarea nu numai a satelor considerate a priori ca tipice, ci și a seriilor de date: camerele caselor, iesle, leascuri, pe fiecare sat, grupă de sate și pentru ansamblul masivului calcaros. Este posibil de asemenea că se elaboreze serii similare pentru fiecare perioadă. În ceea ce

privește obținerea de date demografice, acestea sint rezultate din relația care există între numărul camcerelor, caselor și locuitorii, în momentul construcției; din punct de vedere economic cascade sint privite atât ca produse ale oamenilor, dar și ca instrumente de lucru, iar sub aspect social corespunzind unor grupe ale căror număr de piese indică extinderea.

G. Tate dezmințe teza potrivit căreia regiunea masivului calcaros din Siria de Nord, nu ar fi cunoscut o mare prosperitate economică și socială. Din concluziile sale desprindem imaginația unei zone care a trecut prin mari prefaceri economice, sociale și demografice, într-un mod progresiv, fără „revoluții” economice și fără zguduiri sociale—caz particular al unui fenomen mai vast: populararea și punerea în valoare a altor regiuni marginale ale Siricii antice. Dezvoltarea societății rurale în zona masivului calcaros din Siria de Nord demonstrează că statul nu era atotputernic și că orașele nu erau întotdeauna opresive. Ponderarea demografică a sesurilor, relativă lor autonomică și dificultatea de a le domina, dovedește în același timp că în regiunea de sesuri factorii de evoluție decisivi au fost în primul rînd demografia și piața.

Aplecindu-se cu precădere asupra aspectului religios al zonii masivelor calcaroase, Bruno Dufay, în studiul său *Les baptistères paléochrétiens ruraux de Syrie du Nord*, consideră necesară o reluare completă a acestei probleme, date fiind vechimea și insuficiența documentației referitoare la baptisteriile existente aici. Autorul pune accentul pe anenajările liturgice interioare, care nu au fost descrise până acum și pe arhitectura propriu-zisă a acestora, făcind un amplu studiu asupra tipurilor de baptisterii existente în lumea rurală, a deosebirilor și asemănărilor cu cele aparținând Patriarhiei Antiohiei, în ansamblul ei.

Pe baza cercetărilor efectuate la Dar Qita, Herbet Iatib, Sarfud, Qal'at Sem'an, etc. B. Dufay reușește să demonstreze că în secolele V—VI regiunea rurală a masivelor calcaroase din Siria de Nord a cunoscut atât o prosperitate economică crescândă, cit și o schimbare de mentalitate religioasă. Botezatul copiilor devine o practică curentă și mai mult decât o diferență de rit, se înregistrează o schimbare a sociologiei sacramentalului: orașul pierde monopolul inițierii creștine în profitul unor ținuturi mai înapoiate, în care comunitatea se afirmă, luând în proprietile măini totalitatea ritualului religios.

În ceea ce privește individualitatea administrativă și religioasă a provinciilor din Siria de Nord, remarcăm studiul lui Jean-Pierre Godin, *Géographie historique et liturgie: l'opposition entre Antiochène et Apamène*. Limita administrativă între cele două provincii poate fi determinată în prezență —

din antichitate pînă astăzi — a toponimelor și în virtutea utilizării de ere cronologice distincte: o eră cezariană în Antiohia, care începe la 48 i.e.n. și una scl ucidă în Apameia (din 312 i.e.n.). Această împărțire administrativă este însă întretăiată de o serie de opozitii ce se reflectă în construcțiile religioase, amplasarea obiectelor de cult și practicile liturgice. Diferențele multiple dintre edificiile religioase din Antiohia și cele din Apameia relevă dispoziții liturgice proprii fiecărei episcopii; autorul respinge explicarea existenței acestora prin opozitia monofizită-calcedonieni, chiar dacă Apameia pare a fi înai puțin atinsă de monofizitism decit Antiohia.

Prezentarea aşezărilor bizantine din Orientul Apropiat este completată prin articoului lui Yoram Tsafir, *An annotated map of Byzantine settlements in Israel. State of research* — o scurtă treccare în revistă a surselor de informație pentru un proiect mai larg, harta Iudeei și Palstinei. Izvoarele folosite îmbină textele istorice cu datele arheologice, acestea din urmă provenind din trei surse importante: rapoartele publicate asupra săpăturilor și terenurilor cercetate din Israel; arhivele Departamentului de Antichități și Muzeu din Israel; Topografia arheologică în Israel.

În *Early modern times travellers as a source for the historical geography of Byzantium — The Diary of Reinhold Lubenau*, Johannes Koder subliniază importanța studierii acestui izvor, arătând că R. Lubenau (călător din sec. XVI) a rămas aproape necunoscut; în primul rînd, manuscrisul nu a fost publicat pînă la începutul secolului XX când apare o singură ediție, a lui W. Sahm, la Königsberg, în timpul primului război mondial, fapt ce a făcut dificilă distribuirea sa: în al doilea rînd, jurnalul prezintă unele probleme lingvistice, Lubenau scriind în germană secolul XVI. „Călătorul” a descris Constantinopol și mai multe locuri din Levantul timpului său, dind de asemenea informații despre monumentele și istoria antică și medievală, informații demne de luat în considerație cind se lucrează cu fostă topografie bizantină.

Oprindu-ne asupra cercetării topografice în Bizanț, remarcăm articoului Annei Avramea și al lui Maro Kyrou, *Inventaire topographique de Corinthe et sa région à l'époque chrétienne et byzantine*. Autorii îmbogățesc informația cuprinsă în carteau lui R. Scranton (*Medieval Architecture in the Central Area of Corinth*, Princeton, 1957), prin gruparea datelor săpăturilor arheologice efectuate după acea dată. Materialul prezentat cuprinde, pentru o perioadă vastă de timp (sec. IV—XIII), un bogat inventar topografic, constând în construcții, reconstrucții, morminte, mo Nedea, inscripții și ceramică, descoperite la

Fântâna Sfintă, Colina Templului, Odeon. Băile Afroditei, Archaia Korinthos, Lechaion și.a.

Zona greco-bizantină este ilustrată și prin studiul lui Rodniki Etzéoglu, *Quelques aspects des agglomérations paléochrétiennes au Sud-Est de la Laconie*. Principala problemă expusă de autor constă în demonstrarea existenței aglomerărilor paleocreștine în sud-estul Laconiei, în secolele VI și următoarele. Cercetarea respectivă se impunea cu atât mai mult cu cît vestigii semnalate de izvoare datează din epoca elenistică și romană, datele care dovedesc continuitatea vieții în epoca paleocreștină lipsind aproape cu desăvîrșire. Manevrind cu abilitate conținutul textelor literare de epocă și datele oferite de arheologie, R.º Etzéoglu reușește să demonstreze existența unor aglomerări umane în perioada bizantină, unele dintre acestea fiind abandonate către sfîrșitul sec. VI, altele supraviețuind epocii bizantine.

Organizarea vieții monahale după secolul X, la Muntele Athos este surprinsă de Athanasios Papazotatos în *Recherches topographiques au Mont Athos*. Studiul, apreciază autorul, nu are valoarea unei prezentări globale a topografiei medievale în regiune, dar oferă cîteva elemente care demonstrează că, ceea ce a rămas din dezvoltarea monahismului este vizibil și astăzi, existență ce lasă loc unei alte forme de cercetare ce depășește identificarea topografică. Făcind uz de cercetarea comparată A. Papazotatos oferă în final o prezentație alfabetică a mănăstirilor identificate la Muntele Athos, cu referiri pentru fiecare în parte – la izvoare, istorie, topografie, mănăstiri limitrofe, arheologie, dateare. Studiul prezintă în anexă planurile topografice ale peninsulei Athos, cele ale mănăstirilor, însoțite și de o serie de fotografii.

O altă regiune care a jucat un rol important, în Imperiul bizantin, dată fiind poziția sa în centrul Mediteranei, este Sicilia, asupra căreia se oprește studiul Rosei Maria Carra Bonacasa, *Testimonianze bizantine nella Sicilia Occidentale: situazione degli studi e prospettive di ricerca*. Prin multitudinea de date referitoare la urmele paleocreștine și bizantine din Sicilia occidentală (îndeosebi la Palermo și Cefalu) studiul demonstrează continuitatea de frecvențare a acestei regiuni în sec. VI–VIII, în condițiile în care puține urme întregesc mărturisile culturii bizantine în insulă.

Regiunea Traciei orientale și a Mării Negre, reprezentă tema de studiu a trei articole cuprinse în volumul de față; Catherine Asdracha, *La Thrace orientale et la Mer Noire: géographie ecclésiastique et prosopographie* (VIIIe – XIIe s.); Annie Pralong, *Remarques sur les fortifications byzantines de la Thrace orientale*; Ivan Jordanov – Vasilka Tapkova-

Zaimova, *Quelques nouvelles données sur l'administration byzantine au Bas Danube (fin du Xe – XIe s.)*

Primul articol studiază metropolele tracieice Heracleea și Adrianopol, ca și ansamblul reședințelor ecclaziastice care acoperă regiunea delimitată la nord prin lanțul Aimos, la sud prin coasta nord-egeeancă și coasta nordică a Proponditei, la vest prin cursul Helerei și la est prin coasta occidentală a Mării Negre. Materialul documentar foarte bogat – „Notitiae Episcopatum”, liste istorice furnizate de sinoduri și concilii ecclaziastice, cronică, etc. –, scoate în evidență neconcordanța între granița administrației civile și evoluția provinciilor ecclaziastice. Se poate observa că limitele jurisdicției celor două reședințe episcopale depășesc limitele themelor, extinzându-se și în afara granițelor administrative. De exemplu, Heracleea, în perioada sec. VIII–XI, era incorporată în thema Traciei, iar în sec. XI–XII, atât ea cît și episcopii sale se găseau încadrate în marea themă a Traciei și Macedoniei. Cât privește Adrianopolul, doar o parte a episcopilor sale (Voukellon și Provaton) se găseau între sec. VIII–XI în aceeași themă cu metropola, respectiv în cea a Macedoniei. Celelalte episcopii aparțineau themei Traciei. Pentru perioada sec. XI–XII, Adrianopolul devenind el însuși centrul unei noi theme (Adrianopol-Didymoteichon), își vede episcopii răspândite în trei theme diferite. În partea de prosopografiie a studiului sunt prezentați – pentru fiecare episcopie în parte – mitropolii, arhiepiscopii și episcopii din cadrul celor două reședințe ecclaziastice: Heraclea și Adrianopol; sunt scoase în evidență o serie de ambiguități, rezultate dintr-o posibilă confuzie între cele săse orașe episcopale ale Patriarhiei din Constantinopol, citate în *Notitia Episcopatum* sub numele de Heraclaea și, de asemenea între cele patru reședințe citite sub numele de Adrianopol; această ambiguitate este provocată nu atât de *Notitia Episcopatum* (în care identitatea orașelor este ușor de reperat), cît de sigilii, fără referințe geografice, și în anumite cazuri, de listele sinodale.

Studiul Annicii Pralong se axează în principal pe cercetarea a patru așezări situate la vest de marile ziduri ale Constantinopolului: Piharhisar, Vize, Kiyiköy și Çorlu. Deși bazat pe o simplă prospecție arheologică, articolul ne pune la dispoziție o serie de informații privitoare la izvoare istorice, fortificații, construcții, drumuri comerciale, în epoca proto și medio-bizantină.

Materialul prezentat de Ivan Jordanov și Vasilka Tapkova-Zaimova are ca sursă principală de informare molybdobulele descope-

rite în ultimii ani în cîteva orașe de la Dunărea de Jos (Preslav, Siliștra, etc.). Autorii lansează teza, discutabilă de altfel, că numele themei bizantine din această zonă geografică (Paristrion) ar fi mai degrabă „Paradunavon”, traducerea din bulgăresc „Podunavia”. Informațiile găsite la autori bizantini, sunt completate cu date sigilografice, pentru prezentarea situației la frontierele armeană și danubiană.

În cercetarea geografiei istorice bizantine, două studii se remarcă prin aplicarea riguroasă a principiului interdisciplinar scoțind în relief beneficiile aduse cunoașterii. În general, prin acest mod de tratare a istoriei.

Anna Avraméa în *La géographie historique byzantine et le principe de l'interdépendance — Deux nouveaux exemples*, ajunge pe baza unei cercetări minuțioase a textelor și documentelor antice, împletite cu documentația arheologică și cu elemente de toponimie, să identifice originea unui epitaf paleocreștin descoperit la est de Selimbria, pe coasta nordică a Mării Marmara; autoarea concluzionează că „Frigia” amintită în epitaf este „Philea”, localitate apropiată de Selimbria, la nord-est de aceasta. De asemenea sunt reliefate o serie de caracteristici implicate de meseria de „apothecarios”, exercitată de Flavianos, defuncțul menționat în epitaf. Al doilea exemplu prezentat de A. Avraméa este ilustrat de interpretarea unui text hagiografic bizantin, pus în legătură cu datele topografice anterioare și cu elementele cartografice moderne, referitor la sfântul Leon din Modon (localitate în sud-vestul Peloponezului). Problema controversată a localizării și datării mănăstirii Sfântului Leon este rezolvată printr-o cercetare atentă a izvoarelor referitoare la acest sfânt, corelată cu un studiu de reconstituiri geologice a suprafeței și a straturilor din golful Modon și cu datele arheologice. Autoarea identifică astfel mănăstirea Sfântului Leon din Modon chiar deasupra ruinei „Agias Ilias”, construită în sec. VI la Modon.

În studiul *La région de Ras à l'époque byzantine*, Jovanka Kalić aduce o serie de informații referitoare la regiunea Ras, situată în părțile centrale ale Peninsulei Balcanice, în Serbia continentală. Problema centrală este axată pe localizarea fortăreței Arsa, menționată de Procopius din Cesarea în *De aedificationibus*. Pornind de aici, autoarea caută răspuns în izvoare istorice dintr-o epocă mai recentă, posterioară instalărilor triburilor slave pe teritoriul Imperiului bizantin. Pe baza unor studii lingvistice amănunțite, J. Kalić trage concluzia că vechea Arsa a dat prin metastază forma medievală „Ras”. Autoarea face un studiu amplu al sitului din regiunea Ras, folosind ca metodologie comparare fenomenelor lingvistice cu imaginea arheologică a aglomerărilor. Rezultatele evidențiază faptul că singura fortăreață care proteja întreaga vale a râului Râska este aceea din locul numit „Gradina”, în satul Postenje, nu departe de orașul Novi Pazar (actualul centru al regiunii Ras). Fortăreața datează din secolul VI și se pare că a jucat un rol central, deoarece poziția sa geografică îi asigură controlul căilor comerciale din regiune. Cumulind datele obținute, J. Kalić identifică vechea Arsa cu fortăreața din satul Postenje. Studiul este important și prin faptul că redă cercetării istorice una din regiunile bizantine puțin oglindite în izvoarele epocii. Acestea se referă îndeosebi la teritoriile balcanice mai apropiate de centrul imperiului și de căile comerciale. Zone cum ar fi cea a Ras-ului, mai izolate, apar în izvoarele medievale doar în perioade de război, informația despre aceste zone reducindu-se aproape exclusiv la istoria războiului.

În concluzie, considerăm că volumul editat de E.S.F. reprezintă un prețios instrument de lucru și o premisă pentru cercetarea istorică viitoare, metoda abordată putând fi extinsă și în alte domenii ale cercetării istorice.

Mariana Cruceanu

„REVISTA ISTORICĂ” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare și critică științifică, sumarul este completat cu rubricile: Probleme ale istoriografiei contemporane, Opiniî, Viața științifică, Recenzii, Revista revistelor și Note bibliografice în care se publică materialele privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sint prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rânduri, trimiterile infrapaginale fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfîrșitul textului. Numele autorilor va fi precedat de inițială, titlurile revistelor citate în bibliografie vor fi prescurtate conform uzanțelor internaționale. Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie.

Corespondența privind manuscrisele, schimbul de publicații se va trimite pe adresa Comitetului de Redacție, B-dul Aviatorilor nr. 1, București – 71246.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECIIE ȘI ARIELOGIE

DACIA, REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE

REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

STU'DII ȘI CERCETĂRI IDE ISTORIA ARTEI

– SERIA ARTĂ PLASTICĂ

– SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART

– SÉRIE BEAUX-ARTS

– SÉRIE THÉÂTRE-MUSIQUE-CINÉMA

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

Ostacii în relațiile daco-romane

Tările române și Marea Neagră în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Un voievod al Transilvaniei și înrudirile sale

Vlad Tepeș, lupta antotomană și Veneția

Detalii privind domeniile lui Constantin Brâncoveanu voievod

Considerații privind cauzele prăbușirii Veneției

Producția și comerțul de hîrtie la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea.

Mărturii franceze privitoare la români în epoca de la 1821.

C. A. Rosetti. Mărturii inedite.

Unele aspecte ale istoriei militare a poporului român în revoluția de la 1848.

Ecoul unor evenimente istorice românești în presa norvegiană.

Oamenii de știință și viața politică a României.

Cîteva considerații în legătură cu „Monstruoasa Coaliție” și durata existenței ei.

Tendințe și caracteristici ale producției agrare din România în epoca modernă.

Convenții comerciale ale României, cu statele din sud-estul european în ultimul sfert al secolului XIX.

Ion I. C. Brățianu și reformele social-economice liberale

Puncte noi de vedere privind semnificația anului 1918.

Cooperația românească interbelică între deziderat și realitate.

Pozitia statelor europene față de războiul italo-etiopian văzută de diplomația S.U.A.

Utilizarea metodelor statistice în analiza asocierii între fenomenele istorice.

RM ISSO 567—630

[43 356]